THE UNIVERSITY OF MICHIGAN • LIBRARIES •

СПОЉАШЊИ ОДНОШАЈИ СРБИЈЕ

НОВИЈЕГА ВРЕМЕНА.

ДРУГА КЊИГА

1860-1868

НАПИСАО

ЈОВ. РИСТИЋ.

У БЕОГРАДУ
У ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1887

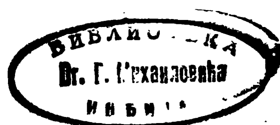

Садржај

ДРУГА КЊИГА

I.

НОВО ДОБА

1860—1862

Са смрћу кнеза Милоша завршује се најважнији одсек у историји кнежевине Србије. У основу, тај је одсек свршен још 1839, да се понови после двадесет година, које је кнежевина провела у процесу мешовитих појмова државнога живота. Ту се мешало старо и ново доба: патријархалност са почетцима просвете, свемогућност олигархије са тежњом к либерализму. С повратком Милошевим на престо, та се струја прекинула, да, за кратко време од не пуне две године, уступи опет место самодржавноме апсолутизму, који беше са свим својим aукторитетом понова стао у службу народне идеје.

Са доласком Михаиловим на престо, завладали су нови државни облици, усвојени су нови путови. Унутра, стала је законитост на место самодржавности; с поља, што су догађаји

били савладали у области начелâ, то је из програма избрисано, па у једној главној тачци кристалисано.

Докле је Милош радио, да му Порта призна начело престоне наследности, Михаило је то питање сматрао као решено специјалним домаћим законом, тражећи за њега гарантије у учвршћењу унутрашњих одношаја; докле је Милош радио, да га Порта ослободи хатишерифа од 1838 (Устава), па да Србији призна право самосталнога конструисања државног, Михаило је то питање резервисао времену, предузевши основно уређивање земље путем специјалних закона. За успех великога питања коначне независности државне, он је управио све своје напоре најпре противу опстанка Мусломанâ у Србији настањених изван градова, а за тим и противу самих војних посада турских. То је била у Србији снага турска, коју је требало саломити пре свега другог, пошав наравно стазом оне поступности, коју сама природа ствари собом доноси.

Разликовали су се и сами путови, којима су се служила ова два Кнеза српска. Депутације су биле Милошеви органи и за друге владе његове као и за прве; преговоре је он водио непосредно с Портом, осврћући се мање на гарантне силе, докле је Михаило своје путове прилагођавао захтевима новога времена и међународном положају, који је Србији створио

париски уговор (1856). Он је држао потребнога рачуна и од великих сила, које су 1856 примиле биле под своју гарантију политично биће наше кнежевине, а у свој концерат узеле и отоманску царевину, у чији је састав и улазила наша држава.

На кратко, с Михаилом је настало у Србији са свим ново доба. Овладали су нови сувремени појмови и погледи како на унутрашње, тако и на спољашње прилике и потребе земаљске.

Кад је кнез Михаило ступио на владу (14 септ. 1860), издао је он прокламацију, у којој је скоро ћутањем прешао свој поглед на спољашње одношаје Србије. Васални положај кнежевине искључивао је сваку манифестацију те врсте, као што ју је искључивала и потреба, да се прерано не обелодањују никакви пространији замишљаји на пољу народне идеје. Не обзирући се на резерве Портине, Михаило је обзнанио да прима владу као наследни Кнез српски, колико по царским хатишерифима, толико и по закону о наследству; али није изоставио додати, да ће се обратити Порти за прописани берат, у намери, да савесно испуни дужности, које наша отаџбина има спрам сузеренога двора.

У главноме, прокламација се ограничила на то, да, у крупним цртама, објасни унутрашњи

правац, кога се кнез Михаило мислио у својој управи држати. Пред њим стоји, вели он, тешки задатак. Унутрашњи раздори, непоштовање права ближњега, гажење закона и малоуважавање власти, освете и гоњења растројили су отачаство наше и задржали га у великом назатку. Кнез ступа на престо с тврдом вољом, да зла ова искорени: да оснује владу, која ће умети да одржи себе у уважењу, законе у снази и задобивена права у поштовању, и која ће, презирући освете и гоњења, придружити себи све, који љубе своје отачаство и желе му напретка. За то Кнез прашта сваку политичну кривицу и баца у заборав све политичне преступе; позива све, да се ставе под заштиту закона. Он обриче, да ће његовој влади бити једна од првих брига, да се постара за најбољи начин, како да се, по могућству, да̂ правда и онима, који мисле, да су били оштећени владом, која му је претходила, било повредом јавнога, или приватнога права њиховог.

Мудрим и срећним обртом, много и самом својом појавом на престолу, Кнез је успео да упути унутрашњу струју правцем, који је скоро све духове са собом измирио изузимајући један незнатан део од онога кола људи, који су били или опијени великим успехом од 1858, или су

се осећањима освете и онда заводили, кад се бујица страсти већ у природно корито повратила била. Што није могла да стиша превртљива самовоља Милошева, то је једним махом постигао сам проглас државоправних начела Михаилових. Стари противници били су коначно успокојени и у својим интересима обезбеђени, неправде, које су „под претходном владом“ почињене, биле су с места исправљене и личним жртвама кнеза Михаила, који је, у то име, притекао држави у помоћ са четири хиљаде дуката ћесарских (1); угрожени интереси били су ослобођени од свакога страховања; административна анархија била је уклоњена: било је повраћено „јединство власти и јединство одговорности“ — као што је тада био поздрављен кнез Михаило у име чиновништва (2). А што је најглавније, докле је, под владом оца, кнежева воља била највиши закон, сад је син прогласио закон за највишу вољу.

После не пуне двогодишње владавине кнеза Милоша, која се није била обележила сталношћу начелâ и правца унутрашњег, ови су основи морали, са свим природно, изазвати најрадоснији одзив поверења и поуздања у памет и у патриотизам новога Кнеза. Није то више

(1) «Српске Новине» за 1860.
(2) «Српске Новине« за 1860.

био млади Михаило од прве владавине своје (1839); сад је свак пред собом гледао човека свршена, искуством егзила сазрела, светски образована, у народним предањима очврсла, и ако на пољу унутрашњих слобода не мало задахнута доста крутим аристократизмом.

Првим срећним корацима рашчистивши унутрашње земљиште, он се могао попети на ону висину, са које је могао да баци поглед на стање српскога живља свуда око Србије, па да му упути било своју потпору, било знаке саучешћа, који би му подржали наду на боље и срећније дане. Далеко око Суторине, на Јадранском мору, гледао је он тада заметак борбе, коју је, под вођством Луке Вукаловића, зачињао за своју слободу један део Херцеговачких Срба. Борба ова, ушавши и у 1861 и 1862 год. није могла проћи а да не види руку помоћи, коју јој је кнез Михаило, према приликама, могао пружити. На јужној граници, у Старој Србији, управа турска гонила је Србе из пашалука Нишког у Србију; самовоља их је у 1861 дотле била притеснила, да их је хиљадама тражило и нашло гостољубивог пријма у материнском крилу Србије. На Северу од Саве и Дунава налазила се аустријска монархија у пуном процесу свога преображавања. Удари Наполеонови беху уздрмали Хапсбургову монархију, која сад тражаше да изађе из апсо-

лутне управе, у коју после револуције од 1848 беше прибегла, и покушаваше, да се измири са својим народима нешто на либералним, нешто на историјским основама. И те прилике није Кнез пропустио, а да не покуша окренути их, колико се могло, у корист Српству.

Ми нећемо тврдити, да је кнез Михаило дошао са каквим готовим планом, из кога би вадио један по један распоред и уводио га у живот; у њега је било патриотскога расположења готовог да употреби све прилике у корист свога народа, ма где он био, а из тога патриотскога духа развијала се, мало по мало, слика његове народне политике, како су јој допуштале прилике. Што је год идејâ доспело било до зрелости, оне су му долазиле у службу; сваки се осећао срећан, да му се стави на расположење са својим мислима, својим знањем и својим услугама.

А време је већ било наткрилило погледе и планове кнеза Милоша. Као што смо већ имали прилику изразити се, нема сумње, да је и кнез Милош, као велики српски патриота, делио жеље и носио предања, која народ српски гаји од Косова за својим потпуним ослобођењем, али су се његови планови ограничавали на коначно истребљење Турака из Србије и на потпуни развитак њене аутономије; у даљу могућност није стари Кнез веровао, напуњен

горким искуством, обремењен патњама, прожмат тегобама, са којима се морао борити, да може довести Србију и до саме унутрашње самосталности. Ако је и веровала Србија у моћ кнеза Милоша, тој вери полагала је границу старост и слабост човечја.

Другачије се све то јавило са кнезом Михаилом. Готово је сва Србија веровала, а нарочито млађи нараштај, да кнез Михаило нема ни у чем препрека, да се са њим све може постићи: и потпуна аутономија, и независност Србије, и ослобођење потлачене браће. Овај општи дух носио је Кнеза на својим крилима напред; ова вера била је донекле захватила и сâм старији нараштај, који се у служби његовој налазио. Време је духове пробудило, нагомилане жеље оживело, и ако јаче но што су средства допуштала; оно је развијене идеје охрабрило оптимизмом, који дотле није био познат.

Та нова струја обележава и међу између владавинâ очине и синовље. Из те струје ницали су планови, прихватане су прилике и предузимани кораци у различним облицима, тако, да са свршетком седме године Михаилове владавине Балканско полуострво беше покривено читавом мрежом уговорâ, које Србија беше подвезала са хришћанским државама: Црном Гором, Румунијом и Грчком, са задатком, да за-

једнички раде на остварењу својих народних идеала. Светли се изгледи беху отворили Балканским народима; од како су Мусломани завладали нашим полуострвом, дух његових хришћана не беше се никада до те висине успео, да себи тражи спасења у заједници народа сродних и по прошлости и по садашњости. У овоме правцу вазда се Србија сусретала са Грчком и Ц. Гором, докле, најпосле, није и Румунија на тај пут изашла.

Обележивши ово ново доба, у главним цртама, ми ћемо прећи на развитак појединих питања и догађајâ.

Јавнога и свечанога израза дао је кнез Михаило први пут својој спољашњој политици, кад је примио берат инвеституре (од 7 окт. 1860). Сам берат није више носио на себи магловити карактер цариградске канцеларије: био је сух, јасан и одрешит; обилазио је ћутањем наследство, које је Порта постојано и Михаилу, као и оцу му, одрицала. С друге стране, ни кнез Михаило није се више држао источнога церемонијала, који је употребљаван при читању султанових фермана. Читање није било ни у граду, ни на пољу градском (Калимегдану); није било ни у присуству српске, ни турске војске. Оно је извршено (7 нов.) у двору кнежеву, у присуству султановога изасланика, пуковника Енис-беја, мухафиса градскога Осман-

паше и српских виших чиновника, без и какe друге параде.

Догађају је дао прави смисао сâм кнез Михаило, кад је, примајући берат из руку султановога изасланика, изговорио ове речи: „En recevant de vos mains le haut Bérat Impérial, je vou sprie, m. le Colonel, d'assurer Sa Majesté que, fidèle à la double tradition de ma dynastie, je ne cesserai pas de professer les sentiments de loyauté et de dévouement envers le haut suzerain de la Serbie, ainsi que de régner en Prince jaloux des droits et des institutions nationales“. (т. ј. примајући из ваших руку високи царски берат, ја вас молим, господине пуковниче, да уверите Његово Величанство, да ја, веран двогубом предању моје династије, нећу престати да исповедам чуства лојалности и предaности према в. Сузерену Србије, нити ћу престати да владам као Кнез, који суревњиво чува и брани права и установе народне).

Гледиште кнежево, и ако није било неочекивано, било је у земљи добро примљено; оно би требало, да је било добро примљено и у Цариграду, јер после жестоких протеста кнеза Милоша и његових нота пуних претње и опорости, изјава кнеза Михаила звонила је благо и смотрено. Али се тако у Цариграду није схватио дух Михаилових речи. Порта је

била изненађена, јер је у кнезу Михаилу гледала европскога дипломату, па је од њега очекивала највећу резерву. Ако је патриотске тежње Милошеве и слушала нерадо, није их се толико плашила, гледајући у староме и болешљивоме Кнезу само једну успомену, којој изbројени дани не допуштаху да оживи; у Михаилу пак гледала је она на престолу српском мужа у најбољим годинама, постојана и чврста у своме правцу. И најблажи наговештај народнога правца њу је почео испуњавати озбиљном зебњом. Ту зебњу потхрањивало је и присуство хришћанске емиграције у Србији, заостале још из времена Милошеве владавине.

С друге стране, Турци насељени у Србији око градова продужавали су нереде, које су до 1858 год. мање више некажњено чинили. Они су отимали имање од Срба, насртали на грађане, па и на саму власт српску. Противу овога стања влада је кнеза Михаила морала предузимати строге мере.

Све ове појаве здружене: манифестација кнежева при читању берата, кретање хришћанске емиграције, као и мере противу иступа турских по Србији, толико изазову гнев Портин, да се она не могаше уздржати, а да му, у своме званичном органу, не дâ јеткога израза пунога прекора, па и саме претње.

Струја се под кнезом Михаилом развијала брзо у правцу к размирици и сукобу. Изненађење Портино било је толико, да ју је извело из такта, те место да умирује и уздржава кризу у своме властитом интересу, она узме пут, који је кризу ускорио. 7 нов. 1860 она је предала Кнезу свој берат, а после не пуна три месеца (25 јан. 1861) она га напада јавно и нештедно. Кнез Михаило, изазван, бранио се на истоме пољу, у своме званичном органу. Европски политични свет гледао је пред собом необичан призор: јавну полемику између сузерена и васала, огорчену борбу, која је у даљини навештавала буру.

Важност ове полемике иште, да јој скренемо пажњу, јер је то била она полазна тачка, која је одвела к сукобу.

Journal de Constantinople од 25 јануара 1861 год. писао је у своме уводном чланку:

„При смрти кнеза Милоша озбиљни унутрашњи заплети претијаху Србији; велики раздор беше на прагу да поцепа ову област, и народ српски беше опет у опасности, да падне у ону ужасну трзавицу, која га је тако често сналазила са супарништва и частољубивости појединаца.

„Ово стање ствари не бејаше никоме непознато, и сва Европа бејаше о њему обавештена.

„У таквим приликама в. Порта, одушевљена спрам народа српског (над чијим повластицама она стоји будна од толико векова) бригом, која се никад није порекла, и о којој историја у више прилика пружа сјајне доказе, да би осигурала спокојство ове земље, прими избор кнеза Михаила као последника (successeur) покојноме кнезу.

„Од онда су једно за другим чињена извесна дела, која, да су се продужила сваки дан, могла би одвећ неповољно предубедити царску владу. Права, повластице и наследне правице народа често су угрожаване самовласним (апсолутним) мерама, које производе у земљи чуђење и незадовољство, и које смерају на то, да се забораве административни услови, под којима се увек налазила влада ове земље, а тако исто и права, под којима их народ жели и да сачува.

„Сувише, докле се в. Порта непрестано усиљава, да на основима правде и правице утемељи ред и добру управу у Босни, да уништи злоупотребе и да их казни са највећом строгошћу, да подвргне сваки округ надзору најстроже контроле: дотле се права разбојништва још чине на границама Србије.

„Ова организована отимања, и наравно праћена раздражавањем на неред и на мржњу

међу поданицима једнога истог владаоца, нису могла дуго остати непримећена од више власти, која је с болним изненађењем могла опазити, да ову систему изазивања и разбојништва врше људе, који, по што се повуку преко границе српске, као да остају са свим некажњени.

„Нереди, које ваља толико сажаљевати, и који се понављају тако често у садашњим приликама, кад в. Порта употребљава све своје старање, да утемељи ред, правду и једнакост стања у својим областима, имају важност, која се не сме непризнати, и кнез Михаило мора јамачно сматрати за част, да они буду строго кажњени пре, него што би се могле извести из њиховог непрестаног понављања све последице, које они могу задахнути. Овај ће задатак бити тим лакши Кнезу, који по своме са свим европском васпитању, не може не бити живо дирнут оваквим стањем ствари, што народ српски неће да има никакве заједнице у системи трпљења, која би начинила од Србије неповредно уточиште злочинаца, оскудицом енергије или воље власничке.

„Енергично решена да иде, у унутрашњости, брзим кораком на путу реформама, и да не узмиче ни пред каквом жртвом, да би се међу поданицима царства без разлике распространило благостање, али и чуство дужности — царска је влада мање него икада вољна трпети, да се

на самим њеним границама могу чинити убиства, разбојништва и подстицања на буну, па још да то долази из провинција, које живе под турским заклоном њенога сузеренства.

„С једне и с друге стране кривци, који се редовно за такве нађу, ваља да буду предани или кажњени, јер је нужно да се нарушиоци реда не навикавају на мисао, да могу чинити нереде на земљи Портиној, а после извлачити се лако изван њезинога домашаја.

„Царска влада, по што је обезбедила унутрашње спокојство свуда у царству, не мисли ни по што допустити, да се са стране Босне начини стално огњиште нових сплетака и крвавих нереда.

„Најпосле, још мање може она разумети, како се могу ове сплетке и ови нереди производити баш због самог понашања власти у једној области, која мисли, да је више, него друге тачке царства, посвећена у благодети европске просвете.“

Напади Портини произвели су врло немио утисак у Србији; нарочито се кнез Михаило осећао до дна срца увређен. Тек што је примио владу, видео се он нападнут од Порте, која га криви да својим апсолутизмом прети наследним повластицама Србије пре него што је он имао времена, и шта да предузме на пољу унутрашњега законодавства,

докле отоманска влада сама себе, на против, износи Србији као неког доброг генија, који од памтивека стоји будан над правицама народа српског. Порта није ни сада остављала политику раздора, којом је, под кнезом Милошем, одвајала жеље народне од жеља владаочевих, и бацала је пред целом Европом одговорност на српске власти за своју злочесту управу у Босни, подмећући им, да заклањају разбојништво и да подстичу буне и немире на граници босанскј.

Није требало много говорити, да се изнесе на видело брига, коју је Порта водила о народу српском од Косова до Карађорђа и Милоша. То зна сав свет из историје, зна из песама, у којима је народ српски нацртао у појединостима сву нежност мусломанску према своме јавном животу („својим повластицама“), према својој вери и богомољама, према својим обичајима и према своме огњишту. И кад Порта није изнела никаквих доказа о своме старању, које је водила о народу српском, одговор српски штампан у читавом низу чланака у „Српским Новинама“ (1) подсећао је на све оне кораке, који су у Цариграду чињени, да се одрже неповређене повластице, које су Србији царским хатишерифима признате биле, па не само

(1) »Српске Новине« од јануара 1861.

што се не могаше ни до каквог резултата доћи, већ, на против, Порта не престајаше да представља и оптужује свакога оног Кнеза српског као у толико опаснијег за права народна, у колико се који од њих за њихово одржање чешће обраћао и живље заузимао. На сваки корак, којим је Србија Порти на сусрет излазила, следовали су нови замашаји у њене повластице. На честа и јасна питања долазили су замотани ориjентални одговори; Порта се користила сваком приликом, да окрњи или да стесни по коју повластицу народну, утуривши, у своме тумачењу хатишерифа, час ово, час оно ограничење. Овде се сад опширно претресају сва три она питања, која је кнез Милош, пред своју смрт, покушавао да расправи и уреди у Цариграду преко нарочите депутације, а на име: престоно наследство, самостално конституисање земље и излазак из Србије Муслимана настањених око градова.

Не мислимо, да је потребно, да износимо овде правни претрес ових питања онако, као што је изложен у званичном органу српском. Она су довољно објашњена у меморандуму, који је, као што смо видели, српска депутација предала Порти априла 1860 г. И као што је овај одговор на нападе Портине потекао из онога истог пера, из кога је потекао и меморандум српске депутације, то бисмо понављањем

скоро истоветне аргументације без потребе морили пажњу читалачку.

У осталом, кнез Михаило није ни полагао велике важности, да питања о наследству и о Уставу претреса с Портом; једно од тих питања већ је било законом уређено, а и друго је Кнез задржао, да сâм с народом расправи. Он је, како у својој даљој радњи, као што ћемо доцније видети, тако и у својој полемици с Портом највећу пажњу обратио трећем питању, изласку из Србије Мусломана настањених око српских градова. По што је дакле, у одговору српском, бачен кратак поглед на историјски развитак овога питања, нацртано је у појединостима оно стање, које је створено разузданим понашањем мусломанскога становништва у Србији. Како је двобој вођен јавно, Кнез је хтео, да се изнесу пред Европу факта, која би је могла убедити о потреби, да се Мусломани из Србије селе, кад се то не могаше да постигне само правним разлозима. За то нека је допуштено, да се при овоме делу полемике задржимо дуже, јер нам није познато, да је гдегод у целини овако изнесена слика, коју представљаху одношаји између Срба и њихових мусломанских суграђана све од 1842 па до 1860 године.

„У место, говори званични орган српски, у место да се угледају на Србе, па да, по при-

роди развитка људског, попримају од њих питомост њихове нарави и обичај њихове вредноће: Мусломани у Србији стадоше, као насилници и убојице, живети на рачун живота, части и имања српског. Земља наша, којој је домаћа влада сваки дан уређивала свестручне одношаје, налажаше у њима непрестано камен спотицања за свој напредак. Где год беше Турака, беше и немогућности да се одржи ред, немогућности да се сачува имање српско, а поврх свега сваки дан показиваше очевидних примера, да ничија личност не беше безбедна.

„Полицијске уредбе наше бејаху само над Турцима немоћне; они једини, презирући ред, презирући опште уведене прописе, не престајаху ходити по земљи нашој без путних исправа, као силеџије. Сва напрезања полиције наше за утврђењем полицијско-санитетског реда остадоше бесплодна само у Београду, у Шапцу и у Ужицу (и не спомињући неки део сокоского предела, који је изван домашаја њеног). Ту се још виде гробља посред вароши у извесним крајевима њиховим; ту још не могу да се уреде пијаце и улице свуда калдрмишу; ту се још осећа задах заразне нечистоће по улицама; ту се још пролази ноћу по неосветљеним крајевима. У тима нарочито варошима види се још стока, где, као пуста, тумара, чинећи штету по сењацима, по њивама и по баштама засађеним

најблагороднијим воћем; ту још продире она у куће људма па и у саме, елегантном трговином искићене дућане наше. Докле су наши становници ограничени у држању ствари опасних за живот људски и општу безбедност: у Турака може се наћи, кад год се хоће, и отрова и барута у великим количинама на једном месту. Још само Турци носе по варошима нашим оружје, и при најмањем споречкању са Србима стичу се у раздражене гомиле; још само они по улицама варошким трчу коње; они се ноћним патролама не покоравају; они ред на јавним пазарима кваре; у кратко, још само Мусломани у Србији не знају за власт.

„Не само да они на овај начин у полицијским погледима сметају правилном реду одношаја грађанских у отаџбини нашој; но од првог дана оног, кад су се иселити имали, не престају они живети о зноју и труду својих српских сажитеља, крадући им, грабећи и отимајући законито имање. Густим шумама покривена Србија нарочито је у оним крајевима прорешетана, где Турци живе. Много би се примера могло навести сад из предела соколског, где су они по три, четири пет или више стотина жирородних древета у један пут обарали сад из крајине фетисламске, сад из шуме шабачке, коју су они, обарајући јој читаве редове, па и читаве стотине жирородних древета, сатирали,

каткад за своју праву потребу, често за своју спекулацију, а најчешће злурадо и пакосно. Докле су Срби, ограничени законом, били принуђени носити из шуме сухарке и огранке, докле су они за најмању горосечу затвора и робије допадали: Турци су некажњено потпаљивали столетне грмове, највеће богатство земље наше, и немилосрдно обарали јелову и букову гору око Ужица до Таре и Ивице, и скоро је у корен сатрли. Предео соколски, а нарочито општине баставска, царинска, шљивовска и друге, које имају несрећу бити у додиру са атаром соколским, лишене су скоро коначно оних благодети, које су од богатих својих шума негда имале. И у Шапцу пловидба по Сави олакшава Музломанима немилице односити у град, или и даље одвозити сирову гору нашу.

„Не задовољавајући се, што засушују главни извор нашега богатства, шуму нашу затирући, — они су још разбојнички отимали земље наше. Тако се 1857 године дознало, да су Турци фетисламски, осим што им је иза града знатан простор земље за уживање остављен, још и 300 дана орања које чисте, које шумарицама покривене земље, притисли. Тако су и у пределу соколском преко онога простора, који им је, по милосрђу српском, док се не иселе, за уживање остављен, још са 1000 плугова земље мирољубиве грађане наше притеснили. Много пута

они су у четама из села својих излетали, па сељанима нашим њиве разваљивали, пуцањем из пушака људе са крчевина њихових терали, а после их заузимали. Нападали су на стоку, а нарочито на свиње наших људи, па их по читаве чопоре сатирали. Тако су прошлога месеца Турци соколски дигли у планину хајку на свиње, и побили их 26 комада; по барама општинским они силом рибу лове, и арендаторе риболова по рекама знатно оштећавају. Они нарочито земље своје не држе у загради, него напуштају стоку наших људи, те је хватају, и Србе грдно глобе, наплаћујући по 20, 30 и 40 гроша оборије. Сиромашак наш, коме су два вочића још као два последња средства за опстанак и његов и породице му служила, долази често у несрећу, да се види лишен и те потпоре. И без тражења зна он, да ће им на касапницама турским моћи кожу познати.

„Насиља ове врсте испуњавају гневом свакога, који за њих чује. Ну и ту још неисцрпљује се злонамерна вештина српских Муслимана. Они су нашим људма на њивама незрео кукуруз секли; они су им по подрумима пиће пакосно источавали, и по 50—100 снопова пшенице на њивама пламену предавали; шта више, има случајева, да су и куће људма нашим из освете палили, као што је један 1857 године

и у самој престоној вароши нашој ватру под куће злонамерно подметао.

„Ну није само ред и имање наших људи оваким опасностима изложено; не задовољавају се наши мусломански суграђани само отимањем имања нашег, но морамо још и чашћу и животом својим да потхрањујемо њихов незаконити опстанак у нашој, од њих крвљу већ једном одбрањеној земљи. Нема дана, нема месеца и недеље, кад под насртљивим оружјем њиховим не падне по која невина жртва наша. Ако таласи Дрине, ако таласи Саве или Дунава пронесу по који леш, извесно је у напред, да је то жртва, коју су Турци смакли с овога света у помрчини или из прикрајка. Кад сва земља у најдубљем миру благује, само око Београда, око Шапца, Сокола и Ужица севају ханџари, чује се праска оружја; само испод града шабачког, око Кленка и на Мишару, само на Дорћолу, само око Ћетиње и Сокола освићу мртва телеса.

„Мусломани не траже Србе од мегдана, но понајвише слабомоћне жене и нејаку децу. Ено н. пр. 1855 год. исекоше они на најнемилостивији начин теретну Василију, жену Јована Toковића из Љубовије. 1856 год. нападе Турчин под самом престоном вароши нашом жену једну, те је злостави и похара. Ено ономад под Ужицем заклаше они двоје слабе момчади‘

што сав свет зна да није првина. Велики је дневник њихових убистава; а још већи онај од силовања жена и деце, који кад би се излагали, морала би се згрозити свака хришћанска душа!

„Излишно је напомињати, да су власти српске, уздржавајући увређене и оштећене од праведнога гнева, тражиле редовним путем од турских власти, да се штете накнаде и злочинства казне. Срби су сваку готовост показивали к држању добрих одношаја. Они су изазивали мешовите комисије за Ужице, Соко и Шабац, и давали им најмиролубивије људе за чланове од своје стране. Ну узалуд! сва готовост српска наседала је на противности и неискрености турских власти. Докле нема примера, да је суд српски између Турчина и Србина разлику правио: пред меџлисом турским, у терби са Турчином, нема опет примера, да је Србин до свога права дошао. Власти турске, састављене из простих предрасудљивих урођеника, чиниле су се учесницама не само у гажењу грађанскога права против Србина, но се примерима доказати може да су оне бивале још и сакривновнице у нападају на личност његову. 1855 год. отима Салко Заимовић, с оружјем у руци, од људи наших земље по Соколу, и Салко некажњен остаје! 1856 са ножем у руци Салко хвата Максима из Шљивове за гушу, и кесу му са новцима отима.

А ко је тај Салко убојица? Салко је члан меџлиса соколског, који, под окриљем старешине градског, Али-аге, као највећи зликовац и силеџија, по свету слободно ходи. Турска патрола, коју официр предводи да одржи мир и безбедност по турском крају вароши наше, обија дућане и хара их; лопови турски налазе у градовима заштите, лопови наши гоњени руком закона, тамо прибежишта траже и налазе га. Зликовци турски, на послетку, насрћу и на саме власти наше као што су н. пр. 1856 год. ранили они 3 полицијска агента наша, који су у једној кафани хтели стишати кавгу, коју су исти зликовци били заметнули. И убица нађе заштите у граду, и изађе из града да нашим људима наново пркоси! Неки Уско рани у Шапцу 1858 године једног младића, а другог погуби, па Уско и данас слободан ходи по вароши!

„Може ли се и мислити, да Срби ове неправде и оволика безакоња равнодушно сносе? Може ли се мислити, да из овога илегалног стања може ницати мир и љубав? Општи покољ био би одавно одговор на ова изазивања турска, да власти српске нису гвозденом руком, ако и с рањеним срцем, уздржавале народ, који је виша пута гомилама тражио, да се са својим нападачима сâм суди, кад од власти њихове правицe не добива. И последњи чести

сукоби у Шапцу, и крвава она сцена од августа пр. године у Београду, одговарају да је немогуће већ и даље одржати у границама закона народ онај, коме се заштита закона не прибавља. И заиста, поред све вештине и енергије полиције наше, само редовној војсци би могуће ишчупати летос Турке кавгаџије из руку дубоко увређених Срба.

„Србија није никада престајала представљати озбиљно в. Порти преку нужду, да се правима народа српског поврати првобитно задобивено стање; она јој је нарочито обраћала пажњу на лек, којим би се отклонило непрестано трвење између Турака и Срба у Србији, како да се не понове у овој земљи несрећне сцене сиријске. У тој цели кнез Милош посла прошле године нарочиту депутацију у Цариград, коју „Ж. д. К.“ прими онаквим истим поздравима, какве нам и сада шаље. Важно је напоменути, како је он и онда одвојио ствар народну од кнежеве, и мисију депутације као личну потребу кнежеву свету представио. Divide et impera — била је политика његова и онда, као и сада. Да је „Ж. д. К.“ у име в. Порте говорио, показао је исход ове мисије, јер, после петомесечних преговора, депутација би принуђена дати у име народа српског протестацију против решења, које је привидно изгледало као задовољење, а у ствари није ништа

више садржавало, но оно, што означава њена протестација."

Имајући пред очима ову слику самовоље Турске, ми сад можемо потпуно замислити стање, из кога се изродио сукоб између царства и кнежевине. Ну није то било само понашање мусломанских становника настањених око градова, што је довело до бомбардања српске престонице, коме смо се ми, са својим успоменама, већ на једну годину примакли; уз самовољу наших мусломанских суседа ишла је упоредо и радња турских власти на свима пругама, почевши од централне управе у Цариграду па све до мудирâ у пограничним областима турским. Кад је већ једном завладало међусобно неповерење, спорна питања између Цариграда и Београда ницала су из дана у дан. Заповедник београдске тврђаве беше заузео скоро непријатељски положај; он се беше дотле заборавио, да је град београдски отворио и злочинцима најпростије врсте. И дипломатски заступници турски у иностранству, и власти царске по унутрашњости нису хтеле поштовати српских путних исправа, докле, најпосле, и сама Порта није предузела једну политичну меру, која је њене непријатељске намере на видело изнела: на непосредној граници српској она је почела гомилама насељавати дивље елементе татарске и черкеске.

Сва ова питања додирнуо је званични орган српски, у својој полемици са органом Портиним, на најаутентичнији начин. Ми се морамо на њ повратити; тиме ћемо попунити ону слику, коју смо напред изнели, и свестрано појмити одношаје, из којих се изродила српско-турска размирица.

„Докле овако в. Порта није налазила за нужно, да обрати и најмању пажњу захтевима народним: агенти њени наносили су нове повреде унутрашњој самосталности земље наше, показивали су у замашајима својим у српска права толико ревности, да је изгледало, као да им је цел да изазову сукобе са Србијом. Тако на прилику, посланик турски у Паризу и дан данашњи одузима путницима нашим пасоше српске, па им намеће своје, ако и јесте изван сваке сумње право српско, да с пасошима своје владе свуда могу путовати. Тако је мухафис београдске тврдиње лане, противно и хатишерифима и дојакошњем обичају, на три места шанчева варошких наместио по један топ, снабдео их стражама и стражарама, те подигао линију, што граничи на ступањ градског бедема. Није ли то најпростије изазивање на бој?

„Не изгледа ли тако исто, кад мухафис покушава вршити полицију у вароши над поданицима српским; кад на мешовите патроле,

по договору, не пристаје; кад уговоре закључене у надлежној форми између Срба и Муслимана уништава; кад град свој отвора свакоме, који хоће у њему прибежишта да потражи?

„У овом последњем погледу занимљиво ће бити да се чује, на који начин бивају ови збегови:

„Прошле године лице једно, које је касу једног окружног начелства похарало и под присмотром полицијском било, измакне се испод надзора полицијског, допре до града, где му се капија отвори, и злочинац буде примљен у град са још једним другом својим. Кад се, сутра-дан, мухафису примети, да су злочинци у граду прибежиште нашли, одговори он, да их у граду нема, нити су ноћу у град доћи могли, по што кључеви од капија градских ноћу код њега стоје. Ну кад злочинце власт аустријска, поштујући основе међународног права, из Земуна овамо пошаље, признаду они пред влашћу нашом, да су те исте ноћи, о којој је реч, у граду били, а отуда са знањем власти турске у Земун прешли.

„Исто тако несташко један побегне у град 3 фебруара прошле године. На захтевање власти наше одговори власт турска, да бегунца тамо нема, а после 20 дана представе сâм бегунац, и покаже власти нашој тескеру, коју му је власт турска за Цариград издала, са

овим писмом: „Господине! Изволите примити тезкера за Цариград и малко трошка до Видина да можете путовати у суми 18 ф. 80 х. Ö. W. Желим вам срећан пут. Ваш пријатељ А. Рашид.“

„Не бисмо скоро готови били, кад бисмо се упустили у набрајања свију замашаја власти турских у наша народна права. Сукоби су тако чести, да се управо не зна кад их није било; а од куда они истичу, и шта могу собом донети, то ће најбоље показати писмо, које је сам кнежев Представник и министар иностраних послова под 29 нов. 1860 г. био принуђен послати у Цариград капућехаји нашем. Оно гласи:

„Господине!

Ретко се кад могло хвалити правитељство српско владањем турских паша, који су овамо слати. Они се нису никад умели наћи у своме положају у Београду, нити у одношајима с правитељством српским заузети положење, које им према њиховом званичном карактеру приличи, и које им правитељство српско признати може. Пуни погрешних идеја о положењу нашем у турском царству, и сећајући се једнако свог недавног неограниченог господарења у Србији, они су непрестано претендовали на некакво господареће положење у Србији, како за себе, тако и за Турке у опште.

Из овог рђавог схватања свога положења ницали су једнако сукоби и неспоразумљења. Но ако се правитељство ни до сад није могло хвалити овдашњим мухафисима, опет није налазило у владању њиховом толико једнакости и рачуна, као што налази од једно две године. То нам даје мислити, да непријатељства ова не долазе лично од мухафиса, већ да су то појави у Цариграду усвојене политике спроћу нас. С тога ћете ви улучити прву прилику, да о томе говорите Али-паши.

„Гола непријатељства овд. мухафиса неће нам за цело нахудити, а међу тим, она распаљују страсти и мржње народне, које би требало стишавати. У колико је пак разумно владање овдашњег мухафиса, најбоље се даје решити по практичном успеху. Нека Порта потражи, у колико је прилика, при којима су сукоби између нас и паше могли најважније последице имати, јавно мишљење или дипломатија паши за право дала, па нека по томе пресуди, колико је разумно и даље остати при таквом владању. Какву цељ може имати, кад се из такве ствари, као што је полиција (ствар реда и сигурности) на Дорћолу, прави важно питање? Шта ли значи предузимати насилне кораке, који могу запалити целу варош, за то, што Србин подиже кућу онде, где је већ имао куће, и то

на основу јавнога документа? Таквим ситницама не само да се ништа не добија, него се само челичи непријатељство између нас, и спремају се катастрофе, које добро измерена политика не може зацело желети. Разумна је политика овде, умети се наћи у већ створеном и од воље Портине независном положењу. Тежња Портина, да на овако незгодном терену за себе боље положење створи него што га има, може само противно дејство имати. Слажући се у питањима, која су од важности и за нас и за Порту, не би требало никад да нас овакве ситнице раздвајају. Међутим Порта је једина, да у оваквим ситницама концесије чини. Њој је довољно, да сачува у Србији начело; ми пак не можемо да се задовољавамо начелом само, нити смемо пред очима свога народа и ситнице из вида губити. Порта не може тражити од правитељства српског, да јој буде искрено и одано, ако га неоснованим и неважним претенсијама својим буде метала једнако у неприлике спрам свога народа. Докле год имали будемо, да зебемо од закачивања Портиних, и не будемо видели на Порти политику, која, чувајући оно, што је стварно и од начела за њу, баца у заборав ситнице и претеране претенсије, за љубав доброга споразумљења:

доиде наравно не може бити између нас политике поверења.“

„Ето како је Србија имала свагда узрока жалити се, што јој се најдрагоценије повластице не само у заборав бацају, но још сваком приликом крње и немилице вређају. Па има ли каквог год факта, који би доказао, да је она изашла из граница молбе и понизног представљања? Толике примамљиве прилике проујаше поред Србије, и она се никада не даде завести с правог пута. Ни револуција грчка, ни рат од 1828 год. са Русијом, ни оне велике побуне, које се појављиваху на непосредним границама Србије, ни страховити рат кримски, ни многи други учестани покрети, за које Европа и не зна много, али који за то не бејаху мање примамљиви, не могоше отргнути Србију са пута строге законитости и лојалнога понашања према интересима царства.

„У место, да се помеша са противницима Султановим, Србија не имаде никада друге политике, до политику неутралну. Шта више, историја прве владе кнеза Милоша пуна је доказа, како је он пружао в. Порти и саму материјалну помоћ, а потпора морална није никада од Србије изостала интересима царства, кад је год требало предупредити или стишати немире на границама Србије.

„Ну у место, да се ове овако важне услуге признаду остварењем законитих жеља народних, у Цариграду нису никада престајали приписивати Србији све немире, који су се на границама догађали. Па тако и сада ево долази званични орган, да баца на нас нове клевете, пребацујући Србији и властима њеним незадовољство, које у царству не престаје да се појављује.

„Ми заштитници разбојништва, ми бунтовници царства онда, кад сав свет мирује, а мирни онда, кад је сав свет на оружју!“

Сад званични орган српски прелази да доказује, шта је све српска граница од Турака подносила.

„И сама в. Порта имала је узрока одавати нам правду за разбојништа, која су се из њених области противу нас догађала, кад је 1851 године окружни начелник наш са великим гомилала оштећених људи из округа крушевачког у Арнаутлук прелазио, те отету стоку од Арнаута враћао, а паша нишки топове извукао, да разбојнике на послушност принуди? Има ли подобних разбојништава и од стране Србије? Ну ако су ово догађаји од старијих датума, у Цариграду не може бити непознато, шта и последњих година, па и самих последњих дана, Србија из суседних провинција царства трпи. До лане беше војска турска дуж

целе границе наше, од ушћа Дрине па до Тимока, по свима важнијим местима расута. Колико се зна, ње беше и у Новом Пазару, у Вучитрну, Приштини, у селу Баоцу, које је само један час од Јанкове Клисуре удаљено, у Куршумлији, Лесковцу, Прокупљу, Пироту, Нишу и т. д. Она се свуда налажаше у неком нападном кретању. Путови неки, који Србији воде, бејаху прокрчени и поправљени, шума око њих исечена, мостови подигнути и т. даље. Природно је, да необично присуство оволике војске на нашој граници није могло не учинити на народ наш најнепријатнији утисак, који су гласови из станова турских у право неспокојство преобратили. Од свуда се слушало, како је војска она одређена била да на Србију удари. У томе смислу изражаваше се како становништво појединих пограничних места у Турској, тако и сама војска, које појединп војници сваком приликом изјављиваху непријатељско расположење спроћу нас, претећи, да ће за који дан на Србију ударити. И већ се беху на граници нашој учиниле нужне предохране: људи из пограничних села беху већ склонили нејаку чељад своју у шуму у збегове. Две године скоро трајаше то стање ствари, и Србија чињаше се и невешта оволиком изазивању!

„Шта више, кад су границе Србији одређене, изреком је речено, да она граничи:

„врхом Ивице у реку Дрину; Дрином у реку Саву,“ па ипак 3 јула пређе војска турска Дрину из Великог Зворника у Сакар, место, у коме Турци по злоупотреби живе, и постави страже своје против наших. И у томе тако озбиљном случају, кад Србија имаде право тражити задовољења за повреду границе, она се ограничи на просто представљање в. Порти незгодних последица од оваквог поступања.“

Ми не ћемо даље морити пажњу читалаца, пратећи оптужни акат српски и у набрајању штета. које су српским становницима нанесене из пограничних области турских. Доста је напоменути, да су оне само за једну годину изнеле 275.111 гроша!

„Све ово догађа се јавно. Разбојници пркосе нашим људма, а власти их турске некажњене остављају. Људи наши у срезовима ариљском и моравичком тако су похарани и сваки дан још харају се, да су се морали молбама обратити за допуштење, да се, ма куд, оданде раселе. Бедно стање, у које су они због својих заграничних суседа дошли, у толико се лакше разуме, што они, путем власти, до правице не долазе, а самима не само не да им се да себи задовољења набаве, но, и кад би то покушали, што н. п. последњих дана би, уређеност одношаја у земљи нашој не трпи, да они под строгост закона не дођу. Не види ли се из

овога најбоље, на којој су страни разбојништва, која се нама пребацују; не види ли се, да наши људи трпе и од разбојника турских и од закона наших, а Турци чине све, што хоће; не види ли се, да се наши људи и харају и казне, а Турци и харају и некажњени остају?“

Свагда је влада српска издавала строге наредбе за одржање реда на граници, свагда па и под другом кратковременом владом кнеза Милоша у више прилика, а из новијег времена доноси зван. орган српски распис, који је издао мин. унутр. послова кнеза Михаила, пограничним начелствима 2 јануара 1861, где, између осталога, стоји:

„Покуша ли наш поданик насрнути на личност и имање свога заграничног суседа, треба да искуси она иста следства, која би га постигла, да је наше законе повредио. Оставе ли га власти наше некажњена, одговараће, као кад би и наших закона повреду неосвећену оставиле.

„Одајући на овај начин правду увређеним од нас суседима, ми смо у пуноме праву одбијати и казнити и њихова насртања на нас свом жестином народа свесног о својим правима, а готовог, да поштује и уважава што је туђе.

„Са овога гледишта сматрајући све, што се догађа на граници, јасно је, да се од стране наше не смеју чинити ни самовољне освете над онима, који би у нашу земљу упадали ради крађе или других безакоња. Пређе ли ко у злој намери границу нашу, власти ће свагда заслужити хвалу, ако га ухвате, па, држећи га у сигурности, овамо јаве и даља упутства очекују; јер неодзивање власти турских на многобројне тужбе наше, намеће нам дужност, над кривцима излити сву строгост положних закона без призрења на веру и поданство. Не могне ли се кривац ухватити, тада је слободно оружјем казнити повреду границе; не може ли му ни оружје доскочити, не треба ни по што врећати неприкосновеност границе, вијајући га и преко ње, но својим путем јавити овамо, па ће влада Његове Светлости мислити на начин, како да злочинац кад тад претрпи што је заслужио.

„Догоде ли се озбиљнији насртаји на границу, треба и озбиљније отпоре учинити. На који се начин имају отпори предузимати, зна се из уредбе од 21 јула 1841 год. В. № 950 (Зборник II стр. 121). С тога ову уредбу треба стражама пооштрити.

„Ну чувајући овако што је наше, а поштујући што је туђе, ми се не можемо одрећи дужности једне, коју нам намеће сама човеч-

ност. Не догађа се т. ј. ретко, да браћа наша у суседним провинцијама, немогући сносити угњетавање турско, које би и сама в. Порта жестоко казнила, кад би о њему истинито уверење имала, прибегавају к нама под заштиту. Затворити врата овако страдалној браћи својој, било би неверство спрам дужности и човечности и хришћанства. Може интересована страна представљати те патње хришћанске као измишљотину, могу тој страни поклонити веровање они, који их из далека слушају, ну ми бар, који смо непосредни суседи, гледамо сваки дан очима својим у крајњу беду доведени народ и слушамо ушима својим јаук, гоњене и мучене браће наше српске, што срце пара; ми бар, који знамо шта је јарам турски, не можемо им одрећи пријам братински. Ми их не ћемо дражити, не ћемо их звати, али кад на област нашу ступе, они су слободни чланови земље, која их прима, ну којој су они опет дужни поштовати мир и законе, па не мислити више на осветољубиве планове, но прекинути све даље везе са старим завичајем. Спасени страдалници имали би се спроводити начелству окружном, које би их имало од границе удаљити или им занимања наћи.

„Један је само ред људи, коме би се имала одрећи оваква заштита, а то су криминалисте

Чим се начелништво поуздано увери, да је ко пребегао к нама од казни за злочинство какво, оно ће га редовним путем власти турској вратити, јер, ако не смемо страдалној невиности врата затворити, никаква призрења не могу нам наложити, да и злу закриље своје дајемо."

Србија је свагда издавала кривце, на захтевање власти турских; шта више, по што злочинце ретко и траже власти турске, већ они, који што од њих претрпе, то је Србија, на захтевање и самих тужилаца, кривце у Турску враћала, кад се год о кривици њиховој уверила. Она је на томе правцу била и под владом кнеза Михаила, озбиљније но икада. О томе даје најбоље сведочанство овај званичан акат кнежевога министарства спољашњих послова, српскоме заступнику у Цариграду од 27 јан. 1861:

„Господине,

„Ви сте ми званично јавили, да нисте могли успети на Порти, да нам се Добрњац изда, и да вам је Али-паша одговорио, да Порта не мисли Србији издавати криминалне бегунце, јер ни Србија Порти такве не издаје. Правитељство српско не мисли ни најмање даље наваљивати, да Порта Добрњца изда; ну оно не може ни по што примити на-

вод Али-паше, да ни Србија Порти криминалне бегунце не издаје. Ако речи имају свуда једно значење, ми с поуздањем кажемо, да нити смо до сад заклањали Портине криминалисте, нити их од сад мислимо заклањати. С те стране правитељство кнеза Михаила не мисли никад остати иза других правитељстава. Ми смо свагда позивали овд. мухафиса, а сад позивамо и Порту, да нам примерима докаже, кад смо заклањали криминалне преступнике. Ну правитељство српско не сматра за криминалне преступнике беднике, који од насиља и гоњења прибежишта код нас траже. Тима је свагда давало прибежишта, нити ће му човечност и хришћанске дужности дозволити, да им га кадгод одрече. Нека се не варамо у појмовима речи, па ће онда ствар бити на чисто.

Ја вас позивам, да се у првој прилици објасните с Али-пашом у овоме смислу."

Најпосле, српски оптужни акат изнео је и Портину политику насељавања Татара на граници, и по што се она не давно хвалила званично, да домородци насељеницима излазе радосно на сусрет, Србија је доказивала, да је „радост урођеника према својим незваним гостима била толика, да су се читава села обраћала на најближу власт српску с питањем: хоће ли их она примити као насељенике, јер им опстанак у својим кућама постаде немогућан. Они припо-

ведаху, како су, принуђени, куће своје Татарима уступити морали, а по две и три фамилије хришћанске да су се у једну рђавију кућу тога ради иселиле. У име хране морала им је свака глава хришћанска дати по 200 ока жита, 5 ока пасуља, 3 оке лука, оку соли, по оке масла и т. д. Па кад све то не бејаше од онакве каквоће, каква се тражаше, незвани гости нападаху и злостављаху бедне доморотце.

Тако приповедаху патничка браћа наша, и власти наше посаветоваше их на мир и упутише на послушност, јер нема сумње, да би се ова емиграција хришћанских села у Србију извртала и на то изопачавала, као да је од српске стране подстакнута, а да би се стање Хришћана побољшало, у интересу самога царства, кнежев мин. спољ. послова, по заповести кнеза Михаила, препоручи заступнику Србије у Цариграду, да в. Порти обрати пажњу на опасне последице, које се могу родити из оваквог угњетавања. Ево како гласи и само писмо (од 23 дек. 1860):

„Господине,

„Вама је позната традиционална политика правитељства српског, које се држало при појавима раздражености и незадовољства пограничних нам провинција словенских у Турској. Ви знате, како је нарочито било озбиљно настајавање правитељства пок. кнеза Милоша, да

се у последњим појавима незадовољства, који су се тако јако осећали на границама нашим, својим осудним и лојалним држањем на стишање подејствује. Од овога пута није оно одустало ни онда, кад су у Цариграду, место признања и захвалности, најнеоснованији гласови противу нас веровања налазили. Правитељство српско има убеђење, да је оваквим својим држањем више пута до сада учинило знатне услуге в. Порти, и они, који добро познају месне околности и одношаје, не ће му их никад ни порицати.

„Ну ма колика била лојалност правитељства српског, оно ће моћи само онда са успехом дејствовати, ако буде озбиљно потпомогнуто од в. Порте. У том уверењу правитељство српско мисли, да ће само дати Порти нове доказе своје лојалности, ако је буде чинило пажљивом на све оне мере, које могу имати рђаовг дејства. Логика догађајâ тако је јака, да би било са свим неполитично не држати од ње озбиљна рачуна.

„Ви знате, да је у пашалуку видинском насељено више стотина фамилија татарских у растојању од 2 до 6 часова од наше границе. Татари су ови насељени по бугарским селима, смештени по бугарским кућама, и живе за сада мање или више о трошку Бугара.

„Ово насељавање тако страног елемента међу Бугарима произвело је страх и очајање не само по местима, где су Татари насељени,

но на далеко међу Хришћанима дуж наших граница. Гласови, који се разносе и о даљем насељавању Татара по нишком пашалуку и даље, умножили су још више страх и очајање. — У оваквом пак стању ништа не ће природније бити, него да они, које страх узнемирује, очи на Србију обрате и у њој прибежишта потраже. Узевши ствар с ове стране, правитељство српско не може да не сматра као политичну меру предузето колонизовање Татара. Оно нам ставља пред очи природне и неизбежне своје последице, а ми нисмо у стању ништа противу њих учинити, ма како да су нам непријатне. Јер симпатија народа нашег за сродни му народ погранични тако је природна и јака, да никакво правитељство не би могло узети на себе, да се стави у отворену борбу с њом.

„Ја не ћу додирати ово колонизовање са чисто наше тачке. Наша је свест о сталности нашег задобивеног положења и о вољи Портиној да га неповређено сачува, тако јака, да нам оно не може никакве бриге задавати за нас саме. Ја сам га узео само с тачке интереса целокупне царевине.

„Изволите се са свим отворено изјаснити о овој ствари Њег. Светлости Али-паши. Приметите му при томе само, да ово не долази од нас ни као тужба ни као протестација. Правитељство српско види из близа

дејства овог колонизовања, предвиђа и у делу већ осећа његове неизбежне последице, па у интересу целе царевине чини Порту на то пажљивом. Ми имамо тврдо убеђење, да и овом приликом чинимо Порти једну услугу.

„Ви ћете најбоље урадити, да ово писмо на француски преведете и Али-паши прочитате, па и копију му оставите, ако вам је затражи.“

Од оваквог поступања владе кнеза Михаила, може ли што бити човечније и лојалније? „Правитељство српско види из близа дејства овога колонизовања, предвиђа и у делу већ осећа његове неизбежне последице, па у интересу целе царевине, чини Порту на то пажљивом.“ Све то није могло бити непознато на надлежном месту онда, кад је званични орган отом. Порте бацио у свет оне велике увреде противу Србије и владаоца њеног. Откуда дакле све то?

„Кад су год сличне појаве из Цариграда долазиле, (а њима није сад првина), јавно мишљење у Србији није их другојачије сматрало, но као прорачуњене у тој дгогубој цели, да, с једне стране, збаце са власти отоманских одговорност за догађаје, који се, с дана на дан, у царству могу догодити; а с друге стране, да увере Европу, како је политички опстанак кнежевине велика препрека за

одржање мира на Истоку, те да се тиме угуши влада једна, која самим бићем својим износи на видик мане туђе администрације.

„То је сакривена цел! Није званичном органу Портином ни до разбојништава, којих, као што видесмо, на нашој страни и нема, ни до бегунаца, јер њему не може непознато бити, да су они у Србији са свим безопасни за интересе царства, и да Србија има основа за много озбиљније жалбе у овоме обзиру. Није „Србија свагдашње уточиште зликоваца,“ но прибежиште страдалника̂. На против, град београдски, као што напред доказасмо, јесте уточиште правих зликоваца, који касу народну харају. И докле им мухафис овде капије отвора, влада отоманска у Цариграду издржава их, множи им друштво незадовољницима сваке врсте, те тако ствара у Србији јавно мишљење, и ако, можда, и неправедно, као да се у Цариграду има намера, да се подржавају људи, који би се могли употребити противу свагдашње владе у Србији.

„Нова историја Србије показује непрестано, како су свагда, кад је влада отоманска дала збега и заштите коловођама буна из Србије, неизбежно следовале катастрофе у земљи. Тако је било у 1839 год., тако у 1842, па тако и у 1858.

„Ови рђави, ну неспорни резултати, морали су задати народу српском о политици цариградској неко неповерење, можда претерано, али које се не може ни извинити.

„На против, кад је год кнежевина дала прибежишта политичним незадовољницима из суседних области турских, задржавши их у својој области, сачувано је царство од непрорачуњивих незгода.“

Ми смо се подуже задржали при овој расправи између Србије и Порте са тога, што је она имала већи значај, но што би је имала проста полемика. Њу је тада европска журналистика назвала манифестом кнеза Михаила, што је она, заиста, и била. Порта је Кнеза доста непромишљено зачикала, а он је без устезања прихватио рукавицу, те обележио јасно и одсудно међусобне односаје између царства и кнежевине; обележио их је онако, како су фактички постојали, али их је обележио и онако, како треба правно да постоје. То је био политични програм Михаилове Србије, која је пред лицем Европе гласно исказала:

1.) да се тековине Србије имају увести у живот у свој својој чистоти, без магловитог тумачења, без сваког ограничавања;

2.) Порта треба да се у Србији задовољи начелом, а у неважним питањима да чини

концесије; влада пак српска не сме да се задовољи само начелом, јер не сме пред очима народа ни ситнице из вида да губи; и

3.) Хришћанима, који од злочесте управе пребегавају из суседних области царства, остају врата Србије широм отворена, јер би она, другојачије поступајући, учинила неверство спрам дужности и човечности и хришћанства.

Овај програм имао се извршити на један или на други начин. Од стране Србије бачена је једна реч, која је давала разумети, да се она неће зауставити ни пред крајњим средством. У званичној ноти, коју напред видесмо, влада кнежева поручује Порти, да, по њеноме разумевању, непријатељства мухафиса београдске тврђаве не долазе лично од њега, већ да су то изрази политике у Цариграду спрам Србије усвојене. Таквим понашањем само се челичи непријатељство између нас и спремају се катастрофе.

То је била реч, која је карактерисала ситуацију: катастрофа се заиста и примицала!

Морамо приметити, да Кнез још није желео сукоба, нити га је могао желети. Одбранска средства земаљска беху још врло недовољна, а кратка владавина његова, која бројаше тек неколико месеца, беше његову радњу на све стране апсорбовала. Кнез је желео, да остави стварма са свим природан развитак, и-

дући напред одлучно, али и измерено. ништа не пренагљујући. У томе смеру, он се реши, да најпре покуша, не би ли се одношаји с Портом могли на чисто извести дипломатским путем; то је, у осталом, био пут, који он није ни могао обићи, а да одмах у почетку не окрене право на страну свога противника. Кнез пошље у Цариград Илију Гарашанина са задатком, да настави мисију, која је, под кнезом Милошем, депутацији поверена била, али да је настави у тешњим границама.

Питање о престоном наследству беше, као што знамо, у преговорима депутације, ударило на одсудан отпор у Цариграду; настављати преговоре о њему, значило би излагати се новом отказу. А и за што? У хатишерифима је оно признато и стоји још непоречено, а рестаурацијом личном (1858) оно се могло сматрати да је и начелно рестаурисано (успостављено). У осталом, ако је кнез Милош, који је све до смрти живео у појмовима свога првог времена, и могао полагати изванредну важност на ново освештање те повластице од стране Портине, кнез Михаило, са својим нараштајем, знао је, да то питање, по превасходству, може само у земљи имати практичне вредности, а ову му даје народ без обзира на то, да ли оно има претходне санкције сузеренске или нема. Питање дакле о престоном наслед-

ству остало је искључено из поновљених преговора.

Исто тако није ни питање о уставном уређењу земље ушло у мисију поверену И. Гарашанину. Знамо, да и оно није било расправљено у Цариграду онако, како је кнез Милош предлагао, а знамо узроке са којих се кнез Михаило, познатим својим писмом, одлучно успротивио, да се оно расправи у смислу предлога, којим је Порта Србији остављала иницијативу пројекта, али је себи и гарантним силама задржавала последњу реч о уставу кнежевине.

Остало је дакле још треће питање, на које је Кнез усредсредио сву своју пажњу. Мисија Гарашанинова сведена је на питање о изласку Турака настањених у Србији изван градова, на једино питање, које се сматраше као хитно, јер већ беше постало опасно за јавни мир у Србији. За њега је требало договора, јер се оно не могаше расправити једнострано, а да се не дође до крвавога сукоба извесног у унутрашњости, а вероватног и на граници земље. Па и овоме питању дао је Кнез облик савременији, не тражећи да наши мусломански суграђани остављају Србију, већ да остану на својим огњиштима, али да се потчине јурисдикцији кнежевине. Постављајући питање на ову

основу, Кнез је држао рачуна и од обзира, које му налагаху човечност и напредак времена, као и од савета, које је дипломатија, нарочито руска и сардинска, давала депутацији Милошевој у Цариграду. У опште, Кнез је поновљене преговоре поставио у такве услове, који су били намењени да олакшају успех; он није био пропустио да обрати пажњу и на избор лица, које би у Цариграду угодно било. Са тога их је и поверио Гарашанину, који се тек беше повратио са друге једне мисије, која такођер, по своме значају, заслужује, да је у неколико речи узгред додирнемо.

1861 године уговарала се државоправна погодба између Мађара и Аустрије; Сабор је угарски био на окупу, али се још није било дошло ни до какве сагласности. Међу Србима у Угарској показивало се такођер неко кретање духова, које је било наклоњено споразуму са Мађарима. 14 година горког искуства од знамените 1848-ме године створило је било нове назоре и у Срба и у Мађарâ о потреби, да се међусобно споразумеју. У Србији су такођер била заузела место старих антипатија боља расположења према Мађарима. У томе правцу духао је ветар и у публици и у круговима владиним. Овде се чинило, да би пад бечкога апсолутизма олакшао и наш положај на Истоку, јер, мишљаше се, ма како да буду

расположени Мађари према источном питању, њихова слога са Србима угарским с једне стране, а с друге либерална Аустрија на равној нози са либералном Угарском не могу тако штетно утицати на источно питање, као што је то чинила централисана, апсолутна Аустрија под Метернихом и Бахом, који су дражили народе један противу другога. Најзад је и сам кнез Михаило, проживевши последње године своје, пре повратка у Србију, у круговима мађарске аристократије, одакле се и оженио, био лично лепо расположен према Мађарима. Чињаше се, да све спрема слогу између Срба и Мађарâ.

У тој струји духова реши се кнез Михаило, да предузме формално посредовање између Срба и Мађарà. Тада се Гарашанин случајно (због слабости свога сина) задржавао у Бечу. Кнез ме пошаље њему са упутством, да покушамо привести потпуно споразумљење између Срба и Мађарâ, остављајући, да ми сами за ту намеру изберемо подесне путове. Ово је било у месецу марту 1861.

Угарски канцелар (члан владе за Угарску) био је тада барон Вај. Гарашанин и ја походимо га, и изложивши му налоге, које имађасмо од Кнеза, представимо потребу, да се сложе Мађари и Срби угарски, и станемо доказивати, да би он учинио не малу услугу и Угарској и монархији у опште, ако би сазвао Српски на-

родни Конгрес, те отворио пута договору и споразумљењу. Мисија је била тугаљива, јер ма колико да је смерала на мир и успокојење народâ, тада је још мирисала на демократизам и револуцију, узимајући за своју основу братство народâ, на које се још није био навикао у апсолутизму окорели Беч. Сва тугаљивост изађе на средину, кад нас барон Вај запита: „Смем ли од овог саопштења учинити употребу код Његовог Величанства?“. И само је питање показивало, да је мисија наша била тако деликатна, да један министар не зна шта да ради с њоме: да ли да је саопшти своме суверену или не. Ми објаснисмо, да је наша мисија више приватне но званичне природе, али да њему остављамо да оцени, какву ће од ње употребу учинити. Ми смо од стране Кнеза обећали симпатично понашање Србије према царевини као уздарје за политику, која би задовољила народ српски у Угарској, а такво се обећање у оним ровитим приликама монархије радо примало.

Барон Вај нам обећа, да ће кроз који дан учинити корак, да се Српски Конгрес сазове. Ова нас је готовост толико изненадила, да је нисмо могли искључно приписати својој мисији, но смо држали да је ствар морала бити и раније приуготовљена.

Похода, коју је тада Гарашанин са̂м учинио своме познанику, политички тада најважнијем у Бечу Србину Стојаковићу, није имала никаква следства, јер се Гарашанину учинило, да је он одсудно противан сваком договарању са Мађарима, као што се доцније и осведочило.

На повратку из Беча заустависмо се у Пешти. Шурак кнежев гроф Ласло Хуњади, упозна нас са првацима мађарским. Гроф Јулије Андрашија позове нас на вечеру, где буду позвани још и барон Етвеш (доцнији министар просвете), барон Подманицки (доцнији председник угарског Сабора) и гроф Ласло Хуњади. После вечере уђе се у разговор, који је трајао 4—5 часова. Претресани су одношаји између Мађара и Срба угарских, као и одношаји између Угарске и Србије. Ови последњи лако су и брзо прецизовани, јер се чињаше, да ништа не смета доброј хармонији двеју суседних држава, које ће се, кад Угарска дође до своје народне владе, искрено потпомагати. Ну одношаји унутрашњи у Угарској нису се могли тако платонски одредити. Срби су били изнели питање о успостављењу војводства, а прваци мађарски изјаснише се одмах, да се о „држави у држави“ не може ни говорити. Најпосле предложе они заокружење жупанија по народностима, у коме би облику и Срби своју народност могли видети осигурану.

Ми смо походили, сутра дан, Деака, са којим смо у опште измењали мисли, и бесмо уверени, да се он саглашава у свему са својим пријатељима Андрашијем и Етвешем.

По што смо неколико дана провели у овом послу у Пешти сиђемо у Нови-Сад, где живљаху најважнији Срби, представници партије, која пристајаше на слогу са Мађарима. Светић (Јов. Хаџић) и Милетић беху на челу покрета, и прем да су они били у главној идеји сагласни, лично се опет налажаху у раздору. Ми смо покушали, да их помиримо; али Србе мирити, зна се, да није лак задатак, те је тако и наш покушај остао без великога успеха.

Док смо се ми још у Н. Саду бавили, стигне глас, да је већ изашло царско решење о сазиву Српскога Конгреса. Ствар је народна узимала све бољи изглед. За кратко време, па се и конгрес у Карловцима састао. Кнез Михаило, желећи, да и даље прати и, колико се може, руководи ствар угарских Срба, одреди мене, да за време Сабора будем у Карловцима, и да стојим у додиру са Патријархом Рајачићем и народним посланицима, који буду за договарање са Мађарима.

Кад је Конгрес отворен, ми смо издали свој савет прекосавској браћи у једном плакату под именом „Глас из Србије“. И ако их

нисмо *нигде* саветовали, да напусте своја права на војводину и одвојену аутономну територију, налазили смо, да је слога могућа, у даним околностима, само тако, ако се тада пређуте та питања, али и ту се ми нисмо истрчавали са програмом, но смо их свагда остављали, да сами нађу основа за погодбу, па смо подупирали ону странку, која је била ближе погодби. На челу те странке стајали су Светић и Милетић, који су били у мањини, а на челу странке, која је хтела обићи Мађаре и тражити само с Бечем да има договора, стајао је Стојаковић, човек научен, вредан и речит, али „чиновник бечки“ из Бахова времена, па као такав доста једностран. Уза њ је стајала већина саборска, која се састојала поглавито из чиновништва.

У Бечу су врло немило гледали на суделовање Србије у овом важном питању, па је с тога генерал Филиповић, који је у Земуну командовао и био царски комесар на Сабору Карловачком, често ударао на Србију и на мене, као њеног заступника, *који сам код Патријарха кнежевим писмом редовно био акредитован.* Често ми је положај био врло тугаљив, а можда бих што био и претрпео, да није наш тадашњи министар унутрашњих послова, Никола Христић, поручио поверљиво генералу Филиповићу, да би он првом приликом

генералу, кад у Београд дође, повратио жао за срамоту, ако би српски заступник у Карловцима и најмању неповољност поднео од стране ц. и кр. власти.

Стојаковић се није могао уздржати, а да не осуди понашање српске владе у српско-мађарском питању. Он је у томе духу писао кнезу Михаилу доста јетко писмо, а овај му опет одговорио писмом, које сам ја био позват да саставим ([1]).

По што не може бити места овде, да се даље прати развитак саборских послова, то ћу се ограничити још да додам, да је споразум, који смо ми у Пешти с првацима мађарским поставили у погледу на одношаје између Србије и Угарске, остао подуже меродаван, а односно друге тачке споразума, објаснио ми је гроф Андрашија, кад сам га у почетку 1868 год. видео у Будиму као председника угарског министарства, да се она показала неоствар љива. По њему нигде нема Срба у Угарској у толиком броју, да би могли саставити за себе жупанију; најјача је њихова група у Шајкашком батаљону, а иначе су или у појединим селима усамљени, или и ту измешани са другим народностима. —

([1]) По свој прилици мора се ова преписка налазити у хартијама и кнеза Михаила и Стојаковића.

Пре него што је моја карловачка мисија завршена, отпочела је мисија Гарашанинова у Цариграду.

Изванредни кнежев посланик кренуо се у Цариград у априлу 1861, а влада српска приступила је да спрема послове за унутрашње уређење државно, где је на првоме месту стајало питање о уставном преображају земље.

У томе погледу имала је радња да се развије у двогубом правцу: споља и унутра.

Кад је кнез Михаило ступио на владу, послао је он Јована Мариновића, члана државнога Савета, гарантним дворовима, да их поздрави и да им обзнани своје ступање на престо. Уз ову формалну мисију, имао је Мариновић да изврши и другу, која се односила на унутрашње конституисање кнежевине. Мариновић је имао да извиди, да ли би дипломатски расположај био повољан, да се Устав од 1838 замени Уставом, који би Србија сама себи дала без свакога суделовања Порте и гарантних сила̂.

У томе духу спремало се земљиште и путем домаће штампе. Званичне „Српске Новине“(1) донесоше два низа чланака отштампаних и у за-

(1) Види бројеве 117—120 и 131—134 за 1861 год. (Од 27 септ. до 4 окт. и од 29 до 5 нов.

себним брошурама под именом „Законитост“ и „Реформе у Србији.“ Ту се анализсао и строго критиковао Портом октроисани Устав од 1838; износили су се основи, на којима би Србија имала себи дати други сувременији и напреднији органски закон, и излагао се, у опште, правац, у коме би се реформе имале да покрену. Да се не бисмо понављали, нē ћемо се овде враћати на критику Устава, кад је већ познајемо из меморандума депутације Милошеве, по што су и ове обадве брошуре потекле из оногa истог пера, из кога је потекао и меморандум; али ћемо летимице бацити поглед на идеје, које проничу ову званичну приправу Михаилових реформама. То ће нам помоћи, да познамо струју, која је у онај мах превлађивала, па и у самога Кнеза владаоца, бар у главноме, налазила допадања. Узев у главним потезима, ово би био ред мисли, које се износе у званичном органу кнежевине:

Прогласивши закон за највишу вољу у Србији, кнез је Михаило погодио тежњу, која нашу нову историју од по века прониче. Ко год гледа на честе покрете, који се у Србији збивају, мора се питати: да ли ови јаки и врло озбиљни потреси имају каквога дубљег значења; да ли су карактера чисто личнога, или представљају какву год идеју, која се

можда, још мраком страсти покривена, и не провиђа?

Никада ствари људске не иду без опште мисли, која их проничe. Она наступа час у овој, час у оној одећи, узимајући за израз свој сад ове, сад оне личности. Наступа, бори се, уклања сметње, застаје, затаји се, па се опет појави често преображена спољашње, али свагда у суштини она иста. Неосновано је мислити, да се догађаји људски обрћу око људи, као својих смерова; неосновано, јер од куда долази, да се догађаји виђени једном, опет на ново виђају, само под другим носиоцима? Од куда је то, што се чује често у нас, да се новија историја српска повраћа? У овоме понављању не треба видети ништа друго, но борбу оне основне мисли, која на препреке наилази, па се кроз остављени простор враћа, да се на ново прикупи.

Није потребно доказивати, да у народâ туђином потлачених, та главна мисао није никоја друга, но тежња за ослобођењем. Она превлађује све остале, а кад се до ње дође, она се, по карактеру, који сваки народ одвојено има, појављује у различним правцима. Једни теже онда за уређењем слобода, други за развитком материјалним, једни за успесима славе од оружја, а други за мирним освајањем духа. Све то стоји у свези са разним околностима и предањима историјским.

И ми, по што смо довршили дело ослобођења свога и оградили га нужним јемствима с поља, помислили смо најпре, како да уредимо своје унутрашње стање. Нисмо се толико на то обзирали, колико ћемо себи дати слободе, колико на то, како ћемо је утврдити, каквим границама обележити. Основање законитости била је наша главна брига.

Под овом заставом, свесно или несвесно, боримо се сви. Сваки приноси свој део по мери своје моћи и позива свог. Природно је, да се у ову борбу мешају страсти и дају јој ову или ону боју, ну начело стоји и кад истроши своје борце и отупи њихова оружја. Нове силе прираштују међу тим и настављају дело, узимајући нове путове и обрте. Свака епоха има свој символ и своје вође. Свесни пристају уз њих са разлогом, већина сматра у символу цел. Она приноси своје несвесно.

Цео нараштај један истроши се у овој борби. Гробови врсних синова растурише се по свој земљи, подсећајући на све стране за што су жртве ове пале. Омладина саспеваше под утицајем ове идеје, а остатци истрошенога нараштаја крепише свест, која се час блаже, час живље појављиваше: све је приносило, све радило, да сазри мисао законитости. Она је била логика догађаја̂ наших. Ну ова тежња таласаше се тамно и несигурно као лађа без једра

и думена по пространству морском. Не бејаше бедемâ, који би је зауставили, ни руке, која би је упутила. Отуда прво дело наше самосталне скупштине би, да се ова установа народна утврди. То се држало за најбоље јемство законитости, или бар могла је скупштина бити свагда отворено поље, на коме би се с нова и с нова бој за законитост отворити могао.

Не треба променити законитост са слободом. Од ове људи не траже много, задовољавају се и мањим дêлом њеним, а ону хоће сву, потпуну. Слобода не опстаје без законитости, а ова ону може и ограничити. Све то има свој основ у страсти, по којој људи теже живо и ненаситно, да су једнаки између себе. Отуда она чудновата појава, што се Французи, после својих слободњачких идеја од 1789, задовољише владом Наполеона I, који им место слободе даде једнакост у законитости.

Да се законитост утврди, треба јој подићи снажна јемства. Који народи знадоше тај лек наћи, они остадоше најсрећнији, најспокојнији, као н. пр. Американци и Енглези. А каква јемства имамо ми противу незаконитости? Скоро никаква, осим задане речи кнеза Михаила и његова познатог карактера. За то, како да их нађемо, мора бити велико и важно питање, које треба све нас да занима искрено и озбиљно.

Најпреча је потреба, да се Србија снабде органским законом, који би у себи садржавао стихије способне за неспречен развитак живота и снажнија јемства законитости.

Најпре примимо из руку правде прво јемство. Судови нека су нам независни, судије безбедне. Неразумно је притешњавати судије, као што у нас бејаше, а стидно и недостојно видети их, како су се они сами, и непозвани, утркивали, да по ћуди влаџиној суде. Ну усред оваковог унижења, које нас по кад што обузимаше, има примера и за утеху. С поносом ћемо се свагда сећати, како су судови наши, на сунрот неким незаконим наредбама попечитељским, јуначки одржавали независност своју. Пред судовима нека се поклони администрација, којој би се имала одузети повластица одвојене јурисдикције. Чиновника нека не даје под суд само администрација, чија су заклањања већ у злоупотребе прешла, особито ако је чиновник сматран као потпора ове или оне партије. Између приватних и званичних иступа нека не буде разлике, но како за приватне тако и за званичне иступе да може и сваки грађанин, у свако доба, довести пред суд агента власти и приморати га да поштује закон. Нека се нико не покорава човеку, но правди и закону;

али за то нека се и чиновници ограде од клевета и неоснованих тужаба.

Одговорност министарска свуда се сматра као најбоље оружје противу самовољне администрације. Нема примера, да се игде могло толико некажњено радити по ћуди, као у нас. Министри су законе без обнародовања остављали, министри су законе не само обилазили, но газили и пуштали да и млађи њихови то чине. Памти се с каквим су утркивањем рушили они ограде личне безбедности; памти се, како су административним путем лишавали људе права и грађанских и јавних, па, тим истим путем, и на робију их слали. Може се рећи, да највећу суму одговорности за безакоња у Србији вођена, носе министри, и опет они ником не одговараше! Један само озбиљан пример застрашио би све, који би вољу имали одупирати се општој вољи. Ова одговорност имала би се кроз цело чиновничко тело логично провести тако, да нико двојици не одговара, а врх одговорности да се заврши на министру.

Ну зар скупштина народна не стоји у првоме реду, кад се говори о јемствима законитости?

Ова прастара установа народна задржала се у Срба кроз сва времена. И по што су Срби независност своју изгубили и сами упра-

витељи, турски нису смели пропустити а да бар локалне скупштине не сазивају на којима су тегобе народа саслушаване.

Од устанка српског 1804 год. па кроз сву новију историју, и под Карађорђем и Милошем, налазимо установу ову у свези са свима важнијим питањима народног живота.

После овако непобедног тежења, да се утврди и у сталну институцију претвори, скупштина је у томе 1858 год. потпуно успела. Овај успех ми радосно поздрављамо, прем да не можемо не приметити, да скупштинско унутрашње уређење потребује још знатног развијања и усавршивања, јер није тешко доказати, да би оно, у садањем облику свом, остало извором несасушљивих незгода. Као установа пак, она је велики добитак земље наше. То је свагда појмио и кнез Милош. Он, који ју је свагда сматрао као сталну установу, није изоставио обраћати јој велику пажњу и при другој влади својој. И нови владалац наш означи јој у прокламацији својој достојно место. Доследан своме начелу законитости, он јој даде нову посвету.

Успостављењем на владу народне династије, скупштина је учинила акат законитости; ну кроз велике просторе, које је себи оставила, она је оставила пут отворен, који и к незаконитости води. Није вила никаквих бедема подигла, који

би уздржавали изливе у незаконитост, није ништа учинила, што би страсти разблажавало. По што се начинила бојиштем законитости, она се узвисила над законом, а ко се тако високо попне, тај је већ прешао у незаконитост. Хоћемо ли, да и од установе скупштинске створимо довољно јемство законитости, онда саграђанин наш, који оде на скупштину, да нас заклони од иступâ власти, не треба да опседне и власт и нас, да створи демократску тиранију, да заклони својим леђима опаке маневре демагошке властољубивости, а још мање да подигне глас најсверепијег деспотизма, деспотизма гомиле без одговорности!

С тога би логичније, савршеније и практичније уређење установе скупштинске имало бити једна од важнијих реформама, које нам предстоје.

Штампа би имала бити слободна, а ограничења би јој била колико у нарочитом закону и у кауцији, толико и у конкуренцији новинарској, јер и у највећој разузданости својој, она није никада опасна светлости и истини. Издавање новина нека буде посао прост и лак, па би тако слободно обртање било најбоље средство, да штампа не буде и од штете, по што би угушивала сама собом своје иступе.

Ну каква јемства дајемо ми, од своје стране, за законито понашање? Шта значе све оне гарантије, које ми набројисмо? У чему се оне састоје? У законима. Законе дакле хоћемо да оградимо законима. Чудновата гарантија! Изгледа, као да би се човек сâм собом против себе самога хте да обезбеди!

За то је и речено за законе, да без нарави ништа не вреде. На што најбољи закони кад се не поштују? У краљевству Неапољском заведен је најбољи законик, што вреди у Европи, законик француски, па опет видесмо, како две највеће флоте европске дођоше пред Неапољ, да повређеним законима поврате силу и важност, докле, с друге стране, видимо земље, у којима се најсрећније живи и напредује и под законима, који нису сви најлибералнији. Кажу да осим Енглеске, нема земље, у којој се налази већа смеша закона либералних са законима апсолутним, као остатцима средњега века, па ипак какав је ту напредак, какве ли гарантије законитости! А од куда тај необични појав? Од питомих нарави, од обичаја, који је свима Енглезима у крв прешао, да поштују законе. Отуда и јесу у Енглезâ тако тврде гарантије, које они себи поставише за неповредност закона.

А јесмо ли и ми у стању дати овакве гарантије за себе? Треба да докажемо. Будућност нека нам боље осведочи ову способност, но што

нам прошлост јемчи. Јер туга нас обузима сећајући се, како ми сви, кад хоћемо закон за друге, не ћемо га и за себе, а кад га хоћемо за себе , не ћемо га и за друге.

Треба да нам потреба поштовати законе пређе у убеђење, у крв, у нарав; име закона да нам је поврх свега свето, и узвишено, па и кад страдамо, ако је воља закона, радо да сносимо, знајући да се освећава правда, у које ћемо и ми наћи заштите, кад је год затребамо. Тада ће само бити гарантије, које напред побројисмо, оне тврде стене, под чијим ћемо заклоном безбедно уживати доброторства законитости, а без овакве народне свести, најтврђа воља владалачка остаће бесплодна, најбољи закони биће мртва слова, пред којима ће глас страдалника остајати свагда глас који вапије у пустињи“.

У другој брошури („Реформе у Србији“) испитују се путови и методи, којима би се Србија имала да послужи у своме уставном преображавању, као и у опште у својим политичним и социјалним реформама. Потребно ће бити, да и овај ред мисли у изводу овде изнесемо; јер питање о конституисању кнежевине, које, при ступању кнеза Михаила на престо, заузимаше једно од првих места у дневноме реду његових задатака, беше неизбежно везано за међународни положај Срби-

је. Природно је, да нам при излагању спољашњих одношаја не може бити равнодушан ни дух, у коме се спремала грађа за нови Устав Србије.

Свако време, говори писац „Реформа“, прима по које наследство од претходних дана својих. На томе наследству прирашћују нови добитци, ту једрају они и развијају се, па кад им час приспе, доносе и плод свој. Измене, које се добивају овим природним процесом, зову се реформе. Срећни су народи, који их извршују смотрено, разборито; велики су и заслужни владаоци, који схваћају задатак времена, па не сметају току идеја људских!

Долазећи природним путем, измене су ове корисне реформе; долазећи силом и потресом, оне су буна и преврат. Част, за то, увиђавности, која потребу њихову из далека опажа, а слава, по три пут слава крепости, која их уздржи, да странпутицом не зађу! Видео си тиху благословену кишу, која свуда наплођава докле год допре, а видео си бујицу, кад плодна поља прелије, па земљу и неоквашену остави. Оно су мудре и плодне реформе, а ово реформе, које руше и обарају, нигде не остављајући трага за собом.

Кад 1789 год. идеје француске револуције поплавише Француску, не бејаше бедема за њих. Оне се расуше по свему Западу. Ну

оставише ли свуда и плодне трагове, уђоше ли све у живот? Где су идеје комунизма, где оне страховите теорије, где нова вера Робеспијерова? Све се то повратило у своје природно корито. Бујица не остави дубокога трага, а она мирна плодна кишица, која је вековима орошавала благодетна поља цивилизације француске, остави узвишена јемства данашње среће слободних народа; остави човеку неспречено право да располаже својим имањем; остави поштовање личне слободе, независност судова, представништво народно, остави слободу беседе: добитке, који не дођоше од револуције, но од мирнога рада онога века, који се назвао веком светлости, од осамнаестог столећа. Четрдесет година за тим, појави се опет навала бујних идеја. Што први пут прође као бујица кроз Европу, то 1830 године имаде плодније резултате. И Шпањолска и Португалска и јужна Немачка бише задахнуте покретом нових идеја. Ну ако се тада и утврди грађанска уставност, не изосташе ни иступи, којима свагда узастопце следује реакција. Што у новоме покрету би коренитога и плодног, то се задржа, а пропаде све, што немаше јемства за трајање. Требаше за тим осамнаест година, па да се појави још једна поплава и устава. 1848 године покрет не застаде на Средоземноме мору,

не застаде на Рајни; он допре и до саме границе наше. И опет где где реакција противу иступа једностраности, као у Угарској, осујети успехе, новим идејама, где где, до душе, покрет произведе тријумфе, ну само ономе, што беше смишљено и плодно, као у Пруској. Један само народ би срећан да ужива потпун успех новога века: народ италијански. Њему реформе не дођоше оздо, не потресом и превратом, но се развише под заставом просветљене крунисане главе. Владалац сâм стави се у први ред бораца за реформе, а сви народи те лепе земље стекоше се око њега. И сад, кад неред попрети њиховом делу ослобођења, он се стави на чело покрета, одупре се растројству и рушењу. Догађаји Италије потврдише стару истину: хоћеш ли, да одгајиш чедо револуције, истргни јој га из руку, докле га није прогутала.

Пред оваквим догађајима треба ли нам се мислити, којим путем да пођемо?

Читао сам негде, како је некакав равин чисто духовно објашњавао заповест божју: поштуј оца својега и матер своју, па да дуго поживиш на земљи. Син, који слуша своје родитеље, говораше честити равин, користи се њиховим искуством, он прима у себе мудрост и живот прошлих векова, а несташко, који их презире, живи само о своме слабом искуству; он остаје свагда дете.

Сад, пред реформама, које нам прокламација новога владаоца обриче, стоји нам погледати на своју прошлост, а погледати на развитак других народа, па се решити, који правац да узмемо. Да л' да останемо на дединој постељи, са које ћемо, презајући од сваке новости, спокојно дивити се свему староме и прошлом, па са прекрштеним рукама задовољавати се стањем својим за то, што и наши стари нису за боље знали, па су живели; или још и за то, што ће нам сваку потребу накнадити сласт обичаја, у коме би нас новости могле потрести? Да л' тако, или да прекинемо са искуством света и векова, па да пођемо неком пустоловном логиком, која не застаје ни пред каквим замишљајем; да се стропоштамо у валове агитације, која ће нас једнако држати у неком врењу, из кога се ништа стално не рађа? Или ћемо, на послетку, корак по корак ићи напред, па разборито и смотрено, не врећајући интересе једне класе за љубав другој, свршивати спокојно најсмелије реформе?

То су три пута, на раскршћу којих ми сада стојимо. Не ћемо ли да будемо несташко у тумачењу равиновом, који презире искуство векова, него послушан син, који не ће да се одрече крви родитељске, већ се користи саветима прошлости, онда је онај трећи пут наш пут, пут реформама, пут напретка.

Ко је дакле прави пријатељ напретку, тај не сме бити ни староверља ни демагог; ко хоће да олакша задатак, који нам је нови владалац наш положио, да се дође до реформама сходних „духу времена и потребама земље," тај нити сме исповедати полумере ни теорије рушења, већ потребу поузданога а смелог поступања.

Реформе, које се у земљи каквој могу извршити, врло су различне, ну све скупа дају се свести или под реформе политичке или друштвене.

Како су непотпуне наше политичке установе, разложили смо довољно, тражећи јемства законитости. Поврх тога нека недоследна практика пореметила нам је појмове до тога ступња, да нам је тешко погодити, шта у нашим законима сада стоји, а шта не стоји.

Овом стању ствари, какав може бити други лек, до практика чиста и јасна, постојана и доследна, којој би био задатак да поврати поремећени ред појмова, као што је нови владалац наш, васпоставивши светињу закона, већ повратио поверење међусобних друштвених одношаја.

У исти мах предстоји нам предузети основне преображаје на трошној згради наших политичких установа. То би била прва реформа после доста горког искуства, које је изложено у ре-

довима о „Законитости.“ Да та реформа буде од потпунога успеха, главно нам је питање, какве треба да буду те установе: да ли да се задрже садашње са потребним усавршењем, или да се све збришу, па да се усвоје установе из темеља нове? Да ли да нам Скупштина буде чисто законодавна или без Савета или са њим, ну тада са значајем другог дома, као н. пр. у Грчкој и Сардинији?

Наш садашњи развитак представља стање преласка, па и установе наше треба да добију прелазан карактер. С тога је потребно задржати и Савет и Скупштину, ну обоје у напреднијем и савршенијем облику. Овако напредујући не бисмо почињали с краја, већ с почетка.

Слабо ће ко захтевати, да му се доказује потреба савршенијег уређења Савета према познатим недостатцима његовим. С тога се може само о томе радити, како ови да се исправе.

Размишљање о томе одвело би нас далеко, ну као што се ипак све своди на три најважнија момента, ми бисмо на то троје и обратили пажњу, а на име:

1.) Ово тело имало би се ограничити чисто на власт законодавну. У тој цели имала би отпасти сва она опредељења, која му остављају неке неодређене атрибуције, н. пр. да „расуђује, да потпомаже Кнеза“ и т. д.

јер таки општи изрази олакшавају сукобе између власти, и подносе само за новине, а не и за уставе, где треба све да је тачно означено и на извесне границе сведено.

2.) Врло би корисно било размислити о узроцима, са којих ово тело није имало нигда оне самосталности, коју, по своме позиву треба да има. Откуда н. пр. долази, да Савет наш свагда мораде бити сенка, која често праћаше по кога великаша, а нигда не беше на својим властитим ногама. Место да буде тело самостално, законодавно, он беше свагда нечије оруђе.

3.) Лични састав Савета имао би бити такођер предмет великога размишљања. Као свуда, морале би се и у нас означити категорије, из којих би се узимала лица за Савет. Тиме би се добиле гарантије за часност, за патриотизам и способност њихову. Неопредељени пак услови, које садањи наш Устав полаже за избор саветника, доводе само земљу у забуну, а од ове највише земаљске установе стварају пландиште, у које се шаљу људи на одмор.

Законодавство, у правоме смислу, имало би се оставити Кнезу и Савету, а виша оптенародна питања још и скупштини. У онај ред улазе н. пр. закони грађански, административни и т. д. а у овај питања о данку, отуђењу земаљских добара, задуживању земље и т. д. На

тај начин, Скупштина би долазила у помоћ Савету и Кнезу, као трећа политичка установа.

Као што нам дакле независност судова и безбедност судија, одговорност министарска, добро уређена Скупштина и слободна штампа, бејаху на другом месту гарантије законитости, тако су нам овде заједно са добро уређеним Саветом, по себи, напредак и корисне реформе, а за друштвено преображење темељ, на који би се влада одупрла, да чврстим кораком пође даље.

Ако је истина, да је она земља најбоље уређена, где се све напредне идеје могу слободно расути: истина је такођер, да и остварење њихово мора бити везано за услове, који су друштву људском јемство реда и напретка разумнога а сигурног. Ова јемства ми мислимо да смо нашли у преображају главних установа у ономе духу, који смо назначили; јер је извесно, да су за развитак људски потребне двогубе силе: силе радне и силе чуварне, штедљиве.

Није ни мислити, да би ко могао и побројити све, што би у нашој земљи ваљало усавршивати. Ту претенсију могао би имати само онај, који би делио варљиво убеђење, да се ток развића људског може закључити. Од векова стоје земље, од векова се реформишу

оне, па ипак видимо, где се махом корисне реформе уводе.

При социјалном напретку, може се само о правцу говорити, у коме би се он имао предузети.

Не треба да мислимо, да за један тренутак можемо прогласити падеж свему, што би или у истини или у нашем уображењу трошно било. Тешко нам н. пр. беше обдржавати општинске кошеве, и предложи се: нека се оборе кошеви, и ако ће се разнети тридесет милиона ока жита и запустити зграде, које су стале око два милиона гроша; тешко нам беше штедети шуму, и предложи се: да се оборе таксе шумске; тешко нам беше не добивати, кад год хоћемо, земље општинске, и предложи се: да се поврати стари нештедни обичај о заузимању земаља.

Разумемо ли овако реформе? Напредује ли овако Белгија?

Ну зар ви, рећи ће нам когод, зар ви, који, с историјом у руци, тражите реформе, не знате, да су рушењем извршене највеће измене у летописима напретка?

Извршивана су, заиста, и рушењем побољшања, ну скупо, прескупо, и где? онде, где је био отворен рат столетним предрасудама и повластицама. И ми, докле је требало рушити,

рушили смо; оборили смо злоупотребе и у многоме поставили нов ред ствари. Ну нагле измене нису могле остати без великих премашаја, који сада треба да уђу у правилно корито, да се подвргну хладноме прегледу.

Преко тога куда би нас завеле теорије рушења? кроз вртлоге сањарија и обмана, надања и страха, уображења и привиђања, дошли бисмо до стања, где већ не бисмо имали ни правила ни врховнога закона, где не бисмо ни у што веровали, где бисмо остали без и каке ограде. У име напретка, пошли бисмо натраг, јер из свега што до сад рекосмо, види се да мере изванредне нама не могу бити мере напретка. Ми не држимо, да се стање законитости постиже ни изванредним комисијама, ни преким судовима. Ено примера у историји тероризма францускоr. Данас једноме преки суд, а сутра другоме, и цвет народа оде на губилиште, по што је на изред био час гонилац, а час гоњени. Није чудо, што свагда гонилац призиваше име чистоте, но чудо је, што то не беше претворство: тако беху опустошене савести, тако побркани духови, да се и порок зваше врлина! Далеко нека су од нас установе, приличне времену, које, као Сатурно, децу своју прогутава! Оне, ако и пронађу по ког кривца, који би иначе под мраком редовнога тока ствари остао, потресају из ду-

. Далеко нека су од нас могле поколебати узаɥх одношаја!

*

ном преображају Србне штампе у септем-60), одмах по доласку Михаило [illegible] б, а пре него што је он отпустио ми[illegible] Милошеве. И ако је лако било појмити, да [illegible] Михаило не може служити органима Милошевим, син је, из пијетета према своме оцу, одгодио овај посао докле год нису прошли први дани жалости. Тек после шестонедељнога парастоса, наименује кнез Михаило (27 окт. 1860) своје министарство, које се састојало из тако разноврсних и завађених елемената, да се они, на првом састанку своме, ни поздравили нису.

Сви су држали, да мисли изложене у „Законитости" и у „Реформама" изражавају правац кн. Михаила. То убеђење делили су и нови министри кнежеви, па су неки од њих почели и спремати, у својим струкама, реформе у томе духу. Ну на скоро се открило да Кнез, и ако је, у опште, одобравао тон и правац, који препоручиваху оне публицистичне расправе, ипак није до краја делио и њихове закључке.

Кнез је при
бражавања. Он ј
проглашењу дозв
вића и поверио
пун пројекат
задатка, био је.
Његов рад био
се, у основу,
основних закона,
у установе Србије
њеница, нити какв ... Све,
што се затекло, добив ... ово освештање,
изузевши утицај Портин, коме беху сва врата затворена. Нема сумње, да је Стојаковић или знао, или погодио интимна убеђења Михаилова, оставивши унутрашње реформе у њиховим старим колосецима, а обративши главну пажњу међународној страни свога задатка.

Међу тим је и Мариновићева мисија била свршена. Он је од гарантних сила, а нарочито од Русије, донео савет, да се не мења цео Устав кнежевине, по што би такав покушај ударио на отпор и код Порте и код већине гарантних сила, него да се приступи конституисању земље путем специјалних закона, оставивши изван дискусије Устав од 1838. Кнез Михаило, који је желео, да се одгађа сукоб, усвоји савет рускога кабинета

и нареди, да се спремају пројекти специјалних основних закона. Писац ових успомена био је и сâм позван, да суделује у спремању тих послова, радећи, у обележеним границама, на пројектима за преуређење Народне Скупштине и Државнога Савета. Радови су ови пролазили кроз многе мéне, а кад су, најпосле, у једној седници, под кнежевим председништвом, били коначно утврђени, реши се да се на Преображење (6 авг. 1861) састане Народна Скупштина у Крагујевцу, а пред њу да се изнесу ова четири основна закона: 1.) о Народној Скупштини; 2.) о Државном Савету; 3.) о уређењу народне војске; и 4.) о порезу по имућности.

II

БОМБАРДАЊЕ БЕОГРАДА

1862

Размирица турско-српска, из које се родило бомбардање Београда, не може се разумети, док се, ма узгред, не баци поглед на знаменита закључења Преображенске скупштине од 1861 године. Овај важан збор народни имао је двојаке велике резултате. Поновивши старе, или прогласивши нове установе земаљске, он је Србију изнутра преобразио, а спољашњој политици њеној дао снаге и јасно јој обележио правац.

Саставши се на скоро после догађајâ од 1858, и после Малогоспојинске скупштине од 1859, Преображенска скупштина није ни могла имати задатак, да настави потрес, но да положи темељ јак, здрав, реформама, које би биле у сагласности са правим позивом народним. Четири основна закона: о Народној Скупштини, о

Државном Савету, о порезу по имућности и о народној војсци, образују четири стуба новоме стању ствари, које је она освештала.

Не може се одрећи, да и у овим законима може бити људскога несавршенства; оно је у овоме случају у толико природније, што се радило у живој жељи, да се исправе погрешке једне усколебане епохе, која је, у не мањој жељи за добром, грешила. Развитак људски тешко погађа средину; он је срећан, ако себи није затворио пут даљем кретању. У ову погрешку пре пада наглост, којој је тешко вратити се к средини, но разложност, којој остаје свагда слободан пут да к њој коракне, ако је заостала. Овај карактер умерености носи неоспорно рад Преображенске скупштине. Ако он, у духу либерализма, и није задовољио захтевања свију ватрених патриота, он ни мало није затворио пут поправци и даљем развитку, који ће у толико јачи и поузданији бити, у колико се брижљивије и смотреније примицао последњим оградама слободе.

Преображенска је скупштина тачно одредила атрибуције Државноме Савету; означила је границе између највиших државних установа; освештала је начела одговорности министарске и слободне штампе, предавши их с поверењем у руке владаоцу на даљу негу; она је положила основ праведном разрезивању данка

није много времена требало. Министар Наполеонов Тувнел, дао је турскоме посланику у Паризу одговор, који је Србе потпуно задовољио, а царски представник у Цариграду поновио је оцену своје владе, која у закључењима скупштинским не налажаше стварне важности (gravité réelle). Кнез Горчаков одбио је Порту још одсудније. Наследство је, приметио је руски министар, право Србији одавно стечено и нигде до сада непоречено; измене, које је Србија у својим установама учинила, сматра Русија као српско унутрашње питање; а кад је представник турски приметио, да те измене вређају права, која је Порта рада народу неповређена да сачува, одговорио је кнез да Порта не ће, ваљада, хтети да буде у томе ревноснија и од самих Срба (plus catholique que le pape), будући је Скупштина народ. За одбрану народне војске наводио је кнез, да је установа та намењена реду и безбедности Србије, која се до сада свагда ограничавала на одбрану свога огњишта.

Колико је Србима могло пријатно бити, кад су разумели, како су добро брањени, толико им је мило било, што су тада први пут видели, да им руска дипломатија и начело наследства заступа.

Пруски консул није никаквога корака у Србији чинио, што јасно показује, да влада

пруска, ако није хтела бранити закључења српска, није се ни турској протестацији придружила. Италија пак, коју је Порта обишла, одговорила је на ноту српску, о којој је напред реч била, одазвавши се с благовољењем свима закључењима српским, изузимајући протестацију српску противу опсервационе војске турске на граници Србије, што је, мислио је барон Риказоли, свака влада у праву да чини на својој граници.

Установа народне војске имала је дакле да се брани од Аустрије и Енглеске, а нарочито од ове, јер прва, ма колико да нерадо гледаше војне реформе у Србији, не би се од других сила одвајала, да није било Енглеске. Са овом имао је да се издржи неједнак бој.

Аустрија је доводила образовање народне војске у свезу са покретом италијанским. Она је већ гледала Гирибалда на обалама Саве и Дунава.

Непојмљиво је, како озбиљни и искусни људи често падају у привиђења као и простота. Гарибалди је могао маћијском силом свога имена у Италији чуда чинити, где му се народ листом придруживао, ну ко познаје Гарибалда у Црној Гори, у Херцеговини, у Србији? Ко би ту за њим пошао, ван ако не би он и довољно војске са собом довео? Барон Прокеш био је здраво узнемирен револуционом репутацијом,

коју је носио нови српски први министар, ну смирио се, кад му је Булвер представио Гарашанина као човека са свим консервативна, а Али-паша му изјавио о њему најнаклонитије мишљење. И турске и енглеске дипломате изражавали су поверење, које им је званредни српски посланик, за време свога задржавања у Цариграду, улио био.

Није са те стране ни Енглеска нападала ствар. Она је у народној војсци српској налазила дубоко смишљене планове против реда што у Турској постоји.

Уверивши се, да извијање не производи никаква ефекта, будући се њиме служе само силни и велики, којима се верује, (јер им се не сме не веровати), ја узмем на свој одговор, да прибегнем разлозима, који пре тога нису били у обичају. Ја сам мислио, да ми се треба послужити говором, који ће моћи и убедити. Нисам крио енглескоме посланику, да Србија мисли на бољу и срећнију будућност, ну да она не живи нимало у обмани, да са својим силама досеже, да промени облик Истока: она не ће догађаје да изазива, али не жели ни да је тренутак нађе неспремну. Она није лакоумна да што предузме, што би јој стављало на коцку стечени положај, нити је иоле вољна да пушта у средину своју какве туђе утицаје, да само једно господарство замени другим. Докле нам је год

суђено, рекао сам, да будемо под чијим господарством, ми турско претпостављамо свачијем другом. Ни српска расположења не кипе толиким непријатељством према Турској, да би им замутило чак и распознавање интереса њихових, Шта више, Срби увиђају, да има прилика, у којима су њихови интереси сагласни са турскима, па би у стању били са Турцима заједно их и бранити. То би н. пр. био случај, кад би се обистинио нечији пројекат, да се Босна или која друга провинција турска уступи коме другом као нека накнада. Не ћу рећи, да бисмо то чинили по каквој симпатији за Турску, но што бисмо имали интереса одупирати се политици, којој би сутра могао доћи ред и на нас, који се такођер налазимо у саставу Отоманскога царства.

Овај отворени начим одбране производио је утиска у противничким круговима, а у кнеза Михаила нашао је одобрења.

У објашњењима, која сма имао са Портом, султанов министар дао ми је разумети, да је сав гнев управљен противу кнеза Михаила лично. При свем том, по невољи, и више преворно но искрено, задовољио се он објашњењем, и ако није крио, да образовање народне војске, у свези са скупом појавâ, не може а да не задаје сумње Порти.

Међу тим се влада српска старала да успокоји силе и предала је консулима енгле-

ском и аустријском одговор на њихову вербалну ноту. Српском агенту пошље се налог у Цариград, да преда Порти копију овога одговора, те се овим кораком Порта привидно умири; ну Енглези још се нису били потпуно стишали. Они су једнако остајали у страховању, и представљали су Турцима, да се у Србији спрема катастрофа Турској.

Недолазак комесаров у Србију био је повод, те сам ја управио и другу ноту Порти 23 марта 1862, подсећајући, да је отворена дунавска пловидба, која је преко зиме била обустављена, па да се комесар може у Србију кренути, а време да је угодно, да се предмет на лицу места може испитати.

Ну Порта, неисцрпљива у вештинама одуговлачења и довијања, прибегавала је непрестано којекаквим изговорима. Најпре је одговорила, да је за комесара назначен неки Саид ефендија, а кад је пловидба отворена, следство новога посредног и непосредног наваљивања би други нов изговор, а на име, да је назначено друго лице, које се има наименовати; за тим би јављено, да је наименован Али-беј, и ако тада још не беше никаква акта о његовом наименовању.

Пријатељи Портини нису сумњали о искрености њеној, но су јој све пребацивали на обичну спорост, а ја сам јавио у Београд, да се

већ стидим мољакати. При свем том, добивши нове налоге, ја сам поновио кораке, давши Али-паши разумети, да је достојније казати отворено, ако се не мисли слати комесар, но прибегавати којекаквим изговорима. И шта је био пашин одговор на то? Он ће јавити на два дана пре него што пође комесар у Србију!!

Је ли овако поступање допуштало мислити, да би комесар, све и да би дошао у Србију, што свршио? Ну довољно се већ видело, да је Порта тражила само средства, да одбија наваљивање Срба и представника гарантних сила, којима сам се ја обраћао за посредовање. У дубини своје душе, она је нешто чекала. Или је рачунала на срећан исход Црногорскога рата, у коме је, у то доба, предузимала офенсиву, или је очекивала какав унутрашњи потрес у Србији, који као да је комбиновала одмах после Преображенске скупштине, пославши за губернатора тврдињи београдској Ашир-пашу, човека из своје канцеларије, посвећена у интимну политику и начине њене. Великаши турски извештавали су се брижљиво о расположењу духова у Србији, о последицама, које може донети нова пореска система, о одношајима и положајима појединих личности у земљи. Је ли веровати, да је ова радозналост истицала из

очинске бриге, коју турски министри имађаху обичај да афектују према Србији?

Међу тим била се наново отворила против Турака борба херцеговачких Срба, која се преко зиме ућутала била. Уза српску браћу пристајали су жељама сви околни сродни народи. И Порта, докле је мислила, да јој противу тога врења треба тражити лека у стези, почела је и противу Србије предузимати мере. Она није тражила помоћи у побољшању своје распуштене, поткупљиве и тиранске администрације, но је, као обично налазила, да је биће Србије извор свему злу. Фазли-паша буде одређен, да подигне кордон око Србије. Он негде умножи, негде постави из нова војску на више пограничних места, а дуж целе босанске границе подигне високе мотке са запаљивим материјама, које би имале, у један мах, ватром обзнанити свуда најмању опасност, што би од Србије запретила. Неким необјашњивим маневрама војници турски, понајвише башибозуци, преоблачили су се у српско одело, одлазили кућама хришћанским и позивали хришћане, у име кнеза Михаила, на устанак, па за тим преварене злостављали.

Кад су доказивања српска, да се ватра зејтином не гаси, код Порте остала бесплодна, Србија није смела скрштених руку гледати, како је Порта опасује бајонетима и разузданим еле-

ментом башибозучким. Народна војска била је још на хартији, ну Порта, својим поступком, побуди владу српску, да се о њеном уређењу живље побрине. У Србији се, с тога, приступи рекрутовању, образују се кадри за народну војску, и она се, мало по мало, почне вежбати у оружју. Ово још више узбуди осетљивост Портину. Мерама неповерења турског следоваше мере неповерења српског.

Уз неповерење ишле су узајамне рекриминације. Ако је који кривац из Србије, гоњен руком власти, пребегао у Турску, Порта је у тој појави видела чете, налазила почетак рата. „Ако хоћете рат, поштено је да нам јавите, а не да напуштате чете на нас,“ викао ми је Али-паша, а ја сам му објашњавао, да нема узрока онеспокојавати се: да ствар није ништа више но олуја у чаши воде; да је Србија, ако је прелазак криваца с једне стране на другу, почетак рата или рат сам, у непрестаном рату са Турском, јер такве појаве не бивају сада први пут, но ако се ствар озбиљније узме, онда да је један поглед на стање границе довољан да покаже, ко према коме стоји нападно (агресивно).

На прелазак једне чете српске у Турску, следовала је на скоро једна чета Арнаута, која је у Крушевачки округ ушла и бојем сузби-

јена била. Та појава тумачила се у Србији као репресалија турска.

Од овога тренутка отворила се права дипломатска борба између Србије и Турске. Пред дипломатијом представљала је једна страна другу као изазивача. Страх Србије могао је у толико вероватнији бити, што је Турска од свуда на њу била запела пушку, а у град београдски непрестано се муниција из аустријске стране довлачила, докле влада српска није никакве озбиљне припреме за рат учинила била, као што су скори догађаји и сувише посведочили. А што је Турска Србију кривила? Она је имала правога страха, имала је ипокризије, а и маневрисала је да дипломатију за себе расположи, доказујући јој, да је Србија на прагу устанка, да јој све зло од ње долази, да је она „чир, око кога се на здравоме телу њеном сва кожа успаљује".

Туркофилска дипломатија не само што није одвраћала Порту од ових заблуда, но ју је још у њима утврђивала. Аустријанци су се, као што је већ речено, бојали Гарибалдиних планова, и не имајући отуда мира, не само што нису чекали, да их Порта узбуњује, но су ту улогу они према њој узимали. Свакојако пак опажало е, да је у цариградској интернунцијатури страх ио већи од револуционих планова но и у Бечу. Инглези су опет мислили, да је Србија на прагу

да учини какву диверсију, исповедајући при томе као и Порта, да све то бива мимо првог министра Гарашанина, у кога су другачија расположења претпостављали.

Док је ова парница трајала пред судом гараната, сукоби су се већ у велико појављивали у Србији. Око Сокола чинили су Турци, у својој разузданости, сваки дан иступе; они су чак дотле ишли, да су и на старешину Рађевскога среза пуцали. При најбољој вољи није турска власт у стању била, да их одржи у запту. Само изванредне мере, мислило се, да би могле помоћи. Жртава је већ било и ту и у Ужицу, а облачило се и у Београду око капија. Ту су, на Стамбол-капији, низами истргли из руку агената српске полиције два турска преступника, који су из предграђа били вођени турској полицији. За мало је остало, што тада није проливена крв. Запетост у одношајима, као и догађаји спољашњи раздражили су били јако духове. При свем том мислило се, да у Београду не може доћи до озбиљних сукоба, но је свак стрепио од Сокола, где је непрестано трајало као неко ратно стање.

Потреба је била крајња, да се комесар пошље, а надање на долазак његов мање но икада. Тешко је било мислити, да ће Порта, усред вреве хришћанских народа, иселити из

Србије на 15.000 Муслом‌ана, ну одлагање прешло је већ било у опасност.

У овима тешким околностима кнез Михаило у једној седници министарској, пребаци отворено своме министру, да за долазак комесаров ништа озбиљно не ради, на што овај одмах изда налоге агенту у Цариграду, да учини последњи корак.

22 маја, на састанку са Али-пашом, ја извршим примљени налог. Изложивши догађаје у појединостима, ја изјавим, да је Соколски крај на прагу неизбежне експлозије, и за то да су потребне озбиљне мере, а на име: 1) неодложни одлазак комесаров, и 2) одржање Турака Соколских у највећем запту, докле се питање о исељењу коначно не реши.

Али-паша је мислио, да ће доста бити, ако и овај пут одговори као и свагда, ну кад ме неопредељени израз незадовољи, ја му представим, како је Србија све чинила, да склони Порту на извршење хатишерифа, ну како ова, ма да је давала свечаних обећавања, није ништа предузела, чиме би одала правду правима кнежевине. Догађаји међу тим нарасли су толико, да је стање ствари постало врло тешко. У таквом положају српска влада не сме да заборави, шта дугује и себи и народу своме. Она не сме допустити, да овлада анархија на једноме крају Србије поступањем људи, који су ту против сва-

кога права земаљског. Ако би, дакле, Порта задржала и даље комесара, влада би кнежевска била принуђена да прогласи српску јурисдикцију над Мусломанима, који се налазе изван градова, по што им остави довољан рок, да могу продати своја добра и оставити Србију, ако би то желели. Српска влада не вара се о важности корака, који намерава да предузме, ну она воли да прими на себе одговорност и ове мере, но да дочека озбиљне последице, које ће се из овога стања неизбежно изродити.

Мирни Алија претвори се, на ову изјаву, сав у пламен и ватру. „Ви нам дакле, одговори он, објављујете непријатељство! Знајте и јавите, да ћемо ми такав акат сматрати као крваву увреду (comme un affront sanglant)“.

Ну при свем гневу његовом изгледало је, да је корак постигао своју цел. Турски министар умири се и обећа, да ће комесар поћи првим паробродом, а то је имало бити 28 ист. месеца.

Успех, коме су се у Београду обрадовали, био је само привидан. Комесар не пође, као што се очекивало, ни 28 ни 31 маја, ни 4 јуна, кад пароброди из Цариграда полазе. Другу судбину спремала је Порта Србији.

Паша је у Београду био удвојио страже на варошким капијама, ставио се у положај као

да ће сваки час нападати, а Турци, ерлије, виђали су се ноћу наоружани, где по улицама тумарају. Скуп ових појава само је дражио Србе. Соко је сад изгубио био своју опасну важност према Београду. Ту су се, сваки дан, овде онде, између Срба и Турака појављивали судари. Један Србин убио је Турчина за само задовољство да Турчина убије. 24 маја изазову низами опет сукоб на Стамбол-капији, затворе капију и ставе се под оружје. Будући се већ чинило, да све с планом бива, јер је пре два дана огледано, могу ли се капије затворити, то сутра-дан влада српска буде принуђена да нарочитом нотом обрати најживље агентима сила у Београду пажњу на опасност, која постоји у вароши, апелујући, у тешкоћи свога полажаја, на мудрост и благонаклоност сила, и молећи, да се, у интересу човечности, у интересу и Срба и Турака, час пре учини крај томе неприродном стању ствари.

Ова нота буде од консула у Београду наклоно примљена, али не и од свију влада и њихових представника у Цариграду. Енглески посланик, кад не могне склонити своје колеге, да је колективно осуде, учини то сам партикуларним писмом, које је управио српскоме ентy, а гроф Рехберг јави телеграфом у Цаıград, како не може да се начуди ноти српској,

која не садржи ни речи сажаљења за догађаје, о којима говори.

Дипломатија није дакле тражила лека, за који јој се Србија обратила била. Као што је она често неспособна, да се нађе са радикалним средствима, тако је била и сада. За њу је важно било, што Гарашанин није сажаљевао догађаје, на које се тужио, а друго јој је све било од мањег или никаквог значаја. Она као да је пустила, да даље говоре догађаји, које Порта спремаше.

Значајно беше у свима београдским сукобима, што они не долажаху од ерлија, но од низама, којима као да беше задатак, да створе изговор за катастрофу, која није дуго изостала.

3-г јуна, у недељу после подне, кад се сав свет беше које куд разишао, низами се заваде на чесми са једним момчетом српским, и убију га. Драгоман српске полиције, који је са једним официром и два жандарма потрчао био на лице места, прође поред турске полиције и узгред стане корити Турке за њихово поступање, ну у тај мах из турске полиције отворе се спремљене мазгале и проспе се ватра из њих. Драгоман падне мртав, а један жандарм буде рањен.

Догађај овај буде сигнал општој борби. Она се отвори и продужи, преко целе ноћи, по највећој олуји око џамија, по улицама и на ва-

рошким капијама, од којих две, Савска и Варошка, бише још с вечера порушене.

Поставивши себи за задатак да представимо развитак догађаја у основима, који су их привели, и у најближим последицама њиховим, ми обилазимо приповетку појединих појава. Још је свакоме у памћењу, како је са зором, посредовањем консула, а нарочито трудом министра Гарашанина, престала ова борба, која се са великим огорчењем са обе стране водила. Конвенција, потписана мухафисом тврдиње и српским министром, учини крај проливању крви. Уговори се, да се турске страже са непорушених капија и становништво мусломанско из вароши повуку у град, а српска власт да прими на се јемство за безбедност у вароши преосталог имања мусломанског, које је, међу тим, за време боја, много претрпело пљачком од стране Срба, као год што су и Срби од Турака, што се у град повукоше, не мање пљачкани и убијани бивали.

И ако је, по конвенцији, имало престати пуцање и с једне и с друге стране, ерлије су пуцале још једнако из својих кућа. Тек око четири часа после подне поврати се потпуни ред, који се, преко ноћ, примерно одржао. Ну еутра дан, 5 јуна, чула се са зором по која пушка с града, и што је дан већма освајао, оне су све више учеставале. При свем том

власт српска саветовала је варошане, да чаршију отворе, што су они били почели и чинити. У то паша пошље из града човека, да позове к себи на договор консуле и Гарашанина. Ови су се већ почели искупљати у полицији, из које је, оставивши град за леђима, полазила многобројна пратња, да сахрани погинуле, драгомана и жандармског официра, који је још с вечера у недељу од низама убијен, кад их је у град, ради њихове безбедности, спроводио. У тај мах покаже се узрујаност у вароши. „Турци излазе из града," пролети глас на све стране; на то се чује пуцањ из пушака, а за овим загрме с' града топови на варош.

Четири часа и по просипана је на варош ужасна ватра; она је била више страшна но опасна. Око два часа после подне била је престала, али се с вечера опет за неколико тренутака поновила. Највећи неред био је обузео београдско становништво, ну опет се брзо искупе јуначки борци и стану одговарати из пушака страшној грмљавини градских топова. Свак је био зачуђен и изненађен, јер после конвенције, мишљаше се, да се може мирно отпочинути од потреса, који је био све пореметио. Огорчење Срба пређе сваку меру кад се чу, да у граду нема никакве буне, као што се претпостављало, но да се варош бомбарда по заповести мухафисовој. Аустријски агенат Ва-

сић, који је у град преко Земуна продрьо био, донесе поруку, да паша не ће више бомбардати, ако Срби не нападну на град, и да позива к себи консуле; ну ови, оставивши на страну све различне интересе, које су онде представљали, у достојном осећању човечности, одговоре писмено: „да не могу имати одношаја с човеком, који је погазио веру, и који је онако варварски напао на варош без икаког повода.“ Овај је акат довољан одговор на све изговоре, којима су Турци доцније тежили, да Србе представе као нападаче. У овој племенитој изјави предњачио је енглески консул Лонгворт. који је, на жалост, доцније морао да усвоји другачији правац у след налогâ, које му је из Цариграда послао сер Хенри Булвер.

Страшна сцена бомбардања извршила се у одсуству кнеза Михаила, који се налазио на путу кроз округе, које још није био походио.

Топовима дакле и лубардама одговорила је Порта на српска настајавања, да се комесар пошље; бомбама имао је да се збрише онај „чир, око кога се здраво тело турско успаљивало“. Ну да није бомбардање било дело наглости самога паше? При средствима лакога брзог саобраћаја, која су данас на расположењу света, тешко је веровати, да један потчињени агенат може узети на своју одговорност

тако крајњу меру, а и доцнији поступак Портин са њим осведочио је, да је он налоге својих старијих вршио. Шта више, на сами дан тога варварства, и пре него што је у Цариград стигао глас о њему, Портин министар спољашњих послова изјавио је мени, да је паши издат налог да одговори (riposter), ако би Срби напали „на турске куће или на град“; ну град се држао мирно кроз целу крваву ноћ од недеље, топови су ћутали у понедељник, они су ћутали и у уторник до 9 часова из јутра, и та а тек, у сред најдубљега мира и тишине, кад су пале жртве гробљу спровођене, они су загрмели. Никакав повод дакле није био бомбардању од стране Срба; оно се могло извршити само по заповести из Цариграда, где се, можда, помислило, да је добра прилика, да се Србија једним ударом учини за свагда безопасном; најмање што се желело, било је то, да се капије опет заузму, за што су на први топ и низами, као што је речено, у варош ући хтели.

Била Порта руковођена једном или другом жељом, ефекат, на који је она рачунала, изостао је: варош је остала у рукама српским, а Србија? „Ако је, рекао сам одмах сутра дан Али-паши, ако је Ашир-паша мислио, да ће рушећи Београд, Србију срушити, он се преварио: Србија није у Београду.“ И заиста, одзив Србије на глас београдских топова показао

је довољно, да је српски заступник истину говорио.

У Цариград стигао је глас о бомбардању тек у вече. Ја разашљем на Босфор свима посланицима гарантних сила писма, тражећи њихова посредовања код Порте да се бомбардање заустави, а сам, у исто име, полетим лично Булверу, који је тада на Порту највише утицаја имао. Енглески посланик, изненађен, као и све његове колеге, по молби мојој. управи ноћу из Пере на Босфор Али-паши поруку, да се непријатељства зауставе; то исто учине и посланици руски и француски. Турци се покажу смућени и ожалошћени, остану до по ноћи у министарском савету и, да предупреде већу сатисфакцију, закључе: да се Ашир-паша збаци, Ахмед Вефик-ефендија да иде у Београд као изванредни комесар, те да ствар извиди, а Али-беј да пође такођер у Београд својом мисијом (за исељење Турака настањених изван градова).

Сутра дан имали су већ консули у Београду налог, да зауставе непријатељства. Да то изврше, они се сагласе, да један од њих отиде у град, двојица да се стане под шаторима на Калимегдану, а двојица да остану у вароши, те тако да се ставе између две непријатељске стране ради веће сигурности.

Кнез, који је на дан бомбардања ноћу из Шапца у варош долетео био, прими сутра дан из руку законодавнога тела неограничену власт.

За Београд и околину његову прогласи се ратно стање, а за целу земљу преки судови против пљачке и разбојништва. Овој другој мери био је нарочити повод тај, што су неки разбојници, код Гроцке, напали на аустријске татаре (курире), од којих су двојица и погинула.

У Београду осване на 20.000 људи из околних округа, али по што је ова гомила више сметала но користила, сазову се само ислужени војници, а од народне војске само београдски округ. На овај начин могло је бити у Београду са регуларном војском до 15.000 људи под пушком. Они се разреде према граду и заузму барикаде, које су, за неколико тренутака, биле подигнуте на дан напада. У првој забуни у Београду се мислило само на одбрану. Од свију страна опажало се кретање турске војске српској граници, а нарочито од Видина и Босне, где се, само у Бељини било стекло на 5000 нерегуларне војске. У српским градовима Турци су били заузели положај нападан, а нарочито у Ужицу, где су из града изашли, покрили околне висове и пресекли пут к Бајиној башти и Босчи. Где се могло, умножаван је у градовима гарнизон, као у Фетисламу.

Изјашњења, која је Порта сврх свега тога давала на српске рекламације, била су опора. Ако Видински губернатор креће војску, он, одговарао је Али-паша, чини своју дужност; ако су Ужички

Турци изашли из града, учинили су то, да не помру од глади у зидовима градским; ако соколски Турци праве мостове на Дрини, они, у својој усамљености, траже свезе са својим природним елементом.

Говор овакав није био ништа мање но миролубив. Са тога, 11 јуна, Гарашанин отправи у Цариград депешу, која је између осталога гласила: „Ако Порта не жели да ствара и увећава заплете, она треба одмах да престане са сличним демонстрацијама; иначе, и ако смо у миру са сузереном, ми ћемо бити принуђени, да предузмемо мере за одбрану на свима угроженим тачкама.“

Прем да је противу форме ове депеше Али-паша изјавио гневно осуђивање, ништа мање, корак је произвео свој ефекат, јер је турски министар тада први пут спустио тон и дао уверења, која су смерала на умирење.

Од свуда се с нестрпљењем изгледало, какав ће правац узети ствар. Колико је Вефик-ефендијина мисија по себи мало обећавала, толико је и сам плаховити карактер комесаров улевао сумњу свима, који су га ближе познавали. Опште се мислило, да је избор пао на незгодно лице. Ну Вефик је отпочео на начин, који је Порту задовољио, да, који ју је изненадио и усхитио. Комесар прими Гарашанина под градском капијом; он очупа српској влади писмену де-

кларацију, којом је резервисао Портина права, а решење питања оставио дипломатији. Акат српски налазио је живога осуђивања у круговима ватрених патриота. Говорило се, да Србија показује слабост сувише мудрујући, да, као побеђена, излази победиоцу на сусрет с документом, којим се предаје на милост и немилост Порти и дипломатији.

И ако је могло свакога изненадити, што нападнути излази нападачу своме на сусрет са жељом, да прекинуте односаје настави, биле су ипак ове осуде врло строге. У првој забуни, у коју је неочекивани догађај Србију бацио био, влада српска морала је пре свега мислити, како да прикупи снагу земаљску, па тек онда да се на што реши.

Декларација Гарашанинова била је прва и последња комесарова заслуга за своју владу у овоме заплету, будући је Вефик на скоро, својим охолим разметањем, обелоданио своју невештину, иштући на пр. да не само неке Србе београђане, но чак и српске министре подвргне своме испиту. Да, он је био толико неразуман, те је рекао у једној ноти, коју је српској влади управио, да „његов цар прашта Србима за прошасто.“

Глас београдских топова пробудио је дипломатију. Она је живо пренула и узела ствар преда се. На један пут се чуло, да се ради о

томе, да Аустрија заузме војском Београд, а европски комесари, под заштитом њених бајонета, да извиде сукоб. То је био предлог лорда Русела. Је ли иницијативу узела Порта не зна се, ну извесно је, да она предлогу није била противна.

Ну шта се има извиђати поред консулског акта, који је довољно осведочио, да је Ашир-паша погазио конвенцију? Је ли од испита могло бити какве практичне вредности? Узмимо за тренутак, да су Срби криви: је ли бомбардање било средство, да се духови, и сувише раздражени, стишају? Шта више, бомбардање се, у данашњем веку, не сматра више, у оваквим приликама, ни као мера војна, но као проста освета. Ко зна још, да ли не би окупација и на отпор наишла, те дала знак општој борби на Дунаву!

Тако је морала мислити француска влада, кад је дошла на ту мисао, да предложи конференцију, на којој би се представници гарантних сила договорили о мерама, које би кадре биле, да предупреде повратак оних жалосних догађаја од почетка месеца јуна.

И око половине тога месеца силе се сагласе да посаветују Порту, да у Цариграду отвори конференцију од представникâ гарантних сила, „која би испитала резултат извиђења учињеног у Београду.“ Кад се представници ови састану да се договоре,

како да се позове Порта, да приступи конференцији, сагласе се, да се то учини истоветном нотом, ну одмах, при саставу позивнога акта, покаже се разлика, која их дељаше. По енглеско-аустријском пројекту изгледало је, као да се имала сазвати конференција против Србије, докле француско-руски акат искаше, да се београдски догађаји узму у расуђење. Следство је ове несагласности било, да је сваки свој пројекат потписао, а Енглез и Аустријанац раздвоје се и међу собом тиме, што први говораше о конференцији гараната, а други помињаше само пет великих сила, желећи искључити Италију, коју Аустрија тада још не беше признала.

Могло се напред знати, да конференција није по вољи Порти. Она ту није имала ништа да очекује до осуђивање за злу вољу, коју је показала, не извршивши за 30 година својих обвеза према Србији, но оставивши изворе, из којих и последњи сукоби поникоше. Она се бојала, да се „повратак догађâ“ не може „предупредити“, а да она у то име не мора што и жртвовати. Да би таква жртва и по Турску корисна била, не треба доказивати, ну зна се, да није у обичају Портином, да испитује ствари пространијим погледима: њена је брига управљена свагда на данас и на спољашњу привидност. С тога се обрати она кабинетима иштући:

1, да јој се подјемчи status quo у Србији, јер Срби, представљаше она, чине огромне припреме за рат, дижу војску и барикаде, новине своје пуне прокламацијама, опсађују градове, не дајући им ни храном да се снабдевају, при свем том, што је Порта војску своју од српских граница удаљила и у околину Србије послала комесаре да духове стишавају;

2, докле се међу кабинетима не реши питање: хоће ли Италија суделовати у конференцији, да се учини неко „привремено уређење," које би имало вредити до коначног решења ствари; и

3, да Порти буду руке одрешене, ако би је Срби напали.

Није потребно тумачити, на што је Порта смерала овим маневрама. Мора свак питати: па кад се Порти напред подјемчи status quo, из кога се и родило бомбардање, на што онда конференција? С тога није турски корак нигде, па ни у самом Лондону, био добро примљен. Опште се осуђивало, што Порта напред тражи јемства, али Европа, која још довољно не познаје финоћу источне дипломатије, није се, можда, ни сећала, да је главна тежина овоме кораку била у захтевању „привременог ређења", које би Порта нашла, или бар жила начина, да коначно утврди.

Корак овај буде од свуда одбијен, а Русија и Француска још примете, да задржавају себи право оценити побуде, са којих би Турска држала, да може што против Србије предузети.

Докле је Порта ствар овако развлачила, индискрецијом њених званичника допрьо је глас у посланства, да она на нешто рачуна. То нешто није било ништа мање, но преврат унутрашњега стања у Србији: какав год покушај против кнеза Михаила.

Ну увидевши зар, да јој је ово надање варљиво, а притегнута од свуда, Порта изјави 8 јула званично, да присгаје на сазив конференције, изразивши при свем том у акту пристанка своје резерве. Узимајући, вели, у обзир то, што се револуционе маневре и знаци непријатељства у Србији множе и продужавају, што се настављају ратне припреме, које су противне датим уверењима, Порта је дужна да објави, да сви преговори и свако наређење, у таквим приликама, не само што наносе повреду достојанству сузеренога двора и гарантних сила, но су још провитни духу онога великог међународног акта, који је под своју гарантију узео установе Србије. Са тога мисли султанова влада, да је пре свега потребно, да то стање ствари престане. При свем том, она, као највише интересована, и имајући да заштићује права, живот и имање хиљадама својих

поданика, не би могла, вели, равнодушно гледати, ако би зачетници последњих немира, уз пркос њеном мирољубивом владању, напали јој на градове или на поданике. У таквом случају, оставивши одговорност онима, који би погазили своје обавезе, она би се нашла у невољи, да прибегне средствима, која би искала безбедност њених градова и њених поданика.

Ово је била, у неколико, још она прва предохрана, што беше изражена непосредно кабинетима, па је природно било, да је и ту вредила она примедба, којом су Француска и Русија изјавиле, да задржавају себи право, да оцене побуде Портине евентуалне разрешности.

III

КОНФЕРЕНЦИЈА У КАНЛИЦИ.

—

10-г јула отвори се конференција у Канлици, на летниковцу вел. везира Фуад-паше,

Турску је представљао Фуад-паша са министром спољашњих послова Али-пашом, а гарантне силе заступали су њихови представници код отоманске Порте. Италија је била такођер представљена, јер се Аустрија задовољила, да изјави, да њеног посланика не сматра као италијанскога, но само као сардинског пуномоћника.

Преговори међу кабинетима довели су били ствар до неке сагласности, ну та је још далеко била од онога, што су Срби сматрали као средство, да се предупреде појаве од јуна ме-
л. Француски министар Тувнел, личним са-
ком са лордом Руселом у Лондону, при-
је био неко зближење између два њихова

кабинета, ну ипак међа, која их је раздвајала, била је велика, а доцније се видело, да је међу њима било и неспоразумљења.

Чим се отворила конференција у Цариграду, Тувнел, испитујући природу саветâ, који би се имали дати Порти, обраћа се кабинетима и изјављује наду, да ће они уважити српске тужбе против положаја, „који заузимају Турци у Србији на супрот хатишерифу од 1830.“ Он не одриче право Портино на држање гарнизона у српским градовима, и не види друге пресије, која би се, у овоме случају, на Порту могла учинити, до ту, да јој се изразе савети и опомене силâ, али очекује, да ће она увидети, колико би јој корисније било, кад би хтела сама себи у Србији да створи положај, који има у кнежевинама Румунским и у Египту.

Тувнел је мислио, де се и лорд Русел показао склон, да пристане на овај начин сматрања, или бар на то, да се пусте неки, ако не и већина градова по Србији растурених, ну брзо се увидело, да енглески министар није био готов дотле ићи за министром француским.

Под овим изгледима отворила се конференција. Србија је, пред отвор, предала један акат и Порти и гарантним силама, којим моли за уређење, које би предупредило повратак сукоба, и не формулишући својих захтева, ослања се на „мудрост и правичност сила.“

Сви знаци показивали су, да између кнеза Михаила и његове владе није било потпуне сагласности о питању шта да се ради, а јасно је, да је то питање било најважније. Колико су расположења кнеза Михаила била одсудна, најбоље ће показати својеручно писмо, које је он 18 јуна (1862) писао мени у Цариград. Оно гласи:

„Господине посланиче!

„Судећи по свему видимоме и невидимоме, рекао бих, да се мртви узао, који између нас и Турака постоји, неће дати одрешити, докле се са сабљом не пресече. Ја се за овај могући и вероватни евентуалитет спремам, и то са радосним срцем спремам, при свему томе, што не налазим одзива у овоме мом спремању у мојој најближој околини, као што би требало да нађем у данашњим околностима. Међу тим ја велим са monsieur Guizot: „vous épuiserez mes forces, mais vous n'abattrez pas mon courage.“

„Док је турских градова у Србији, нити њој може бити напретка, нити мени у њој опстанка. Овако се бар мени чини.

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи

М. М. Обреновић.“

Садржај овога писма
само је за вас.

По нарочитој заповести кнеза Михаила захтевања Србије буду у томе смислу изражена, да се градови у Србији поруше, ну агенту у Цариграду препоручи се толико смопрености у предавању акта, да је брзи развитак ствари на конференцији предају српске ноте излишном учинио. Доста је, чинило се у Београду, ако се усмено представницима пријатељских сила изрази, да треба градове у Србији срушити. Свакојако, жалити је, што се то тако догодило, јер није тешко увидети, да ће изостанак тога акта бити штетан за Србију: такав акат имао би да остане вечита протестација противу опстанка турских градова у Србији. Кад та протестација живи у души свега српског народа, није се, у оваквој прилици, ни мало требало устручавати, да јој се, без оклевања, да и формални званични израз.

На првом састанку конференције турски пуномоћници, и по трећи пут, обнове тужбе против Србије, наводећи, да је она ставила под оружје 80.000 људи, да се под самим градским зидовима чине припреме за нападај и т. д.

После дугога наваљивања турског сви се представници сила сагласе, те једним телеграмом препоруче својим консулима у Београду, да изјаве влади кнеза Михаила, како се они надају, да влада не ће учинити ништа, што би преиначило тадашњи положај, и да ће сачувати

над народом aукторитет. који је потребан, да га уздржи од свакога покушаја против права и својине турскога царства; а представници турски на конференцији да су дали уверења, да Порта не ће чинити ништа, што би претило Србији и доводило у опасност било живот, било имање српских поданика.

Одмах се, на овоме првом састанку, могао приметити дух, који се доцније кроз све саветовање продужио. Нико се није задржавао око питања, као што је пребивање Турака изван градова: таква су се питања сматрала већ као добивена за Србију. О градове разбијала се слога конференције. Посланици руски и француски представљали су, да би за саму Порту било корисније, да их пусти. Турски министри одупирали су се, позивајући се на уговоре и сузеренство. Ну ово, одговарано им је, не само не би се ослабило, већ на против, уклонивши тачке сукоба, добили би се потребни услови за мир и добре одношаје између васала и сузерена. За поткрепљење ових савета узимало се за доказ стање ствари у Румунским кнежевинама и у Египту.

Енглески посланик притицао је у помоћ турским представницима, изјављујући, да би нглеска влада протестовала све да и Турска и пристала да градове усти. Ну противећи се овако пуштању гра-

дова и осуђујући Србе, енглески посланик није изоставио отворено изразити своје сажаљење, што је Турска оклевала да пошље комесара, те је ствар дотле доведена.

Такав је био дух саветовања. Ну исто се тако и физиономија конференције на овоме првом састанку јасно показала. Кнез Лабанов није ни мало штедео Турке, докле је маркиз Мутије био од њега блажи у речима. Барон Прокеш био је у изразима жив, а у ствари пуштао је преда се Булвера, који је обично тих.

Од Турака био је Али-паша једовитији од Фуада.

Барон Вертерн, представник пруски, и гроф Грепи, заступник италијански, ћутали су.

Ова физиономија није се до краја изменила, ван у толико што је, на трећем састанку, гроф Грепи уступио место маркизу Карачиолу, редовном италијанском посланику, који је, што се дубље у развитак предмета улазило, узимао све више удела у саветовању, и то у духу за Србију по све наклоном, јер су му упутства, која је од своје владе имао, налагала, да се ономе посланику придружи, који би највише за Србију захтевао.

Само српског пуномоћника не видесмо у конференцији, ма да су, по уговорима и хатишерифима, српски послови свагда уређивани бивали у договору са српским депута-

цијама. И овај пут Србија је у праву била, да буде представљена. У спору са Турском Србија види свога противника, где седи на суду европском, а сама нема приступа ни као парничар: она се суди и осуђује и несаслушана.

Ну није без основа, што српска влада није настојавала, да бар објашњиви глас свој уведе у конференцију, јер кад се помисли, да би такво захтевање ударило на непобедан отпор, не може се не одобрити, што није покушаван корак, коме је неуспех напред известан био.

Турски комесар Вефик-ефендија говорио је, истина, српском министру, да се когод пошље из Београда у Цариград, а у исти мах и у Цариграду, на Порти и у енглеском посланству, чула се жеља, да сам први министар српски тамо оде, наравно не да заузме место у конференцији, већ да даје потребна објашњења члановима њеним. Кнез Михаило није делио ни енглеско ни Портино мишљење, но је претпоставио да остави свога министра на челу послова у Београду, и задовољио се, да редовни агенат српски у Цариграду заступи Србију и у овоме важном тренутку. И не може се одрећи, да је за ним искуством осведочено, да је и било приличније редовном агенту, да трчи, моли, објашњава, но првом министру да, у оним тешким приликама,

често прегорева обзире званичнога положаја свог, да би могао, ма и с досадом, представљати догађаје у истинитој светлости, од намерног потварања противничког правдати их, и погрешна схватања и самих пријатеља исправљати.

Не имајући никаква основа, на коме би посао отпочела, конференција позове Порту, да јој она свој предлог на другоме састанку поднесе, прем да су већ у првој седници многи чланови били испуњени уверењем, да се не ће доћи ни до каква резултата, јер су се биле открилe велике противности.

Ну ни тада представници турски не поднесу никаква предлога, већ изнесу тужбу против Србије, која је садржавала резултат комесарова извиђења, исписан правим источним бојама. Овај пространи акат([1]) представља, како се у Србији изодавна не спрема ништа мање, но рат противу Турске. Измишљеним фактима, па чак и појединостима, представља се вешто, како је град редовно нападнут тако, да су многи од дипломатије цариградске били потресени у веровању, које су најпре о невиности српској имали; потресени су били у толико више, што „историјски излог“ српски, који им је пре-

([1]) Печатан је у „Видов-дану“ од 21 августа 1862.

дат о бомбардању Београда, остаје на површини, не улазећи дубље у расправу догађаја.

Карактерна је црта турске тужбе што раздваја народ од владаоца, и докле народ правда,на владаоца обара сву тежину кривице. Да докаже, „да је народ с Турцима увек лепо живео,“ обраћа се на поштене мужеве српске, и „као што је,“ вели, „Гарашанин један од таквих у највећем ступњу,“ Порта наводи, како је он не давно рекао: „да у Београду за двадесет прошлих година није било између Срба и Турака више од два сукоба и једног убиства.“ Свак лако увиђа, да се овим подиже разлика између владе Обреновића и владе врачарске; ну што је, при томе, још лукавије, то је, што се Порта позива на речи самога Обреновићевог министра противу Обреновића!

Поводом публикације депешâ енглескога консула, Гарашанин, да опровргне овај навод турски, управио је српскоме заступнику у Цариграду нарочити акат, који је такођер јавности био предат, али само на енглеском језику.

Под таквим утисцима приступало се делу. Место пројекта, Порта је износила тужбе против Срба, а њени пријатељи снажно су је подржавали.

Најпосле сер Хенри Булвер предложи ›, што је турски комесар у Београду предгао, а то је: да се у Србији поврати нор-

мално стање, да се сруше барикаде, распусти војска и т. д. И као што је комесар у Београду, са својим предлогом, одбијен био, тако је прошао и енглески посланик пред отпором представникâ француског и руског, који су успели доказати, да такве мере треба да следују, а не да претходе коначном уређењу.

Кад ни ове маневре не нађоше одзива, уђе се једном у ствар, и по што Турци не формуловаше никаква предлога, то га поднесе енглески посланик.

Остављајући овде ред састанка, ми ћемо ући у анализу енглескога предлога, па ићи даље за развитком саме ствари.

Што је енглески посланик, било усмено, било писмено, предложио, своди се на овај ред мисли:

Заплет у Србији приведен је међусобним неповерењем. Ово се може избећи, ако се утврди ново уређење на обезбеђењу града и раздвојењу Срба од Турака. Прво се може постићи, ако се турска махала сруши, а Србе, који у њој имају непокретнога имања, ако Порта накнади, као што би опет Србија имала да накнади Турке, који би се из српских крајева вароши имали да иселе. Простор тиме упражњен према тврђави, оградио би се опкопом, који би означавао границу градском рејону, а заузео би од вароши две трећине. Срби од Ту-

рака раздвојиће се, ако се ови из вароши иселе, па искључива управа изван рејона остави Србији. Порта би се имала обвезати силама, да не ће прибегавати бомбардању, докле не би град био нападнут, а Србија по што, по своме географијском положају, може само с једне (аустријске) стране да буде нападнута, у коме би се случају с Пором заједнички бранила нема потребе да без допуштења Портина држи већу војску од 12.000 људи.

Што се тиче градова по унутрашњости Србије, енглески посланик налази, да морају остати: Фетислам, који образује део одбранске системе видинске; Смедерево, као војна тачка на Дунаву; и Шабац, као стратегијско место на Сави. Комисија једна испитала би: има ли какве користи од Сокола и Ужица, па ако ове две тврдиње не би биле од преке потребе за општу одбрану, оне би се имале срушити, а да се више не подижу.

Булвер је примећавао, да би се београдски рејон имао окружити утврђењима, ну ова је тачка на толики отпор ударила, да је и сам интернунције изјавио, да нова утврђења нису средство, да се дође до помирења.

Што се тиче Турака стањених изван градова они, би се имали иселити за три меэца, рок, за који би се имало да сврши и свако руго питање, које отуда истиче.

9*

Нема сумње, да је енглески предлог спремљен био у договору са турским пуномоћницима, јер, после дужега претресања, Фуад-паша изјави, да је Порта, следећи саветима својих пријатеља и савезника, готова да учини све могуће концесије, и по томе пристаје:

1, да поднесе потребна уверења за безбедност вароши од стране града;

2, да сруши турску махалу на начин, који је напред означен;

3, да сруши тврђаве Соко и Ужице, али не и друге, будући да оне улазе у одбранску систему царства: и најпосле

4, да исели Турке изван градова стањење.

Кад Турска све то уступа, она, додао је Фуад, не уступа мало: она жртвује на 5000 у Београду свога народа, руши у турској махали многе споменике славе мусломанске; она се излаже плаћању накнада, а све за љубав мира. Па да би мир био и утврђен, нужно је, да и Србија од своје стране да јемство, а то би се, по његовом суђењу, нашло, ако би се војна снага српска свела, по предлогу енглескога посланика, на 12.000 људи. Осим тога велики везир иште, као и енглески посланик, да Србија накнади Турке пљачком оштећене.

Посланици француски и руски изјаве, да ће о понуђеним концесијама известити своје владе, а што се тиче уређења војне снаге српске, при-

мете, да конференција није надлежна, да се упушта у то питање. Порта пак може, ако хоће, да се обрати кабинетима, као што је чинила и кад је установљавана та војска, па се показало да њихове владе не деле њено мишљење.

Није потребе ни помињати, да су пуномоћници енглески и аустријски снажно подржавали турску понуду. Италијански заступник био је сагласан са посланицима француским и руским, а пруски, који се био завио у неко необјашњиво ћутање, био је живо импресионован углађеним речма Фуадовим. Шта више, ма да су му инструкције биле наклоне Србима, будући су га овлашћивале да може потписати измену и самога 29 члана париског уговора, (који Порти подјемчава право, да у тврђавама српским држи гарнизоне), он је на једном састанку предложио, да се пита војни министар (турски) за мишљење о градовима! У опште, његово је држање испадало у корист турску, и што је Шабац и даље остао у Портиним рукама, приписати је много пасивности овога агента, за кога се мислило, да је био подлегао утицају барона Прокеша.

Сазнавши стање дискусије, ја сам обра-
) члановима конференције пажњу на ове
ке:

1, У коме би се облику изразила гаранција за варош Београд, да ли би т. ј. она имала доћи под члан 29 априскога уговора, или би се иначе формулисала; да ли би се ближе одредио појам нападања на град, и да ли би силе задржале себи право да оцене узроке, којима би се град могао наћи побуђен да напада на варош;

2, Докле Турска иште од Србије материјалне гарантије, желећи јој свести војску, она њој нуди само моралне;

3, Рушењем Сокола и Ужица Турска уклања само један и то незнатнији део оних тачака, са којих могу сукоби доћи, и чини корак, који није концесија Србији, но природан последак изласку Турака, стањених око тих градова, по што се у њима војска и не може држати; докле, на против, Турска задржава све градове на рекама, под чијим топовима остају многољудне и најживље вароши српске; и

4, Пљачкање било је узајамно за време боја, па ако се усвоји начело накнађавања, потребно је, да и оно буде узајамно.

Конференција, дошавши до ове тачке, није могла даље корачати. Преговори су се отворили непосредно међу кабинетима. Посланици руски и француски имали су инструкције, да не потписују никакву погодбу, која не би Србији осигурала порушење бар свију мањих гра-

дова: или су дакле њих двојица имали примити нова упутства, или њихове колеге енглески и аустријски.

Међу тим је француски посланик нашао за добро, да, на једном састанку, разјасни гледиште своје владе писмено. Најважније је у овоме акту, што се Француска изражава, и ако само у облику жеље, противу опстанка не само малих градова но и самога града Београда. Француска изјављује, да Београд не служи ни на што друго, но да врши притисак на варош и владу српску, по чем се и сама она сила (Аустрија), против које је он првобитно намењен, изражава за опстанак његов. У опште, посланик француски ставља се на гледиште, које приличи гаранту. Докле енглески, све што предлаже, чини да осигура град, француски тражи и осигурање вароши. С тога и иште он гаранције и материјалне и моралне за безбедност њену, захтева да се у српски крај вароши не дира без крајње невоље, не да никаквих опкопа између ње и града; он не иште излазак Турака (стањених изван градова), но српску јурисдикцију над њима, представљајући као извор сукобима двојство власти, а нешто се ове расе не могу да подносе. За мање пак градове представља, да је прека потреба порушити их

у толико пре, што Турској нису ни од какве користи.

Ови основни разлози, изражени великом вештином, потресли су живо Турке и њихове пријатеље. Булвер, лупивши шеширом о сто, повикао је: „та ми идемо натраг, у место да се један другоме приближујемо!“ На то је Мутије изјавио, да жали, што су они један од другога тако далеко, докле су се њихови министри у Лондону споразумели. Ову примедбу примио је енглески посланик као протестацију против свога поштења (bonne foi) и понудио се, да изнесе инструкције у духу којих ради.

Може бити да би Енглеска и пристала, као што се Тувнелу у Лондону учинило, да се, осим Ужица и Сокола, још који мањи град (ако не сви мањи) сруши, ну у тој тачци ударало се највише на аустријске препреке. Барон је Прокеш изјавио, да би оставио конференцију, ако би се пустили градови на рекама. Чудновата појава! Аустрија брани баш оне градове, који су против ње подигнути. Ако је и шта у стању да навуче подазрења на њено пријатељство према Турској, онда је заиста овај догађај. Не мора ли се ту питати: да ли није у намери њеној имати кад тад те градове у својим рукама, па њима, с једне стране, пречити слободу дунавске пловидбе, а с друге, држати српски народ под руком? Било шта му

драго, јасно је, да је конференција за Аустрију радила, што су и сами чланови конференције увиђали. И сам Булвер признавао је, у поверљивим разговорима, да се не врши посао турски но аустријски. Представник аустријски није, у осталом, то ни крио. Он је отворено у конференцији изјавио, да сваки добитак Срба у Турској разгрева Србе у Аустрији. Није Аустрија дакле ни крила, да њу не занима Турска: њој је било искључно до својих интереса, а не као Француској, Русији и Италији до тога, да се изнађу солидни основи, на којима би се српско-турски интереси измирили, што би се, по уверењу ових сила постигло, чим би Порта дала Србији положај, који имају њени румунски суседи; јер сама разлика, говорено је на конференцији, коју она између својих васала прави, производи према Србији ефекат расположења, које има маћија према пасторци.

Преговори међу кабинетима нису ствар ни мало унапредили; и тамо се показаше исте тегобе, које и у конференцији. Француска, предвиђајући немогућност успеха, предложи кнезу Михаилу, да одустане од захтевања да се Београд сруши, обећавајући му материјалне гарантије тиме, што би се предњи крај града, рошти окренут, порушио.

Занимљиво је познати лично мишљење кнеза Михаила о овоме француском предлогу, са чега ћемо овде саопштити својеручно писмо, које ми је он 21 јула писао у Цариград:

„Господине посланиче,

Прошасте недеље био је код мене г. фр. консул Tastu, по налогу г. Тувнела, да ме пита, би ли ја пристао на сљедујући arrangement између нас и Турака: да се Турци из Србије иселе и сви градови поруше, осим Београда, који би се имао дезармирати од стране вароши, и у коме би се гарнизон имао на неколико стотина људи редуцирати (он управо рече на сто и педесет људи! не помисливши, да би се Турци таквом предлогу смејали). Ја сам му одговорио, да ја не налазим, да је Србији дата довољна сатисфакција без порушења свију градова у Србији, нити да ми можемо бити успокојени, док је београдскога града, који нас је бомбардирао; али да ја, на послетку, примам предлог г. Тувнела као minimum, на који се наша размирица са Турцима даје свести, и то јединствено примам за то, што г. Тувнел предлаже, резервирајући себи право, да могу примјечанија чинити, кад би до тога дошло, да се подробности претресају од овога arrangement-а, који ја примам en principe. Ово вам саопштавам само ва-

шега знања ради, како би се према томе ви управљати знали.

Мени се чини, да су се Енглези, видећи наше спремање, нећу рећи поплашили, али, на сваки начин, мало забринули. С тога ја мојој најближој околини не престајем предиковати спремање, као да ћемо се сутра ухватити са Турцима за перчине. Не има сумње, да наше озбиљно спремање производи умјереније совјете, које Порти њени пријатељи дају.

Ја очекујем, да ми скорим повратите бруј-љон моје беседе, поправљен по вашем нахођењу. И ја сам нешто ових дана преиначавао и додавао. Тако н. пр. налазим, да је нужно више и подробније описати патње хришћана у Турској, и то не тога ради, да аудиториум, пред којим ћу ову беседу држати, већма подстрекнем; него странога света ради, који о овим патњама не има правога поњатија, и кога саучастије вреди много пути више, него неколико наоружаних баталиона([1]).

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи
М. М. Обреновић.“

([1]) Реч је о беседи, којом је Кнез мислио да објави земљи, да ступа у рат са Турском. Она се саопштава на крају ове главе.

Француска, док је у Београду радила, да кнез Михаило пристане на овај предлог, наваљивала је, заједно с Пруском, на Русију, да га и она усвоји, ако би се бар још шабачки град пустити хтео. Русија, не могући се одвајати од сила, попусти и пристане, ну противници су полагали, и за тај минимум, тежак услов. Они су објавили, да би и у томе и у многоме другом били попустљивији, ако би се, с друге стране, пристало на то, да се смањи војна снага српска; и по што се то не би могло примити без опасности за мир, преговори се поврате на тачку, на којој беху и пре прекида конференције.

У то време изнемогла је Црна Гора и тражила мира. У Србији показивао се, у управним круговима, дух несагласности. Није непознато, да је кнез Михаило, још од почетка размирице, решен био да зарати, ако не би добио повољно закључење од конференције, ну Гарашанин је, са другим колегама својим, изузимајући министра унутрашњих послова, налазио, да је миран исход заплета по Србију најпробитачнији. Ако би се Кнез решио на рат, и он би пристао, али гласа, рекао је, за рат не би дао.

Овај раздор у мишљењу показао се и даље. У највишим круговима биле су се образовале две странке, од којих је једна била за мир,

а друга за рат. Присталице прве странке приповедали су јавно мир по улицама, и исмевали све оне, који би били за рат. Говорено је чак и то, да народ неће рата и да ће се сам разићи. И заиста, 3 септембра, узрујаше се три батаљона народне војске, иштући или замену или бој. Ну на част народу српском, војска није тражила да иде кући, већ да не труне у нерадњи.

Та мирољубива пропаганда почела је и у унутрашњост земље да продире, и, ако и није налазила одзива, свет, уморен неизвесношћу, тражио је ма какво решење.

Зле беху ове појаве, зле и погибаоне беху оне за ствар народну; а најгоре беше, што се оне догађаху у тренутку, кад се међу кабинетима ствар кидала, а у Цариграду је имала да се рекне последња реч о судбини Србије. Кад је требало показати највише слоге, стизали су у Цариград извештаји, који су противнике на отпор храбрили.

О рату и миру могу свагда мишљења различна бити, јер ма какви да су изгледи, излазак рата свагда је више или мање неизвестан. Ако је дакле и зависило од успеха да се зна опредељено, да ли је ватри ватром ебало одговорити, сав ће свет, сигурно, бити гласан у томе, да је ствар, по што је једном ешла у руке дипломатији, требало подупи-

рати чврстим држањем, које би свакога тренутка имало наговештавати озбиљност намера српских.

Порта није могла не знати за стање ствари у Србији; она није могла не знати, да се у Паризу хоће мир, па да се отуда тој жељи и преговори потчињавају. Охрабрена тиме, охрабрена успесима свога оружја у Црној Гори, одупре се она, са својим пријатељима, даљим концесијама, те Тувнел препоручи Мутију, да пристане на оно, што је Порта понудила, обративши нарочити позор на обезбеђење вароши Београда.

Према томе Мутије спреми, у договору са кнезом Лабановим, пројекат протокола, који поднесу конференцији. Предлог овај разликује се од енглеског пројекта у томе: што не допушта, да је бомбардање средство законите одбране; што иште материјалне гаранције за обезбеђење вароши; захтева јурисдикцију српску над Турцима, а не излазак њихов из земље, и препоручује, да се извиди, да ли се, осим Сокола и Ужица, и други мали градови могу порушити.

Као што је у другим тачкама било више или мање сагласности, ове четири бише предмети озбиљних дебата.

Дуго су се исцрпавали разлози за и против законитости бомбардања у основу. И сам

Булвер изашао је већ био из своје обичне тишине, ну није могао повући за собом и Мутија, који је, усред најжешће препирке, сачувао своју мирноћу. У гневу своме пријатељи бомбардања толико су се били заборавили, да нису дали ни у питање доводити законитост његову; ну посланици руски и француски, видећи, да не би изашли ни мало победоносно из ове дипломатске борбе, ако би се усвојио основ њихових противника, објаве, да иступају из конференције.

Докле су се пријатељи турски овако сложно у конференцији одупирали својим противницима, у Београду је царски комесар био узео тако претње пуни тон, да је већ више слабо ко могао веровати у миран исход заплета, нарочито од онога тренутка, кад је Вефик-ефендија почео утврђивати град опкопима, које је на градском пољу почео подизати са стране Видин-капије. Са тога кнез Михаило, својеручним писмом од 23 јула, препоручи мени да настанем како би се конференција продужила, те да Србија добије што више времена за војне спреме своје. То писмо гласи:

„Господине посланиче,

Турци почињу, а не, преварио сам се у речи, Турци продужују зло за нас радити, што сте из јучерашњег телеграма могли видити. По

свима њиховим поступцима судећи, они су намерни нас überrumpeln, било да закључење конференције за њих не испадне најбоље, било, на против, оно такво, да се ми са њиме задовољити не можемо. Сва јучерашња примјечанија г. г. консула, па и самога Л. Булвера ([1]), противу поступака турских, противних закључењу конференције од прве седнице, уђоше Вефик-ефендији на једно уво, а изиђоше на друго. Сво његово аргументирање резумирало се је у томе, што је господину Tastu непрестано одговарао: „Ви мислите тако, а ја опет мислим овако.“ И с тога, кад се не бих надао, да од предлога г. Тувнеловог, о коме је реч у моме прекјуче писаноме вам писму, неће бити ништа, ја бих одмах звао к себи г. Tastu и казао му, да мој пристанак на предлог г. Тувнела сматра comme non avenu; јер, као што сте из напоменутога јучерашњег телеграма могли видити, при најбољој вољи правитељства српског, не би нам могуће било под једним кровом поднебија српског са Турцима на миру остати.

Ја не увиђам другога исхода (а ово увиђање је од јуче и у моју мирољубиву околину

([1]) Литон Булвер, синовац посланика цариградског, био је секретар енглеског посланства у Бечу, а у то доба налазио се у Београду, као заступник консула.

прешло), него рат с Турцима, и то, по себи се разуме, une guerre à mort. Али у нашему је интересу, да се овај entre-acte сада постојећег примирија јоште продужи. С'тога нужно је, да ви код посланика благонаклоних нам гарантних сила настојавате, да би се конференције одуговлачиле, у чему ћете бојим се (судећи по телеграму, који је јуче Л. Булвер од свога стрица из Цариграда добио), тешко моћи успјети.

Поздрављајући вас, остајем

Вам доброжелећи

М. М. Обреновић.“

Жеља кнеза Михаила да се конференција протегне, стигла је доцне у Цариград, јер је дипломатија већ била постала нестрпљива, да дође крају ствари, а и поменута претња посланикâ руског и француског, да ће иступити из конференције, учини, те противници српски спусте тон, избришу из свога програма „законитост“ бомбардања, и саветовање се настави.

Тачка пројекта француско-руског о мањим градовима ишчезне брзо, а питање о материјалним гарантијама развијало се тешко и споро, по што за гарантије „моралне,“ т. ј. обећања уверавања, Турци нису никада ни полагали егобâ. Француски је посланик захтевао, да се оруши предњи део београдског града, што

има облик „полу-месеца,“ доказујући, да је он сазидан по старој системи Вобановој, и да само слаби град, јер кад тај део падне, предаје у руке нападачу и остатак тврдиње.

Турци, после дугог отпора, зажеле да развиде и „реше,“ да ли могу што од града београдског порушити, што буде и примљено, али тако, да најпре ствар испита војна комисија, састављена из официрâ, од којих би свака гарантна сила назначила по једнога, а Порта двојицу, па од тих један да буде српски официр. Турски пуномоћници противили су се одсудно присуству српскога официра, те Тувнел овласти Мутија да попусти, уздајући се, да ће и иначе српски интереси бити добро заштићени.

Овај је задатак остављен оној истој комисији, која је имала да одреди рејон граду београдском. Конференција је обвезала Србе да уступе, у то име, један део вароши, познат под именом турске махале, прем да је у њој српских кућа било готово толико исто, колико и турских. Продужење одатле до Барјак-џамије учињено је било зависним од суда војне комисије. Турци су доказивали, да не желе оставити у српским рукама најпре прве џамије, а кад су њих добили, ни друге, да не би Муслимани то пуштање обрнули против отоманске владе. Све, у ствари, чињено је у сакривеној намери, да би се доцније имало узрока

захтевати, да се и српски крајеви жртвују као потребни, да се линија исправи. Много је олакшавано ово захтевање тиме, што је аустријски посланик имао извештаја, да би Срби једва дочекали, да своје куће по добру цену уступе, и будући сам ја то порицао, рушење српских кућа ван турске махале остави се договору двеју влада, српске и турске, јер све да би се и нашао какав злехуди Србин, који би на штету своје земље спекулисати хтео, за питање, као општенародно, надлежна је влада а не поједини грађани.

Јурисдикција српска не прими се, но излазак Турака из земље. Пуномоћници турски доказивали су конференцији, да Мусломани не би ни хтели остати под српским законима, прем да се, при исељењу, доказало, да би многи од њих радо остао на својим добрима, да му је власт турска хтела допустити. Ну са свим други, основнији обзири одвраћали су Порту од српске јурисдикције. Њу је плашило начело, да се Мусломани нађу под законима хришћанским, где би се брзо развили, где би се видели као грађани, као чиновници, као скупштинари; на кратко, где би њихов живот био живи контраст са животом раје и самих Турака у царству. Тако само може се објаснити, што је Порта одбила једну меру, која јој не би од стране мусломанства

никакве незгоде нанела, па претпоставила изложити онолике хиљаде свога народа незгодама сеобе, а себе клетвама ових несрећника, растурених сад по Босни и Румелији; изложила се последицама појаве, која је на Мусломане у опште само рђаво деловала, а хришћане, на против, охрабрила и испунила благим надањем.

У осталом, јурисдикција се није могла ни наметати Порти, по што је исељење одговарало смислу хатишерифа.

Најбурније су биле препирке о народној војсци српској. Турска је изјављивала, да Србија има 80.000 људи под оружјем: ако их и у напредак уздржи, Порта би морала имати на српској граници 40.000 војске, што би јој удило финанцијама и могло давати повода сукобима. Али-паша је узимао за пример Румунске кнежевине, којима је број војске актом међународним утврђен. „Порушите,“ одговорио му је кнез Лабанов, „градове у Србији, па ни Срби не би, јамачно, противни били, да им се војска смањи.“

Ја сам изјављивао члановима конференције, да ни најмиробубивији Србин не би смео у тој тачци попустити. Да су Срби, говорио сам, Турке напали, Портина би логика била доследна, ну они су нападнути, па треба ли још да изгубе и свако средство одбране? Наваљивањем турским, да се Србија разоружа,

не само да се не може повратити поверење, које се тражи, но се још умножавају сумње и подазрења.

При свем том пријатељи српски нису могли не пристати, да се питање уведе у протокол, али тако, да остане нерешено. Они су најпре желели изразити, да се између Србије и Порте могу водити поверљиви и пријатељски преговори о предметима, које није конференција предвидела, па и о народној војсци, колика би потребна била за безбедност (sécurité) земље. Противна страна предлагала је реч спокојство (tranquillité), као терм хатишерифа̂, што се и прими, али с додатком: „према духу хатишерифа̂.“ Противници су тешко пристали на тај додатак, бојећи се, да се хатишерифи могу различно тумачити. И заиста, тумачење и може бити само у смислу првога предлога, јер хатишериф од 1838 год. признаје српском Кнезу врховну команду над српском војском, потребном за одржање унутрашњег реда и спокојства, па додаје изреком: и „за одбрану од сваког нападаја“.

Из велике дискусије, која се о овом питању водила, изникла је она обилатост речи, која се опажа у чланку протокола, односном на милицију. Узајамним надметањем представника енглескога са француским, који је на овоме месту осведочио не малу вештину, нарасло је

богатство речи толико, да смисао томе члану скоро претрпава. Тек кад се растури та утрпаност, која скоро до противоречности долази, види се, да он има рећи: ако Србија своју војску сведе (смањи), умањиће и Турска војну посаду у градовима српским.

Треба додати, да су представници француски и руски изјавили, да они оно, што је речено о народној војсци, сматрају као лично мишљење Портино, које ни у чем не веже силе у тумачењу хатишерифâ, кад би се појавила потреба тумачења, по што се конференција чисто и просто позвала на дух ових докумената ([1]).

Из ових трудних и спорих дебата излазио је мало по мало операт конференције. Још је требао само један састанак, па да се он последњи пут развиди и потпише.

На велико своје упрепашћење дознам ја, да у приуготовљеном акту не стоји рок за исељење Турака, и да се, за накнаду оштећених Мусломана у пљачки, хоће да стави округла сума, па тај терет само на Србе да падне.

Никоме се не може измаћи важност ове две тачке. Србија је имала и рокове за исе-

---

([1]) Види циркулар Тувнелов од $^{6}/_{18}$ септембра 1862, наштампан у 12 броју «Српских новина» од 1863.

љење Турака, па се оно ипак више од 30 година протезало, а сад, после толиких жртава, нема јој ни те гарантије. Поред тога, Србија плаћа накнаде за штете, а сама и пљачкана и бомбардана, не прима никакве накнаде, већ плаћа своме нападачу на начин (округлом сумом), као да се на војну контрибуцију осуђује!

С тога ја настанем, да се (тако назване) концесије осигурају роковима; да се порушење барикада, о коме је реч у уводу протокола, изврши онда, кад Порта Србији обезбеди материјална јемства и, ако се приватне штете имају накнађавати, да накнада буде узајамна и по доказима. Будући сам од француског посланика имао очекивати најснажнију потпору, то представим њему и писмено важност ствари.

У Београду се изјави консулима, да српска влада усваја примедбе моје, ну консулу француском тешко је било веровати, да се питање може свести и на оно, што је напред било изложено.

Разуме се, да је појава заиста и била непојмљива, по што се све на мање силазило, ну она се објашњава, кад се сазна, да је снага српских пријатеља већ изнемагала. Положај Русије у Турској, после кримскога рата, није давао оноликога утицаја њеном представнику у Цариграду, колико је имао посланик фран-

цуски, ну ни овај није могао никоје веће тегобе савладати без потпоре свога руског друга, који га је обично пуштао преда се. Посланик италијански, ма да је имао упутства да пристане уз онога, који би највише за Србију тражио, био је још мање у положају, да узме иницијативу. Владање пруског посланика било је предмет осуђивања толико, да је кнез Горчаков, на једном састанку представника великих сила у Петрограду, тако био устао на барона Вертерна, да је гроф Голц, тада већ пруски посланик код руског двора, молио, «да се поштеди представник краљев“, ма да је и сам (Голц), поступањем свога друга у Цариграду, био немило дирнут у својим пријатељским осећањима према Србији. Остао је још био посланик француски, у друштву са својим другом руским, као главно прибежиште за Србију у овим тешким приликама.

Речитост Мутијева одбила је од Срба многи тежак услов, који би им се био наметнуо; његова вештина израдила им је по гдекоју корист, која је надмашила очекивања и саме француске владе. И овај пут Мутије, ако се и био истрошио у појединостима, прими к срцу моје примедбе и на последњем састанку управо очупа рок од четири месеца за исељење Турака. Разумевши, тако исто, из моје ноте, како би болан утисак произвело на Србе плаћање окру-

гле суме Турцима, од којих они не би никакве накнаде примили, и ако је пљачкање било са обе стране, а поврх тога да много турских ствари има влашћу пронађених, које би се у натури могле повратити, Мутије продре са начелом узајамности, ну не могне успети, да то начело распростре и на штете бомбардањем причињене, будући је Фуад-паша изјавио, да би он пре оставио садразамство, но на то пристао.

Лако је разумети, да се Турци нису толико бојали накнаде, што су у овој тачци такав отпор чинили: они су се бојали, да не би пристанком таквим посредно признали кривицу своју, што су варош бомбардали. И заиста, доцније је била реч, да је султан намеран био, да из властитог побуђења накнади штете бомбама нанесене, али се говор тај ућутао, чим се није нашло готовости у Србији, да се прими та милост.

Најзад, није имало успеха моје заузимање, да се решење питања о материјалним гарантијама остави и гарантним силама а не самој Порти, којој протокол ово право прећутно задржава. Чланови су конференције већ били заморени, па су желели, да се што пре закључи а неисцрпљива распра.

На десетом и последњем састанку 23 августа потпише се Канлички протокол од 12 чла-

нака. Време је, да му на кратко резумишемо садржину.

Соко и Ужице руше се; изузимајући градове, Турци излазе из Србије од свуда па и из вароши Београда. Добитак овај правно није нов, ван ако се не би као такав сматрао одлазак Турака и из вароши Београда. Зна се, да су се по хатишерифу од 1830 год. сви Турци, што осташе у Србији изван градова, имали иселити, па и они из вароши Београда, за годину дана; ну то се не само није извршило за остављени рок, већ видимо да хатишериф од 1833 год. тај рок продужава још за пет година, а Турке у вароши Београду оставља за свагда, представљајући као да се Срби само трпе, да ту поред Турака живе. Ова измена учињена је у договору са петроградским кабинетом, који је, као што руски извори гласе, у преговорима о придружењу Србији шест познатих округа, оставио Турцима београдску варош у размену за три предела: гургусовачки, сврљишки и алексиначки, на које су Турци Србима право одрицали.

Порушење она два градића, Сокола и Ужица, не може се одрећи да је добитак, прем да и то стоји, да би опстанак турске војске у њиховим зидовима био материјално немогућан, кад би се Турци, који су око њих живели, иселили

по праву, које Србији обезбеђују оба хатишерифа од 1830 и 1833 године. Извршење дакле права српскога на овим тачкама имало би тај природни последак, да би се ова два замка и без нарочитога решења морала пустити.

На то се своде све користи, које Србији доноси протокол од 23 августа 1862. Користи су ове фактичне, и ако, као што рекосмо, и нису правно са свим нове.

Ну користи су ове скупо плаћене. Пре свега, Србија има да жртвује један знатан део своје престонице на ојачање града; она има да плати накнаде за оштећене у ономе нереду Турке, докле за жртве и штете бомбама Србији нанесене, она никакве накнаде не прима. Њој остаје главна варош осакаћена, без трговине, без кредита; остаје јој друга (Ужице) спаљена не мало сва; дефицит државни покрива се изванредним прирезом од 400.000 дуката. Поврх свега, место башибозука улази редовна војска у градове Шабац, Смедерево, Фетислам, а Београд прима нову снагу. На кратко, место нешто нередовних војника у малим градовима, Србија добија редовну посаду турску у свима својим градовима.

Овако решење донео је у почетку септем- ѣ царски ферман у Београд. Кнезу Михау предстојало је решити: хоће ли га прити или не.

Не примити царски ферман не би значило ништа мање но заратити се с Турском. Је ли се то могло у оно доба учинити? Да бисмо на то питање одговорили, треба да подсетимо на стање ствари, које је било, кад је Србија нападнута, па да видимо како је било оно стање, кад је ферман у Београд стигао. Црна Гора налазила се у време бомбардања у најжешћем рату с Турском. Пуцњавом топова поздрављен је на Цетињу крвави дан од 5 јуна. У Црној Гори било је, истина, једва до 15.000 људи под оружјем, ну сурадња онда још крепке и неуморене Црне Горе вредила би Србији доста. По Бугарској, на глас београдских топова, почеле су се одмах састајати чете, које су се по Балкану просипале. Краљ Отон, нарочито после науплијске буне, хтео не хтео, не би смео не поћи за „великом идејом“.

Уз то се Турска налазила и иначе у стању доста критичном. У Сирији су ствари биле још ровите, а нису ни са Крита долазили спокојни гласови. Поврх свега, криза јој је у финанцијама била једна од најопаснијих. Зајам, који се онда у Лондону са кућом Дево уговарао, могао је свакога тренутка пасти на глас, да је Србија заставу развила.

У дивану држало се саветовање, које је показивало, да ни сами министри султанови нису имали вере у стање царства. „Да узмемо нај-

пре," говорио је вел. везир Фуад-паша, „да узмемо најпре у оцену стање финанције и војске, за тим стање земље, па онда да решавамо ствар." И сам шеих-ул-ислам није се устезао да светује попуштање. „Треба" рекао је, „чинити што год треба, само да се ватра не шири".

Такви су се изгледи представљали у почетку сукоба. Ну у септембру био се положај већ знатно изменио. Црна Гора била је побеђена и малаксала; чете бугарске биле су се растуриле. Златом енглеским биле су извучене из обрта фабулозне масе каима (папирног новца), и Турска уздржана од банкротства. Мало за тим и Грчка, оборивши краља Отона, бацила се била у руке Енглеској, најжешћем тада туркофилу.

Све се то, истина, може повратити у земљи, где међудогађаји праве историју, ну тешко да се то може скоро и у један исти мах појавити. И сама Европа, ма колико да јој је ситуација била склона на мир, не би толико сметајући у покрет српски улазила у јуну, колико је то могло бити у септембру. Не треба, шта више, изгубити из вида још једну важну, можда најважнију околност. У јуну су биле ıле подељене: никакав потпис није их езивао да бране Турску од варварког дела њеног. Пријатељи су могли

отворено и незазорно подржавати нападнуте Србе. Колико би Србима вредила ова морална потпора! Ну све то у септембру није већ могло бити. Истина, да је Србија радила, да представници пријатељских сила не потписују полумере, што је у неколико и обећано било, ну силе немају ни обичаја ни интереса да се усамљују. Оне су тада све биле потписале Канлички протокол, који је Порта одмах примила била. Је ли га Србија смела одбацити па прибећи оружју? Право, које је дотле било на страни њеној, прешло би формално на страну турску заједно са моралном потпором сила; бар јавно и легално не би јој ништа смели пребацивати они, којима је она пресуду примила.

У таквом стању ствари кнез Михаило није смео дуго двоумити, хоће ли примити закључења Европе. У почетку сукоба спрема Србије није била довољна да се рат отпочне; при закључењу конференције Кнез је још на покрет помишљао, али је увиђао и измене, које су се, у ситуацији преко лета извршиле биле. Његово срце било је пуно једа, ну „доцне“! звонила је фатална реч. Њему је још остало било мислити, како с достојанством да прими протокол и резервама да састави себи врата отворена, па је, у себе дубоко затворен, ћутао. Његово ћутање плашило је про-

тивнике, са чега је сер Хенри Булвер, поплашен за чедо своје дипломатије, долетео био у Београд, да му својим присуством олакша пријам, па одовуда, упрепашћен, јављао је у Цариград, да је све у опасности лично од Кнеза.

Кнез Михаило прими и мораде примити закључења конференције, ну прими их с достојанством, протестова противу њих и изјави Турској, „да у решеном уређењу не види нове ере свезама поверљивим и наклоњеним, постојаним и трајним.“

Уз кнеза Михаила пристала је и земља на мир, јер поуздање њено у патриотскога владаоца стајало је непоколебано. Не треба заборавити, да је земља пристала уза њ у уверењу, да ће је господар брзо позвати, да освети крваву увреду. Колико је њему морало бити тешко, што ту патриотску дужност није могао одмах да изврши, најбоље се може разумети из беседе, коју је био спремио за случај рата са Турском. Саопштићемо овде овај важни документ, као нај јасније сведочанство о великом родољубљу, које је испуњавало груди кнежеве:

„Браћо!

„Кад је српски народ повратио на престо астију Обреновића, први му је корак био,

да јој препоручи своја стечена, призната и подјемчена, ал' неостварена права. Та је жеља изражавана не један пут, но на свима народним скупштинама.

„Шта је отац мој, славнога спомена, у то име чинио, не треба ја да казујем: сви знате, да је при последњем издисају распитивао за успех депутације, коју је у Цариград послао био.

„Кад Промислу би угодно, да се судбина Србије мени у руке положи, повереници народни, на првоме састанку са мном, повторише ми жеље ове, и ја им тада рекох: „мени лежи на срцу, да, ако Србији што привредити не могу, бар сачувам и остварим она права, која јој је мој отац са великим трудом стекао.“ И заиста, од како сам ступио на владу, па до данас, настајавао сам најживље, да испуним аманет народни. Од њега се нисам удаљавао: нисам тражио никаквих нових политичких тековина; оставши на путу најсавесније законитости, трудих се ја, да се остваре права, стечена још пре 30 година. Но какав одзив нађох ја у отоманске Порте? И ако све високе гарантне силе саветоваше министрима султановим да не одлажу данас извршити оно, што се још од када извршити имало; и ако сам ја, преко својих представника у Цариграду, исцрпао све путове молбе и доказивања, труд мој остаде залудан. В. Порти требаше неколико месеца

да се предомишља, шта ће одговорити посланику моме, који је за тај посао у Цариграду пола године провео; неколико јој месеци требаше да нађе комесара, који би имао овамо доћи, да с нама изврши исељење неправедно у Србији настањених Турака; неколико јој месеци требаше да за тај посао одређенога већ комесара другим замени; на послетку и овоме другом комесару, да се спреми на пут, требаше више месеци, него што би чиновнику ма које друге државе дана требало. Тако од дана на дан, од месеца на месец умишљено нехајање и зла воља нађоше начина, те неоспорна права народа српског и данас, после тридесет година, нису ништа више но мртво слово на хартији.

„Неосетна беше в. Порта за жртве српске, које падаше око Сокола и Ужица, за зла, која ви патисте од својих мусломанских суседа под Београдом, Смедеревом, Фетисламом и Шапцем. Патње ваше превршиваше меру трпљења вашег, но праведан гнев ваш обустављах ја у својим сопственим прсима, јер се још надах на Портину правду и очекивах њена одговора.

„У томе стању бисмо ми, кад 5 јуна имадосмо да чујемо овај одговор. Какав је био одговор; шта се збило тога дана у српглавној вароши, у столици српскога Кнеза, очиглед упрепашћених представника гаран-

тних. сила? Треба ли да још из мојих уста чујете, како су тога дана топови с града београдског сипали неколико часова ватру разоравања на варош, рушећи и палећи грађанима куће, уништавајући им имање, годинама трудно течено, да се на миру ужива, потирући трговину и кредит? Ето, то је браћо, био прави одговор на наша праведна захтевања, који нам Порта посла са оних клетих бедема, око којих је крв наших отаца потоцима текла, да би се једном зауставио онај дивљи и свирепи мач, коме је био свагда први задатак да свакога преполови, који му није вољан бити роб, да би се зауставио мач, намењен кад је кован, да буде оруђе искорењавања свега, што у себи и на себи носи знак хришћански, знак напретка, знак богодане светлости.

„Ето, то смо доживели ми, потомци тих јунака, што попадаше у уверењу, да земљи јарам варварски скидоше; то смо доживели, по што смо толико година гледали, како градови турски у слободној Србији бише заклон злочинцима, прибежиште крадљивцима приватних и државних каса, стално седиште свију зломисленика, који у њима с пашама комплотирају, како да књажеве српске прогоне и из њих се извлаче као из змијиног гнезда, да сковане планове врше!

„У очајању дакле, што се не може сплеткама да смета напредак Србији, прибеже се

јавно ватри и рушењу, да се она коначно опустоши! И шта учиних ја после овако злонамерног напада? Ја опет уздржах ваш праведан гнев, који је за осветом вапио; ја ступих опет у сношења са Портом. Не остављајући ни у овом тренутку пута умерености, шта захтевах ја од Порте за страшну увреду земљи нашој нанесену? Ништа више но колико је нужно, да се један пут за свагда отклони могућност повратка оваквих ужаса: захтевах да се поруше ови градови, што Србији као страшило прете крајњом пропашћу.

„Јесам ли могао ја, коме на савести лежи одговорност за срећу и несрећу народну, коме је народ судбину своју у руке положио, јесам ли могао, јесам ли смео што мање захтевати? Заиста не. Али Порта, у место да са сажаљењем увиди, како нас је паша њен мучки напао без повода, без претходне објаве, да би смо бар децу спасти могли (што су овде настањени консули засведочили и потврдили); у место да се достојно одзове умерености, којој сав свет правду одаде, па да, по савету сила, испуни праведно захтевање наше, Порта, органом свога комесара, Вефик-ефендије, изјављује у писму, управљеном мојему министру: „да царско правитељство заборавља кривице Срба за прошасто“!!!

„Чујте, Срби! Ашир-паша вас пали и руши, а цар вам прашта кривице! Хоћемо л' се поклонити оваквој милости?!

„Срби! после неправде, која нас постиже, после штете, која нам се учини, после срамоте, која нам се нанесе, после свега тога, нема нама напретка под турским топовима, нема Србији мира, док је у њој и једне стопе земље, над којом би Турци господарили.

„Опште је мишљење за нас, наша ће праведна ствар, без сваке сумње, наћи одјека код свега изображеног света, а где је правда, онде је извесна победа.

„Ви видите, браћо, да ја Турцима рат објављујем! Ја ћу с вама и пред вама, захтевајући од вас свију, без разлике, безусловну послушност, а то захтевати овлашћује ме оно велико поверење, које је народ српски свагда у мене полагао.

„Срби! мост, преко којега сада с вама прелазим, ја иза себе дижем, да се преко њега не можемо вратити. —

„Срби војници! свет, који је на наше поступке до сада мотрио и праведно их оцењивао, упрьо је очи сад још више на нас, да види, јесмо ли народ, који заслужује његове симпатије и његову наклоност, јесмо ли људи свесни данашњега века. До нас стоји показати му и једно и друго: показаћемо му тиме, што

ћемо се борити тражећи своје, не робећи и палећи, но угњетенима, за већу поругу рајом названима, носећи утеху и слободу, а побеђеном непријатељу заштиту и безбедност наших хришћанских закона. Јунацима доликује великодушност и узвишеност над побеђеним непријатељем, а милосрђе правим хришћанима.

„Мој је отац, године 1815, изашао пред ваше оцеве, заставу у земљу побо и рекао: „ево мене, а ето вам рата са Турцима!“. Данас, ево мене, Милошева сина, који излазим пред вас, синове сабораца његових, са голом сабљом у руци, одбацујући корице од себе, док с вама не извршим свети, велики задатак свој.

„Милошеву сину пред Србима не може бити другога пута, осим пута победе и славе!

Напред, браћо! Напред, војници! Бог је с нама!“

IV

СРБИЈА И ПОРТА

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

1862—1864

Прокламацијом од 24 септ. 1862 г. обзнанио је кнез Михаило, да прима наређење, које је учињено, услед бомбардања Београда, „по сагласном закључењу сузереног двора и свију гарантних сила.“ Ово је наређење садржавало у себи закључења Канличке конференције, која смо исцрпно изложили у претходној глави. Докле је Кнез у одговору своме (од 21 септ.) отписао великом везиру, да „у решеном уређењу не може поздравити нову еру свезама поверљивим и наклоњеним, постојаним и рајним“, био је он у прокламацији, коју е управио народу, више уздржљив, упутивши а царски ферман, који је заједно са протоко-

лом конференције предат био јавности. Шта више, Кнез у прокламацији признаје изреком, да наређење (сила), и ако не одговара у пуној мери жељама и очекивањима његовим, опет оно „неоспорно садржава испуњење неких до сад неостварених права Србије, као и неке нове добитке.“

Сугра дан (25 септ.) Кнез је примио царски ферман; барикаде, које су биле подигнуте у одбрану према граду, биле су порушене, војска (народна) распуштена. У земљи је повраћено редовно стање.

Ватра је била угашена, али је рана, коју је она оставила, била дубоко задрла у одношаје између Србије и Порте. Кад сам отишао на Порту, да објавим, како се кнез Михаило решио, да се „не противи закључењима конференције“, Али-паша примио ме је готово са неком демонстрацијом задовољства. Пружајући ми руку, „сад, рече, можемо се руковати без скрупула.“ Од како се изродила размирица, ово је био други догађај, који је Порту пријатно изненадио. Као што јој је био неочекивано драг одзив, који је, одмах после бомбардања, њен комесар Вефик ефендија нашао у Београду од стране српске владе, тако се сад успокојила повратком редовних одношаја — не с тога, што не би још и раније имала надања на по-

вратак мира, но што ју је Булвер из Београда у томе надању био пореметио.

И вел. везир и министар спољашњих послова говорили су ми о некој новој ери, која у нашим одношајима од сада наступа, ну они су се варали било то хотимице или нехотице; јер и ако је заиста бомбардање Београда донело „нову“ еру, она није била ера мира и поверења, као што су је министри турски желели, но је била ера „нове“ — хладноће и запетости. А закључења Канличке конференције далеко од тога, да нађу лека против повратка крвавих догађаја, оставила су, на против, својим недовољним мерама квасац за нове заплете између Порте и Србије.

Кнез Михаило није ову озбиљност новога положаја ни крио Порти. У одговору своме на писмо, којим му је велики везир саопштио закључења конференције, он их је (21 септ.) пропратио примедбама, у којима се жалио:

„1.) Што се дело бомбардања, које је узрок толиким несрећама, не куди, нити се осуђује ни посредно ни непосредно. Док се тражи, да се накнаде губитци, што их претрпеше Турци услед бомбардања, невине жртве бомбардања остављају се без и најмањега прића и без накнаде својој жалосној судбини. поглавитија тегоба Србије, узрок толиком юпашћивању, извор свеколиком неповерењу

за будућност, није се узела ни у какво призрење.

„2.) И ако је доказано било, да град београдски не само што није био нападнут од Срба, него је он сâм напао на варош без одбране, опет за то побринуло се, да мерама материјалним, на уштрб вароши, порасте његова безбедност и јачина. По што је изјављено, да је за раширење градскога рејона потребно да се раскопа крај названи турски (у коме, међу тим, има више не турских кућа него чисто турских) до линије, која би прелазила преко текије Шеих-Хасанове и џамије Али-пашине к Дунаву, протокол даје власт војној комисији, да може линију раскопавања спустити мало даље, ако в. Порта нађе, да је то неопходно потребно, па тако рушење вароши може узети обим са свим неочекиван без праве потребе, а у сваком случају без свезе са слободним простором од стране других делова градских. Шта више, протокол налаже српској влади, да се споразуме са турском владом о томе, како ће се накнадити неколике куће из краја чисто српског, за које би надлежне судије нашле, да су потрнебне, да се допуни градски рејон. Па тако не само што се Србија види преварена у свом праведном очекивању, да задобије заштиту од даљега нападања са града, него би се још српске куће морале жртвовати

градској угодности, и српска влада сама собом морала би суделоваги, да још страшнијом постане претња, које се већ један пут могла некажњено остварити.

„3.) Што се тиче моралних гарантија, јединих, које има протокол против понављања неизазваног нападања, жалосно искуство од скорашњих догађаја довољно је показало, како изредне намере царске владе могу бити осујећене. и колико се дела, која се нè могу оправдати, могу догодити, а да се не казне њихови виновници, нити да се да накнада за њ.хове жртве.“

Ми ћемо, у даљем току показати, како су се, заиста, и развиле тегобе при извршивању закључења Канличких; како су из њих извирали све нови и нови заплети, који су водили радикалном решењу било путем крвавога судара или мирног споразумљења.

Међу тим је искрснуо догађај један, који тек што је мир повраћен био, за мало што није нов сукоб изазвао. То није било у Соколу, но у Ужицу. Соко је био порушен, а његово мусломанско становништво исељено без великих тегоба; у Ужицу, на против, било је и крви, и ватре и жртава докле се до таквог резултата дошло.

Четири дана по што је потписан протокол Канличке конференције (27 авг.) појави се у Ужицу векики пожар. Турци су пуцали с града џамија, а Срби су одговарали и пушкарали е с њима до мрака, и ако им је строг налог

издат био, да се само на дефенсиви држе. Подазрење је пало на Турке, да су били изазивачи, јер су они и своје куће палили, а Србима сметали да пожар гасе, по свој прилици у намери, да, као што сам ја Али-паши објашњавао, жртвују варош, коју им је предстојало оставити; ну турски министар није ми могао сакрити своју сумњу, да може ко своју властиту кућу хтети да запали.

Како је стигао глас у Београд о судару ужичком, влада оправи тамо пуковника Жабарца, да стане на пут даљем развитку непријатељства, а комесар турски Али-беј пошље, са истим задатком, официра Ахмед-бега; ну сутра дан већ је окружни начелник био успео, да се састане са ужичким мудиром, који се обећао држати мир, што су и Срби, са своје стране, чинили. Мир је, заиста, и одржан десетину дана, ну 3-ег септ. у вече Турци нападну мучки на српску стражу постављену у договору са турским комесаром, и побију стражаре. То дâ повода новом пушкарању, које је трајало 4-ог до 10 часова пре подне. Наших је 7 погинуло, а 27 самртно рањено.

Како је тада мир повраћен, није се више ни реметио, али су духови били узнемирени гласовима, да се српској граници примиче турска војска од Босне, претећи да ужичким Турцима иде у помоћ. И ако се могло веровати Али-

паши, који ми је основаност тих гласова одрицао, кад сам ја код њега чинио кораке, да се кретање војске обустави, опет су гласови ови узнемиривали Србе и у њих потхрањивали раздраженост, а Турке ужичке обадравали на непријатељски положај, који су без сваке разумне сврхе били заузели.

У круговима цариградске дипломатије није, у осталом догађај овај велике сенсације ни учинио; и са̂м раздражљиви Прокеш налажаше „да су тегобе са свим природне.“ А ја сам, познајући недовољност мера, којима се дипломатија служи, писао Гарашанину (13 септ.), *да треба посао вршити заузимајући положаје*. Свагда ћемо, писах му, у толико више бити у добитку, у колико будемо мање питања остављали за расправљање дипломатији, јер можемо напред сигурни бити да ће њен суд, по правилу, на нашу штету испадати.

Међу тим је догађај свој ефекат произвео. Порта је ускорила да пошље упутства своме комесару у Београд, те овај предложи влади српској, да се ужички град, сходно закључењу конференцијином, *одмах* раскопа, а становници усломански у Босну иселе. 10-ог септембра Гарашанин и Али-беј, у присуству консула, пот-
лу конвенцију у томе смислу, а сутра дан
жавни саветник Гаја Јеремић и Портин ко-
сар Али-бег отпутују у Ужице, да приступе
ју, које су, без даљих запрека, и извршили.

Иселивши Соко и Ужице, комисија се заустави у своме задатку пред М. Зворником и Сакаром, што се комесар турски изговараше, да нема упутства, да сме и та места иселити. Ми ћемо, доцније нацртати историју ових места, која у новијем спољашњем животу нашем играју не незнатну улогу, а за сада ћемо се ограничити само да навестимо, како се ту први пут опазило, да Порта хоће да одуговлачиизвршење обавеза, које јој је конференција наложила. Ова намера да се од јаснога права, протезањем, начини питање, још се више обелоданила. кад је Али-паша почео подизати нове жалбе на Србију. Он се жалио потписницима канличког протокола, да се кнез Михаило тако понаша, као да се опет на рат спрема. Као факта наводио је Али-паша, да се вежбање народне војске продужава; на Сипу да се утврђују батерије, које су за време бомбардања биле подигнуте, а новине српске да су пуне врло раздражљиве претње противу Турске.

Изгледало је, као да смо опет почели улазити у ону фазу рекриминација, у којој бесмо пред бомбардање, јер су, као и онда, тачке Портине оптужбе биле или измишљене или претеране, или су просто замашале у наша права. Тако је и сада глас о понављању батерија на Сипу био просто измишљен. Ако се егзерцир народне војске продужавао, Србија се није ни-

коме ни обвезала, да ће га обуставити; а претње новина београдских сводиле су се просто на полемику са полузваничним „Журналом Цариградским,“ који је изазивао одбрану од нападања и вређања.

Наступао је већ и новембар месец, кад смо се ми тако пред судом својих гараната нападали и бранили, а закључења конференцијина једва су само у онолико извршена била, у колико су их крвави догађаји ужички потиснули били. У то време доби Порта нову храну за своје сумње и подазревања. То је био нов догађај значајан и по опстанак мира опасан, а на име, српска набавка оружја и у опште војних потреба у Русији.

Око 7-ог новембра дође глас у Цариград, да је у околини Видина насео руски пароброд „Работник,“ који је, натоварен оловом и шалитром, ишао пут Србије, а товар да му је турска власт узаптила. Товар је припадао некој трговачкој кући француској, те су на тај начин и Русија и Француска биле интересоване, да се лађа са товаром избави; ну докле се још није ни знала судбина, коју „Работник“ могаше дефинитивно очекивати, 13 нов. стигоше други много немирнији извештаји. Јавише, да је преко 450 кола оружја прешло из Русије у Молдавију, и праћена Србима, кретаху се она, по некима, у Србију, а по другима и у Србију и

у Бугарску. Глас је овај деловао као прави пожар.

У Цариграду се мислило, да је то оружје било поручено за време бомбардања, али је оно имало свога ранијега порекла. Како је на Преображенској скупштини (1861) решено, да се заведе народна војска, одмах се почело мислити и на то, како ће се она наоружати. У то време била је забрана од стране Аустрије, да се оружје у Србију извози, скоро стална, па је, поред новчаних жртава, требало још савлађивати и скоро непрелазне тегобе преноса. Покушаји неки, које је прва влада кнеза Михаила код француске владе чинила, остали су безуспешни, ну по што овај покушај није био без политичнога значења, то не можемо прећи, а да га овде узгред не додирнемо. Преговори су ишли преко Манојла Јокића, који беше потпредседник Преображенске скупштине. Он је био веома одат Французима, на које је, по своме темпераменту, и налик био; и прилично вичан њиховом језику, он се трудио да Србију доведе у додир са Француском и у трговинским и у политичким одношајима. Отишавши одмах после скупштине у Париз, он је отуда јавио министру спољ. послова, да Француска влада допушта, да се из њених арсенала може откупити једна количина од 25.000 пушака, и по што је она и краљевини Грчкој, на кратко време пре тога,

20.000 пушака, испод фабричке цене такође из својих арсенала била продала, ми смо тумачили овај појав као важан, и у политичкоме обзиру по нас хришћанске источане благонаклон; јер, мишљасмо тада, било да многомоћна француска влада хоће, било да она само трпи, да ми будемо наоружани — свакако се показује према нама расположење, којим можемо бити задовољни. Тако смо се ми већ били почели предавати маштама, и ја сам већ имао налог да саопштим Порти, да ће то оружје проћи кроз Босфор. Ну кад сам се уверио, да француски посланик нема никаквих упутстава о овој набавци, ја се договорим са посланством, да одгодим саопштење, докле нам потпора француска не буде извесна, јер ако нам ова не би била, при проносу кроз Цариград, обезбрижена, више је било но вероватно, да би нам оружје било или узапћено или, што је најмање, натраг у Француску повраћено. Међу тим се покаже, да је и сама набавка у питању. Тувнел, Наполеонов министар спољ. послова, одговори телеграфом Мутију, да обећање француске владе, на које се Срби позивају, нема никаква основа, и да са француском владом није ни било преговора о тој набавци. 18 нов. саопми Мутије Тувнелов одговор и изјави, да овлашћен на никакву потпору за пронос кја кроз Босфор.

Јасно је, да француска влада, и ако је била готова да и Србији, као што је учинила Грчкој, уступи неколико хиљада пушака из својих арсенала, није била готова дотле ићи, да се за своју услужност изложи ма и најмањој одговорности пред Портом, па се брзо повукла натраг, по што је, по свој прилици, ближе сазнала на какве замерке може наићи у Цариграду, ако би се заштитом транспорта јавно изложила.

После овог неуспеха у Француској, чинила је влада српска и друге неке ну све узалудне кораке да набави оружја за народну војску, док јој, најпосле, не пође за руком, да изради, да може дићи из руских арсенала знатну количину оружја. Само су транспортни и други узгредни трошкови нама на терет пали, а само оружје није нас никаквих жртава стало.

То је било оно оружје, које је у првој половини новембра (1862) узнемирило Порту, па и њој и посланствима три месеца задавало бриге и посла. Преговори су били тако занимљиви, пролазили су кроз тако разне мене, да су за одношај сила у то време према Истоку у опште, а према Србији на по се, веома значајни, па за то мислимо, да не ће бити без користи, ако их опширније изнесемо на видик. И ове црте моћи ће зар нешто да објасне историју, која ће имати да покаже, с каквим се тегобама имао да бори, како се трудно развијао наш народни задатак.

Порта, чим дозна да је оружје ушло у Румунију, заиште од кнеза Кузе да га узапти. Њу потпомогну Аустрија и Енглеска, чијим консулима Кнез одговори, да му о ствари није ништа познато, ну ако се глас обистини, да ће оружје узаптити, али да га „овај пут“ не ће издати. Кнез је, на име, пре неколико месеци био узаптио у Галацу и Порти издао оружје, које је на француским паробродима унесено, а за италијанске потребе намењено било, па се због тога био Француској толико замерио, да су Французи његово дело именом денунцијације жигосали. Та околност приносила је много, те је кнез Куза у овој прилици смотреније поступао. Он је, истина, и кнезу Михаилу био претходно дао реч, да се проносу оружја не ће противити, али ко је познавао превртљив карактер овога, иначе заслужног кнеза. тај се није смео на њ с поуздањем ослонити. Није вероватно, да би и наше оружје Турцима издао, као што је учинио са италијанским, али је једна реч француска била довољна, да се оружје узапти и у Русију поврати.

Глас француске владе био је и у овој прилици за наше послове меродаван. Пре кратког времена био је, истина, пао Тувнел, прија- и наш и начела народности у опште, а на -ово место дошао за Наполеоновог министра љ. послова, Друен де Луис, којим је Али-

паша био усхићен, очекујући, да ће он повратити Турској старо пријатељство француско; ну радост Алијина била је за кратко, јер први акат што дође у Цариград са потписом новога министра, опомињаше Порту, да се не размеће много у Црној Гори, коју она тада беше на мир принудила, већ да се окани кула и друмова, које смераше да подигне кроз Црну Гору; а Мутије, са своје стране, објашњаваше по Цариграду, да се промена министра тиче политике цареве у Италији, али да она у политици његовој на Истоку ништа не мења.

Агента румунског у Цариграду заступао је тада секретар Калимаки, млад, врло уљудан и солидан Молдавац. Ја сам се, на први глас о оружју, био са њим здружио и настајавао, да се, преко њега, кнез Куза одвраћа од секвестра, а доцније сам имао и налог од владе, да са румунским агентом радим сагласно.

Калимаки јави кнезу Кузи, да ће га Француска и Русија подржавати, ако би се он решио, да се одупре секвестру. Позитивнога уверења ми за ту потпору нисмо имали, али нам руска расположења није ни било тешко с поузданошћу погодити, а француска смо изводили колико из понашања њенога у опште на Истоку, толико и отуда, што се Мутије брижљиво извештавао о оружју у духу благонаклоном. Кнез, тако охрабрен, наложи своме агенту, те (25 нов.)

изјави Порти, да је он оружје, не знајући најпре чије је оно, и куда је намењено, био узаптио, ну кад је српско заступништво у Букурешту званично јавило, да је оружје за српску војску намењено, Кнез је наредио, да се скине секвестар у толико пре, што је и српски Кнез нарочитим писмом исту такву изјаву Кнезу румунском учинио. Кад је Калимаки додао, да је Кнез његов уверен, да је према Порти најлојалније поступио, побринувши се да дозна, да оружје не буде за провинције царства намењено, — Али-паша му је одговорио, да је то смешна лојалност, против које ће Порта протестовати, и захтевао, да му овај своје саопштење писмено учини.

Одмах после саопштења да је запт са оружја дигнут, Порта оправи (27 нов.) преко Варне четири хиљаде војника, од којих су 500 имали остати у Шумли, а 3500 ићи пут Видина. Ова експедиција војске није се, у то доба године, никако могла сматрати као редовна, но као мера Србији, или бар њеном оружју намењена.

Ствар је већ била узела озбиљан карактер. С тога сам из Цариграда телеграфисао у Београд, да је прека потреба да се оружје што пре преко Дунава претури. Ну узалуд су иле све мере, које је влада српска у томе мислу предузимала а румунска потпомагала: време је било мочарно, подвозна средства била

су слаба и бројем недовољна, па се транспорат врло споро напред кретао. Време је било за Порту. Она га је и употребила, да све дипломатске жице у покрет метне, обративши се силама непосредно за помоћ. И у почетку декембра заиста консули не само енглески и аустријски, но и пруски, па и француски, предаду кнезу Кузи колективну ноту, у којој ишту секвестар, и траже да се испита порекло (provenance) и опредељење оружја.

Корак овај добије у толико већу важност, што се у исто време велики везир, опет са своје стране, обрати писмено и кнезу Михаилу, тражећи такођер обавештења о опредељењу оружја, и кнезу Кузи, бацајући сву кривицу на Србију, и изражавајући надање, да Кнез румунски не ће допустити, да се његова територија вређа, али, ако се не би склонио на захтев Портин (да се оружје узапти), позива се, да се с њом заједно обрати гарантним силама.

Што је француски консул био у дружини, која протестује, то је било за нас најнепријатније изненађење. Сва је прилика, да је кнез Куза, својим несмотреним говором, принудио Француску, да се придружи другим силама, које су нам мање наклоне биле, јер кад је консулима енглеском и аустријском давао објашњења, он се трудио, да протури мисао, као да је то оружје француско-руско, намењено за

сврхе, које ове две силе имају на Истоку. Кнез је, по свој прилици, мислио, да му тако ваља разумети обадравање Калимаково, докле би много мудрије био поступио, да је ствар бранио са гледишта ђумручке независности своје земље. Онако пак принудио је Француску да уђе у редове наших противника само да спере са себе сумње, које је он на њу непромишљено набацио.

Сад је на нас дошао ред да прибегнемо силама, покушавши разбити њихову слогу, а нарочито одвратити Француску од њих. С тога сам ја молио Мутија, да одвоји свога консула од те дружине, бојећи се највише његовог утицаја на кн. Кузу. Доказивао сам свуда, да доба ове набавке (време бомбардања) не крије у себи никакве ратне намере, и да ће се оружје у арсенале сместити; најпосле, да влада српска није без памети, да се пушта у какве оружане предузетке, које је могла пре мало месеци под много срећнијим околностима покушати, а не сада, кад побеђена Црна Гора тражи заштите у Бечу, а Грчка се са свим предаје у руке Енглеској.

Ова је одбрана налазила вере у пријатељским круговима, али не и у круговима турфилске дипломатије. Ерскин, који је заступао Булвера, давао је велико значење корацима вел. везира и консула букурешких, и схватао

положај врло озбиљно. На једном састанку, кад сам се ја трудио, да га доведем да верује, да ми никада нисмо били даље од ратоборних пројеката, он ми изреком прећаше, да ће нас постићи судбина Црне Горе. Ми не ћемо, рекох му, никога нападати, а ако би Порта имала намеру да нас нападне као Црну Гору, ми ћемо се бранити, па ако будемо побеђени, пашћемо с надом, да ћемо опет кад тад устати, као што смо већ једном били четири века под турским јармом, па нам је промисао помогао да станемо опет на своје ноге.

„И то је политика, као и свака друга“, одговори ми хладнокрвно енглески дипломата.

Не мањи притисак правили су консули, нарочито енглески и аустријски, на кнеза Кузу, који је, и сам изненађен понашањем консула француског, одмах своме агенту у Цариграду наложио, да се објасни: где је црпао своје информације, које стоје у толикој противречности са делима француског агента. Било је тренутака, кад се могло сумњати, да се и сам Кнез, под разним претњама, не поколеба у своме правцу; при свем том, он је остајао постојан. Његов агенат у Цариграду, примив налог да и представницима гарантних сила саопшти одговор, који је дао Порти, учини то (4 дек.) актом, који показује, да Калимакија

питање кнежево није ни мало застрашило. Тамо он, између осталога, вели: „Si à la suite des déclarations dont il est fait mention dans cette note, la S. Porte, à l' aide des raisons spécieuses, continue á exiger la saisie des armes, on ne saurait attribuer son insistance qu' à des vues déguisées dont il est impossible de garantir l' équité.“ Ове врсте изазвале су агенту одговор енглескога заступника, који у њима налази „оцене мало наклоне за в. Порту“, па му напомиње, како енглеска влада не само дели назоре Портине, но је још наложила своме агенту, у Букурешту, да се придружи својим друговима, та да дâ осетити влади румунској озбиљну опасност, којој се она излаже, ако продужи одбијати тако законито захтевање сузерене силе.

У овим тешким околностима био је од пресуднога значења по судбину нашег оружја корак, који је кнез Михаило учинио. 4 дек. обрати се он телеграфом и вел. везиру и министрима спољ. послова гарантних сила. У овим телеграмима Кнез одбија од себе подазрење због набавке оружја; позива се на своју лојалност у поштовању обавеза; и изјашњава се, да набавку не треба сматрати као припрему
ну, нити као акат непријатељства против
ерена, но само као потребу реда и јавне

сигурности. Кнез моли, да се његово објашњење праведно оцени.

Брзо почну стизати у Београд, телеграфом, одговори на изјаву кнеза Михаила. Велики везир јавља, да је он о истоме предмету писао Кнезу поштом и да очекује његов одговор. Смисао и тон одговора енглеског био је врло опор и немио. Лорд Русел, одговарајући преко консула свога, каже: „изјавите г. Гарашанину, да све и да је влада кнеза Михаила са свим независна, не би она опет имала права, да се спрема за нападање на суседну државу. Каквих доказа он има, да Порта неће да изврши решења Цариградске конференције? А хоће ли он да их изврши? Ако кнез Михаило не изврши своје обавезе, он ризикује, да види, како ће се против њега појавити тегобе, које ће му бити погибаоне (фаталне).“ Овако је претио енглески министар. Ну он је доцније писмом, које је управио Лонгворту, покушао да ублажи своје претње, којима се он, у осталом, радо служио према хришћанима на Истоку. Он у томе писму објашњава, да је узрок подазрењу, на које се жали Кнез у своме телеграму, велика количина оружја, које је пренесено преко Влашке, и тајност његовог пронашањ „Да се, вели, Кнез обратио султану и потр жио, да дође до споразумљења о к

ликоћи војске, коју може држати сходно протоколу Цариградском, па да је тражио да оружје за ту сврху може слободно проћи кроз Влашку, Порта, на сву прилику, не би чинила препреке тој мери, по што је оружје намењено, као што Кнез каже, за одржање реда и јавне безбедности у самој његовој земљи. Он не треба да оклева, да одмах испуни, по протоколу Цариградском, своје обавезе.“

И ако је овај одговор смерао да ублажи утисак првога одзива, лорд Русел остао је ипак против нас, а у ствари оружја бивао је, по кашто, и смешан толико, да му је барон Брунов, руски посланик, приметио, да он, истражујући тако много од куда је дошло оружје, може најпосле наћи. да оно долази из Бирмингема (Birmingham у Енглеској), па му је разложио, како то није политично, но просто ђумручио питање, где гарантне силе нису позване да посредују. Ако би се оне мешале у сваку распру ове врсте, оне би премашиле границу гарантије, којој је карактер више политичан но административан; другим речма, оне би се мешале у унутрашње послове, који их се не тичу.

Срећом били су већином назори других ...гних сила много повољнији. Одмах сутра (5 дек.) одговори кнез Горчаков кнезу

Михаилу, да је похитао, да достави и Порти и великим дворовима уверења садржана у његовој изјави, објавивши свуда, да им он потпуну веру поклања. Одговор пруски био је не мање повољан. Бизмарк јавља кнезу Михаилу, да је његов телеграм био у толико занимљивији за владу краљеву, „што нам је, вели, прибавио прве знаке (индиције) о опредељењу оружја, које је у питању. Услед ове вести ја сам препоручио нашем консулу у Букурешту, да ме извести о околностима које су дале повода дипломатском посредовању, а до нове наредбе да се уздржи од свакога даљег корака“. С највећим нестрпљењем очекивао се одговор француски, јер је, као што смо већ поменули, реч Наполеонове владе била у Цариграду од пресуднога значења. И одговор, који је (5 дек.) Друен де Луис послао Кнезу, није ни мало изостао иза других пријатељских одзива. Он гласи: „Француска влада примила је многе извештаје, који су јој обзнанили, да кроз кнежевине пролази оружје и муниција у знатним размерима, са непознатим опредељењем, а под подозривим околностима. Решена да припомогне свом својом снагом одржању мира, а не знајући да ли ово оружје има да послужи за редовно наоружање војске Ваше Светлости, — она је, у договору

са осталим савезницима, морала потражити од кнеза Кузе изјашњења о овоме делу. Ова законита брига не садржи у себи ништа, што би било несагласно са наклонитим осећањима (les sentiments affectueux), који одушевљавају спрам Ваше Светлости Његово Величанство, које ми налаже, да вам поновим израз тих осећања.“ И заиста, у духу ових осећања прими сутра дан (6 дек.) и Мутије упутства, која су у толико значајнија била, што су му дошла отвореним телеграмом. Друен де Луис препоручује му, да не чини никаквих корака, докле га Порта не позове, а и тада да не потпомаже другачије њених рекламација, но ако би обзнањена експедиција оружја прелазила размер редовног наоружања српске милиције (народне војске). Овим упутствима дао је Мутије следства оним вештим и пријатељским начином, који нам је већ познат из његове радње у Канличкој конференцији.

Очевидно, корак је кнеза Михаила код гарантних сила окренуо ствар у нашу корист. Све, што нам је у овој прилици потребно било, то је било њихово пасивно држање, њихово ћутање, докле оружје не пређе румунску територију. И то је сад било постигнуто. Мутије је до сада ћутао, али је мање био уздржљив

и консул француски у Букурешту, Тило, коме су лични одношаји са кнезом Кузом били поремећени, па се мисли, да је прелазио границе својих упутстава. Сад се и он повуче, а и пруски консул. Уз рекламације Портине остану у Букурешту само консули енглески и аустријски. Очајавајући за успех, ови предложе својим посланствима у Цариграду, да се кнезу Кузи преда ултимат, али кад посланици позову своје другове на заједницу, положе им ови питање: Ко ће ултимату дати следства, ако му се румунски Кнез не покори? Ако би то морала бити Порта, какву јој потпору обећавају пријатељи кад се она завади и са Румунијом и са Србијом? И по што ни једна сила није била готова да развије заставу против хришћанских народа, или у опште да изазива рат на Истоку, то се и овај покушај разбије.

У то су се доба и војске почеле кретати у кнежевинама и с једне и с друге стране Дунава, јер се мислило да ће Порта, не успевши да спречи експедицију путем дипломатским, покушати оружје силом да узапти, кад се оно буде преко Дунава преносило, а сећамо се, да је одмах, на први глас о оружју, нову војску у Видин оправила. Сад и кнез Куза, нешт за то, што је већ дубоко ушао у ствар, а по главито, што је био охрабрен понашањем фран цуске дипломатије, која га је заштићавала, —

сад и он крене нешто војске к Дунаву, а и српска влада пошље једну батерију са нешто војске у Неготин да транспорат заклањају. Изгледало је, да је сукоб неизбежан; само се очекивало, кад ће се чути да је пушка пукла.

С тога је гнев у круговима турским и туркофилским растао и против Србије и против кнеза Кузе *лично*, ну против овога много више, јер говораху, да Кнез, шаљући војску српској граници, смера да начини од ствари *народно питање*. Па докле се нама прећаше судбином Црне Горе, „*будући се ствари морају већ једном на чисто да изведу*“, мишљаше се, да је с Кузом, уз многе унутрашње непријатеље, које он у земљи имаћаше, за петнаест дана свршено. За то ме нуђаше Ерскин, да предложим својој влади, не би ли она хтела извести Кнеза из овога тешког положаја, што сам ја, наравно, одбио под изговором, да ни Кнез сам не би хтео подлећи спољашњој пресији, ни у опште пустити права своје земље.

Не зна се, да ли је Енглеска, да ли Аустрија била више против нас. У реду телеграфских одговора, које смо напред изложили, сетићемо се, да не беше *аустријскога*. Он ек 15 дек. дошао Кнезу у облику писма, му је предао заступник консулатски Васић. іе био Србин католик; био је човек врло

лукав, и развијао је сву ренегатску ревност, коју су обично показивали наши суплеменици, кад су вршили туђу службу у нашој земљи. Предавши Кнезу одговор грофа Рехберга, он је, по налогу своје владе, и сам чинио примедбе, те изазвао одговор, који нам се чини, да је толико важан, да не можемо преко њега прећи, а да га овде подробније не изнесемо, јер изредно карактерише наш тадашњи спољашњи положај.

По што је Кнез казао Васићу, да остаје при уверењима, која је дао и Порти и силама у своме телеграму, приметио је, како му је тешко разумети, што се гарантија само против Србије призива, докле се она протеже тако исто и на Порту. Кад Васић признаде ово тумачење као исправно, Кнез му рече: „па и опет ја вас никад не видех, да ви рекламујете и код Порте против неизвршења њених обавеза према Србији; наведите ми један једини пример, где је Аустрија посредовала код Порте у корист Србије! Ми смо рекламовали толико година против неизвршења хатишерифа од 1833, па ми није познато, да се Аустрија кадгод придружила нашим протестима код Порте.“ На примедбу Васићеву, да су то старе ствари, које су већ уређене, и за које севаља надати, да се више не ће поновити, Кнез прихвати: „опростите, баш у овоме тренутку оне се појављују“

па показавши му једно место из писма Рехберговог, настави: „ви ме подсећате на решење конференције о ограничењу народне војске (милиције), а ви као да заборављате, да ограничење народне војске има свој corollaire у ограничењу турских гарнизона и т. д. и ви то толико заборављате, да, докле код мене наваљујете око ове тачке, ви допуштате, да се на вашим пароброд́има преноси војска и мунициј̌а турска у српске градове, а то ми се ни мало не чини, да је једнака правда.“ По што је, у току разговора, Васић силом разлога кнежевих био принуђен, да призна логику његовом доказивању, да Аустрија рекламује само за Турску, дошло се и на питање о оружју, где му је Кнез изјавио, како би требало да Аустрија, бар у томе питању, мање рекламује, но ма која друга сила, јер по што нам је дала (1856) формално уверење на писмено, да ће пустити кроз своју државу једну количину оружја у Белгији порученога, и по што је један део и пустила, она је друге партије задржала у Земуну, Бечу и Воденбаху, и влада српска, по што је много времена изгубила и са многим тегобама борила се, била је принуђена да поврати оружје у Белгију и да га прода са великом штетом. Ако дакле ми данас тражимо да ом великих новчаних жртава, заменимо у им магацинима оружје, кога смо лишени во-

њом Аустрије, то онда за цело Аустрија нема права, да нам тај поступак у грех упише.“ Васић одговоривши, да му је непозната та околност, обратио је пажњу Кнезу на тајност транспорта, која у сила пробуђује подазрење; ну Кнез је и у томе обзиру одбио сваки прекор, јер поручивши оружје, није, рекао је, ни био дужан, да поруку своју публикује, или да о њој говори онима, који га и не питају, али како је ствар ударила на препреке, он је објавио истину коме је требало, ни једног тренутка не затежући се. А кад је Васић приметио, да је број оружја несразмерно велики према потребама Србије, Кнез га је запитао: „Како можете ви то знати? Знате ли ви шта ми имамо од оружја, колико нам долази, те да можете учинити такво закључење?“ Васић је признао, да само прави претпоставке (супозиције), а Кнез је наставио: „Ви рекламујете, што ми купујемо оружје за наше потребе, ну ако се ми, уморени вашим рекламацијама, решимо да га у земљи фабрикујемо, у место да га са стране доносимо, као што радимо за топове, можете ли нам ви и тада стати на пут, а да не повредите нашу аутономију, коју сте се ви подвезали да гарантујете? Зар није услед самих хатишерифа, које ви подјемчавате, у Србији са свим слобода трговина? Зар и сами приватни не би имали права да подигну фабрику оружја у Србији и т. д

и т. д? Васић је и овде признао логику разлозима кнежевим, па је напоменуо, да понашање његово задаје страха Порти. „А је ли то довољан разлог? запита га Кнез. „Споразумејте се међу собом ви гаранти, па ако нађете, да страх извињава застрањивања, онда ћу ја знати на чему сам. Тако се обично правда понашање турско. По речма самога г. Лонгворта, на кога се не може подазревати, да је пристрастан против Турака, Турци се баве непрестано припремама војним. Овде понављају стара утврђења, онде опет подижу нова, а скоро свуда умножавају број своје војске, и ја сам у стању, да вам то званичним документима докажем. Они су то чинили и онда, кад није код нас ни питања било, да се уреди народна војска, а све под изговором, да их плаши наше понашање. Кад нас Ашир-паша бомбарда, каже се да погрешка једног човека не може повући за собом одговорност владину. То је, заиста, красан положај, у коме се ми находимо, да се све то, под европском гарантијом, може објашњавати или правдати час страхом, час опет личним погрешкама једног чиновника!“

По свршетку разговора, Кнез се растао аустријским заступником на леп начин, повши уверења садржана у његовом телему од 4 дек.

Ну у дипломатији логични разлози нису свагда нај јача средства за убеђавање. Мора бити да је гроф Рехберг на томе гледишту стајао, кад је противу Србије нове кораке предузео. Ни кнез Метерних није ваљада тако систематично радио против сваког знака живота, који је Србија давала. као овај ћесарев министар спољ. послова. Кад ни оно отворено објашњење кнеза Михаила не могаше разбити његове сумње о опредељењу оружја, он предложи гарантним силама, да се преко консула управи српској влади било заједнички, било посебице, нота строге опомене, која би садржавала четири главне тачке. Консулима би било препоручено: 1.) да узму на знање, у име својих влада, мирољубива уверавања садржана у кнежевом телеграму од 4 дек.; 2.) да ишту, да Кнез делима докаже своја уверавања о поштовању, које има за решења гарантних сила, као и своју попустљивост према сузереној сили; 3.) да одмах прекине своје оружање, потчинивши се закључењима Цариградске конференције, нарочито уколико се она односе на члан XI протокола; и 4.) да изјаве, да ће силе строго мотрити над извршењем његових обавеза.

Као што се види сва тежина предлогу Рехбергову падала је на члан XI протоко који даје израза жељи, „да се кнез Миха постара, да отклони плашње, које је ново в

устројство Србије породило у Цариграду.“ Смерало се, да се сведе број народне војске путем преговора, које тај члан протокола предвиђа; на то се вазда поглавито нишанило. кад се год говорило о обавезама. које је Канличка конференција Србији наметнула, и ако ова обавеза није формално Србији прописана, но се у опште остављало, да се изменом поверљивих и пријатељских саопштавања између Порте и Србије дође до наређења, „које би, уклањајући, и с једне и с друге стране, све сумње, и не наносећи повреде никаквом праву кнежевине, могло успокојити Порту о броју и о употреби војне снаге, која треба да је сагласна са духом хатишерифа.“ Овај је последњи израз с намером додао протоколу француски посланик, јер су Турци и њихови пријатељи тврдили, да Србија може само онолико војске држати, „колико треба за одржање спокојства и унутрашњег реда земаљског, а ја сам посланике подсећао на хатишериф од 1838 год. који Србији даје право, да може држати војску потребну за одржање реда „и мира земаљског од сваког нападања и сваког нарушавања“.

У посланствима гарантних сила наваљивало се и од самих наших пријатеља, да се ово питању споразумемо с Портом, те да се то не износи пред конференцију гараната,

која га може на нашу штету решити, по што околности не беху повољне за нас. Ми смо, одговарао сам, готови да уђемо у преговоре и да успокојимо Порту о правоме значењу наше народне војске, као што смо то и до сада у свакој прилици чинили, ну ако би се захтевало, да се број милиције сведе, то се захтевање не би могло у практици извршити, по што милиција није редовна војска, којој би се војници могли својим кућама распустити, но се састоји из људи, који су обично код својих кућа. Она је свагда у Србији постојала, а сада је само боље уређена, па као што народна гарда нигде нема задатка да напада, тако ни наша народна војска не може имати тога опредељења. Набављено оружје долази у арсенале, а милиција је на своме огњишту; ништа више нема од ње но закон, по коме она, у случају потребе, долази под заставу да брани земљу од спољашњих или унутрашњих опасности. Ако дакле има у земљи какве војне снаге, она потпуно постоји, па или јој се број сводио или не; а ако је у ствари нема, онда би се претресале само уображене ствари. Готови смо дакле, да успокојимо Порту, да за њу од такве установе нема никакве опасности.

Француска је још у Канличкој конференцији одсудно сузбијала све покушаје, који су били управљени против установе, која је наша

узданица, па је лако појмити, да она ни сад није могла усвојити предлог грофа Рехберга, који је смерао, да јој зада самртан удар. И ако је дакле енглеска влада пристала на аустријски предлог без предохране, француска га није хтела усвојити са оним принудним изразима, у којима су биле формулисане оне четири тачке. Друен де Луис прими, истина, предлог у основи, али препоручи посланику у Цариграду, да га састави у духу, који би био сагласан са дојакошњим назорима француске владе.

Под вештим пером Мутијевим, које нам је још у Канлици учинило не малих услуга, преобразе се оне опсре четири тачке у пријатељске савете. Ту је речено, да је француска влада са задовољством узела на знање уверења садржана у телеграму кнеза Михаила од 4 дек.; да је Кнез, одбијајући подазрења, као да има нападних намера, дао нов доказ свога поштовања према решењима гарантних сила, и да се он, без сумње, неће устезати, да изађе на сусрет Портиној зебњи, приставши на пријатељске преговоре са њом на основу члана XI. цариградског протокола ([1]).

Француски посланик био је већ и послао ову ноту своме консулу у Београд с препору-

---

[1] Подвучене речи показују разлику између назора француских и аустријских.

ком, да је преда, кад остали његови другови буду учинили сличан корак. Ну мени није познато, да је било он, било ма који други консул, учинио какав корак у томе смислу. По свој прилици морала је Аустрија, а са њом и Енглеска, са свим пустити свој пројекат, кад је видела, како је он на мало сведен у пројекту француском, а још на мање у пројекту руском, који се имао извршити усмено у најблагонаклонитијим изразима, а да и не помиње члана XI протокола Цариградскога.

Онога истога дана (15 дек.), кад је кнез Михаило имао онај важан разговор са аустријским заступником Васићем, одговорио је он и на писмо вел. везира од 3 дек. И у овој прилици Кнез понавља уверавања, која је дао у своме телеграму, да је набавка учињена за обичне потребе реда и јавне безбедности, а да искључава сваку мисао о ратним припремама од стране Србије. Кнез се даље позива на поштовање, које има за своје обавезе, али додаје, да он, поред обавеза, које има спроћу сузерена, има и дужности спроћу земље, којој на челу стоји, па не сме оставити, да тек онда помишља на мере смотрености за интересе реда и јавне безбедности, кад се каква спољашња претња већ изврши. За то је био дубоко ожалошћен коментарима, којима се његово понашање објашњава у прилици, каква до сада није

никада давала повода рекламацијама. Јер то није првина, да се Србија снабдева оружјем са стране, па до сада в. Порта није никад подизала гласа против тога, а још се мање могло изводити закључење, да би то била повреда уређењима, која се на кнежевину односе. „Тешко би ми, вели Кнез, било и разумети, да Србија може имати права да држи војску за ред и јавну безбедност, а да нема права, да за њу и потребна средства набавља." Прелазећи на начин проноса оружја, Кнез примећује кратко, да је то ствар набављача (лиферанта), па мисли, да нити Порта може имати намере, нити он дужности, да улази у претрес питања и у томе погледу. Факат је да се он, како је дознао, да је транспорат ударио на препреке, обратио и њему (вел. везиру) и кнезу Кузи, и молио, да се сметње не полажу. Најпосле, завршујући предусретљивим речма, Кнез изражава надање, да в. везир, у својој високој мудрости, не ће више придавати овој ствари важности, које она нема, нити може имати.

Са прикривеном тугом примила је Порта овај одговор, који се у Пери сматрао као ...р и пун презирања за царску ...ду; али је она ћутала, јер је мало по... слабио њен ослонац, — слабила је рев-

ност дипломатије, којој се слога разбијала о отпор кнеза Кузе. Кнеза је његов агенат у Цариграду на том путу све једнако храбрио; али највећа заслуга за његов отпор припада Француској. Како се ова повукла из онога кола, које беше у Букурешту предало колективну ноту за узапћење оружја, италијански је посланик примио налог да и сам ништа не предузима, будући да је Француска ту ствар са свим напустила; Пруска се била такођер повукла, као што већ знамо из телеграма Бисмарковог, а Русија је била уз нас.

Све су ове силе биле Порту очевидно оставиле; она је остала усамљена уз Енглеску и Аустрију. За то је сад, у место претњâ и оштрих речи, настао неки елегијски тон, којим се она служи кад се год усами. Жалила се посланицима за што се није искало допуштење за пренос оружја, па би нам га она дала и сада као што је „и других пута“ чинила. Ну та је жалба била неоснована. Кад год смо, одговарао сам ја у посланствима, могли унети оружје мимо Порту, ми је нисмо ни питали, а кад год смо је питали, она нам није допустила, да оружје кроз Цариград пронесемо. Тако је 1848 г. влада српска искала, да нам Порта или прода или позајми 5000 пушака, па је она одбила и ту владу, која јој није ни мало могла бити подазрива; а за време кримскога

рата требало је труда, док се израдило допуштење, да се могу пронети само 50 (педесет) комада пушака, које су, по свој прилици, за образац имале служити.

Улазили смо већ и у последњу трећину месеца декембра кад су се за нас овако повољно изгледи окретали. Требало нам је само материјалног времена, али су декембарски природни елементи војевали противу нас. Транспорат се кретао трудно и споро. У то у Цариграду искрсне појава једна која мало забуни Порту.

Здравље султаново било је тада у врло раздражљивом стању; свакојаке анегдоте, које су о падиши просипане по земљи, одузимале су му потребни aукторитет. У његовом савету био је најмоћнији министар Мехмед-Али-паша, министар марине. Као зет султанов (имао је сестру Абдул-Азисову за жену), он је преко жена био предузео сав утицај у сарају, а кад је он опет посрнуо у милости султановој, остали се министри договоре, да се не осврћу на вољу суверенову, но да раде што међу собом закључе. Султану буде донесено, да су се његови власници договорили, да га прогласе за луда и замене сином Абдул-Меџидовим. То је био ...ољан узрок, да им он, на најопорији начин, ...ије сву жестину гнева свог, а у исти мах да ...крене против жена. Нашав матер своју, он

јој изјави, како није без примера, да су султанке валиде ишле у прогнанство за то, што су се мешале у политику.

За овом сценом следовала је велика промена министарства, која је имала личног значења, јер ни у спољашњој ни у унутрашњој политици није ништа мењала, по што је на челу прве остао Али-паша, а за вел. везира, т. ј. председника министарског савета и министра унутрашњих дела, дошао је Ћамил-паша, човек од оне исте боје, коју представљаху Фуад и Алија; он је био ђак из оне школе, која има за основ својој политици: да оклева, да развлачи, да крпи.

И ако дакле ова промена министарска није начелно била од утицаја по наше питање, она га је опет нешто олакшала тиме, што је Порту збунила, а нама мало више времена добавила. Међу тим се оружје примицало Дунаву и преносило на српску страну баш на месту, које представљаше чудноват призор. На тромеђи Румуније, Србије и Турске стајаху три војске једна другој готово на доглед: две да бране, а трећа да смета преносу! И опет се оружје мирно пренело. На сами дан нове 1863-ће године био је и последњи сандук са оружјем на српској обали, а пушка ни једна није пукла и ако је било тренутака, кад се мислило, да је судар неизбежан!

Ну и ако се крв није пролила, дипломатска војна још није била свршена; да, она се сад тек најозбиљније развила. Још кад је посланик француски одбио предлог, да се кнезу Кузи пошље ултимат, Порта је дигла руке од оружја, па стала мислити на средства, којима би бар за у напред предупредила сличне догађаје. Она је нашла у конвенцији од 1859 год. закљученој услед двогубог избора кнеза Кузе, члан један, који је овлашћује, да сазове комисију од гараната, кад год би јој се учинило потребно, да се извиди какав случај, у коме би се показала несагласност у тумачењу конвенције (од 1858) односно на организацију кнежевина, па је желела, да се тим чланом користи. Ну који је тај члан, који се *несагласно* тумачи? То је било питање, на које нико није умео да одговори, јер нико није могао наћи ништа, што би могло дати довољнога основа сазиву комисије. Јасно је било свакоме, да је Порта тражила пута, којим би, с једне стране, потресла *јединство румунско*, без кога се за цело пронос оружја не би могао остварити, а с друге стране, желела је да се освети кнезу Кузи. Она је, при томе пројекту, рачунала на ненаклоност гарантних сила према Кнезу, као а партије у самој Румунији, које би, на- ı се она, једва дочекале прилику, да је помогну у непријатељским плановима спрођу

њихова владаоца. Због непостојанства, које се Кнезу пребацивало, наклоност није му заиста у већине сила ни била обезбрижна, а што се тиче унутрашњих партија, било их је и противу њега у опште, а било их је, које су у питању о оружју одобравале његов поступак, изузимајући демагогију, која му је замерала, што је пуштао, да се, проносом толиког оружја, оснажава словенски живаљ а без сваке накнаде за Румуне.

Аустрија и Енглеска толико су потпомагале овај предлог, да је у први мах изгледало, као да га хоће и Француска да усвоји. Ну Кнез је био заштићеник Наполеонов, а јединство румунско било је градиво, од кога је Француска смерала да начини бедем против Русије. С тога се напред могло знати да Француска не ће пристати, да се комисији оно у задатак постави, на што је Порта смерала, него је Мутије желео да задатак комисији сведе на извиђење броја и опредељења оружја; броја за то, што се није престајало доказивати, да је он грдно велики, а опредељења опет за то, што се говорило, да је транспорат оружја у више спровода растурен био, па се није веровало, да је свеколико оружје у Србију отишло.

Под овим условима Француска би била пристала на комисију, да Порта није желела, да јој још један предмет стави у задатак, а

на име, питање о добрима румунских манастира посвећених светим местима, које је румунска влада била узаптила. Оно је било резервисано претресању гараната за случај, да се интересоване стране не би могле сагласити; ну румунска скупштина, не обзирући се на жалбе светих места, реши, да се приходи од ових добара ставе у државни буџет. Скоро једним милионом дуката буџет се румунски без свакпх жртава ојачао. Порти је овај догађај већ и са тога био неугодан, што се Румунија оволиким средствима оснажила, а прилика била јој је добро дошла, те на тужбу калуђера спреми кнезу Кузи писмо једно, коме је не само тон био опор, но је још и увредљиве изразе садржавало, назвавши поступак кнежев отмицом (spoliation). С тога румунски заступник не хтедне примити писмо, но га поврати Али-паши, кад овај не пристане да му изразе ублажи, а Али-паша изјави, да тај поступак сматра као крваву увреду.

Овај заплет да повода те Булвер, који се међу тим био повратио са свога одсуства, предложи. без сумње у договору са Портом, да комисија, која би се у Букурешт послала, извиди, поред питања о оружју, и оно о манастирским ...брима. Ово невешто захтевање наших про...вника сад тек са свим поколеба Француску ...отив предлога о комисији. Она је на њ и

до сад противу воље пристајала, а сад се са свим окрене против њега кад види, да ће имати у тој комисији да се појави и као побрница за интересе православних манастира на Истоку.

Булвер позове себи све представнике гарантних сила на састанак (8 јан. 1863), за који се поуздано претпостављало, да ће бити нека врста конференције. Он, као дојен дипломатског тела, заиста и отвори саветовање, подсетивши своје другове на Портин предлог о комисији. Ту се говорило, да би она имала да извиди у Букурешту не само питање о оружју, но и предмет о добрима манастирским, а поред тога још и тужбе странаца настањених у Румунији, јер се Прокеш жалио, да су тамо поданици аустријски, којих има на двеста хиљада, изложени непрестаном гоњењу. Мутије прихвати, да он зна само за питање о оружју, ну да ни за то нема од Порте никакве изјаве, а кад му се примети, да се она обратила њиховим кабинетима, одговори он, да то није све једно. Приступивши за тим ствари, у облику приватног саветовања, а оставивши сваки претрес права, Мутије, потпомогнут својим друговима, италијанским и руским, представи, да од комисије нико не може имати користи: ни Европ ни Турска, ни кнежевине, јер никоме није интересу, да се ствари распаљују. С тога

предлаже као средство стишања, да кнез Куза пошље у Цариград нарочито Порти угодно лице, које би јој имало дати сва објашњења, која би она желела; тиме би се и њено частољубље задовољило.

Булвер, који је од времена свога путовања у Београд, био ублажио своје назоре о Србији и њеном Кнезу, на не мало изненађење дружине, пристане на предлог Мутијев; пристане на њ и Прокеш, али аустријски посланик не заборави ни овде сетити се Србије у ономе мало наклономе духу, којим према њој дисаше и његов министар у Бечу: он захте да и српски Кнез то исто учини, што би и румунски имао учинити. Готово се хтео и овај предлог усвојити, да му руски заступник Новиков не стаде на супрот. Кад је Булвер хтео закључити говор питањем: „дакле прима се и тај предлог?“ Новиков одговори, да прима предлог у колико се односи на кнеза Кузу, па и то партикуларно до одобрења своје владе, јер нема овлашћења да може ма каквој конференцији приступити, али да не прима предлог и за Кнеза српског за то, што се комисија имала послати у Букурешт, а не и у Београд, и што је Кнез српски дао Порти сва потребна објашњења и у опште према њој предусретљиво понао, а кнез Куза још никаквих објашњења дао. Мутије је ћутао, бојећи се, да се

једностраним наваљивањем не би опет повратио предлог о комисији, па је само приметио, да за Србију није толико потребе хитати, колико за Румунију.

После овог састанка опазио сам, да и самим пријатељским круговима дипломатије беше завладало убеђење о потреби, да и ми што учинимо, те да ствар једном већ легне, ну поред те потребе стајаше за нас и друга, да ствар легне без нашег понижења. После телеграма кнежевог, после његовог одговора (од 15 дек.) великом везиру, па и после мојих многобројних расветљавања питања, разуме се, да Порти не беше до новог објашњења српског, но до тога, да јој дође когод на подворење из „охоле“ Србије, од које, чињаше се Али-паши, да му само „презирање“ долази. Обраћајући пажњу посланицима на ове околности, ја сам изражавао сумњу, да ће се предлог у Београду примити. Наваљивањем би се само погоршала наша одношења с Портом, а намера је поправити их; ну ако би се, против мог очекивања, и примио у Београду предлог Прокешев, сумњам, да би се могао извршити, јер се тражи лице Порти „угодно“ (agréable), а ја не верујем, да би когод у Србији смео и после бомбардања Београда узети на се титулу лица Порти „угодног.“

Кад је, међу тим, кнез Куза одговорио, да прима савет посланика, и шаље у Цариград Негрија, на означену већ сврху, ја сам добио новог основа за одбрану, примећујући, да Кнез шаље у Цариград свога редовног агента, који је код куће на одсуству био, па извршује савет сила без икаког понижења, докле бисмо ми морали тражити „нарочито“ лице, чији би пут у Цариград обратио на се пажњу и нашао опште осуђивање у земљи.

Разлози су ови толико оцењени од стране пријатељâ, да се почело мислити на друга средства, којима би се постигло, да „ствар легне.“ После ових објашњења са мном и са Новиковим, Мутије, по што није могао коначно одбити предлог Прокешев, ублажи га толико, да му је са свим други облик дао. Он је, преко заступника француског Дозона, саветовао кнезу Михаилу, да учини што год, што би Порти драго било, а његово чуство достојанства не би вређало. Мутије је држао, да је прека потреба оваквим кораком предупредити, да се Аустрија не поврати на ново на свој предлог. Прокеш је био једини, који је свој предлог сматрао као усвојен у конференцији, па је сутра дан одмах, у томе смислу, писао у Београд, и доцније му се, на велико наваљивање, придружио и Булвер; ну кад је дознао, како је Мутије „млако“ писао, Прокеш се горко

жалио, што му није јављено, те је он сам онако категорички на среду изашао, али, као што је између њих било разлике и у конференцији, тако је, одговорио му је Мутије, морало ње бити и у извршењу. Новиков се до краја одупирао предлогу Прокешевом, докле му најпосле није дао следства са свим у приватном облику а посланик италијански, маркиз Карачиоло, и заступник пруски, барон Штефенс, усвоје пројекат депеше Мутијеве.

Сад је за нас настало питање: на који начин да дамо следства савету Мутијевом, од кога нам не беше могуће не држати озбиљнога рачуна. Прокеш препоручује, да Кнез пошље у Цариград нарочито, Порти „угодно" лице, а из највишег положаја; Булвер пристаје, да Кнез учини Порти овај акат подворења и писмом, али под условом, да то писмо донесе један ађутанат кнежев мени, као заступнику српском, па ја да га предам вел. везиру, јер, наводио је енглески посланик, да је влада његова, ради свога оправдања пред парламентом, приморана захтевати, да се ма шта учини према Порти. По што је царски диван изгубио био суштину ствари, радило се, да јој се спасе форма — привидност; ну ми се после бомбардања, нисмо ни осврталии много на Портину осетљивост. Овде је за нас било од важности то, што су скоро сви гаранти саветовали, да

се према Порти учини какав акат учтивости, а још нам је више било од значења, што су у реду тих гараната и наши пријатељи, па смо дужни били да очувамо положај људи, који ће нам вазда потребовати, а особито у оним приликама, у којима имађаху многобројна питања да се расправе између нас и Порте.

Свраћајући пажњу својој влади на ове обзире, ја сам се и сам њима руководио. Француски је посланик био свео све предлоге на мањак; природно је било, да је остало да чујемо његово мишљење о томе, шта он сматра да би Порту задовољило, а нас не би понизило, нити у опште одношаје раздражило. У томе духу ја сам предложио Мутију на оцену што следује:

1.) Није ни мислити, да ће се у Београду пристати на нарочиту мисију, коју саветује интернунциіе, из узрока, које сам напред изложио, и са којих француски посланик није ни спецификовао никакав начин у својој депеши, но га оставио избору Његове Светлости. Исто тако није вероватно, да ће се пристати на посланство ађутанта, што саветује Булвер, јер, с једне стране, та парада нема никакве практичне вредности, по што би у томе случају ађутанат вршио дужност простога курира, а с друге би ефекат те мисије био у земљи онакав

исти, као кад би се слало какво лице „из највиших кругова“;

2.) Нема разлога, да Кнез пише писмо вел. везиру, те да по други пут улази у објашњавања, која је већ двапут дао; но

3.) Не би ли било довољно, да министар, по налогу кнежевом, пошље мени специјалне инструкције, којих бих копију ја имао да предам Порти? На тај бих начин ја имао да извршим од стране Србије ону исту мисију, коју Негрија врши од стране Румуније.

Француски посланик, посаветовавши се свестрано о мојим примеобама са првим секретаром својим и првим драгоманом, као лицем, које добро познаје расположења турска, нашао је за добро, да се две последње тачке мојих примедаба тако споје, како бих ја био довољно наоружан, па да од њих само онолико употребим, колико се покаже као потребно. Кнез би, по савету Мутијевом, писао вел. везиру писмо, у коме би изјавио, да је своме агенту препоручио, да поднес в. Порти потребна објашњења о свему, што би она желела, надајући се, да ће она у томе кораку наћи нов доказ његове лојалности. који ће бити довољан, да јој и последње сумње растури, а у инструкцијама могло би се мало више ући у појединости, али се не би спомињало, да се оне издају по налогу Њег. Светлости. Кад Негрија

изврши своју мисију, онда би се видело, по његовом пријаму, колико ће бити потребно, да се од тога употреби: да ли и кнежево писмо и инструкције, или само ове.

Новиков се потпуно придружио овоме мишљењу. Он је, у опште, у последњим преговорима развио радњу, која је смерала, да отклони од нас и најмање понижење. То је било појмљиво. Отклањајући од нас понижење, он га је отклањао и од Русије, јер је Али-паша њој поглавито и приписивао узроке овога заплета и жалио се, како Русија Порту никако на миру не оставља. А и аустријски посланик одбијао је отпор руски под истим изговором. Новиков је био и лично одан Србима, те нас је и по срцу заклањао, а у исти мах чувао је достојанство своје земље, што му је кнез Горчаков нарочито препоручио, кад му је заступништво у Цариграду поверио, подсетив га, како „на широком постољу стоји, па треба заставу Русије високо да држи“.

У почетку фебруара стигне Негрија у Цариград и изврши своју мисију и на Порти и код посланика гарантних сила. Да његова мисија није отклонила непријатељска расположења Портина, могло се одмах изводити из тога, што [illegible] није престала, под разним изговорима, ра[illegible] [illegible]и, да пошље у Букурешт комисију, коју је [illegible]ла наменила и против румунског јединства и

против кнеза Кузе. А и при самоме објашњавању пребацивао је Али-паша једовито Негрију, што кнез Куза улази у савезе са Србијом, која Турској добра не жели, но тражи да с њоме свађу замеће. Посланик кнежев није боље прошао ни код енглеског посланика, који је прогласио, да је његова мисија без значења, кад нема никаквога акта.

Међу тим стигну и мени инструкције из Београда. Кнез Михаило није се склонио, да пише ново писмо вел. везиру, но се влада његова зауставила на томе, да мени, у његово име, пошље инструкције (1 февр.) раздвојене тако, да су једне од њих биле намењене за представнике гараната, а друге за Порту. Једне од других разликовале су се само у форми, а у суштини садржавале су један исти већ више пута поновљени ред мисли.

Кад сам овај акат саопштио Али-паши и изјавио наду, да ће в. Порта бити задовољна овако лојалним кораком и отвореним говором, који ни у најмањем детаљу, као што је на п. број оружја, неостављала неизвесности, Али-паша ми одговори, „да је задовољан, што се тиче одвојено овога питања.“ Не знам, наставих ја, шта би друго и могло бити, што би, с наше стране, задавало сумње? Гласова има који се разносе на рачун и једне и друге стране, ну ја се надам, да људи, који су позвани да по-

словима управљају, не ће приклањати ухо гласовима, но ће претпоставити, да траже поузданије изворе за своје информације. Одвојено пак у овоме питању, надам се, да ће корак овај закључити период немилих одношаја, па отворити одношаје искрене и поверљиве; докле год не прекинемо једном са прошлошћу, коју сажаљевамо и ми и в. Порта, не ћемо никада доћи до потпунога споразумевања, које желимо и једни и други. „ То је истина, одговори ми паша, то желимо и ми. Ја ћу овај акат (кога је копију заискао и добио), поднети својим друговима и султану, и надам се, да ће он добар ефекат произвести“.

Овако изразивши се, а то беше у обичају Али-пашином више но добро, закључио је он говор у нади, „да ће од сада све на боље ићи“, што сам и ја, са своје стране, предусретљиво прихватио.

Код представника гарантних сила не мање сам добро прошао; они су ми честитали срећан исход заплета. Само је интернунције понављао своје примедбе, доказујући ми, да није требало сматрати у посланству нарочитога лица какво понижење, по што се и највећи суверени изјашњавају, као што је, на прилику, сад „ Пруа дужна да се изјасни: за што скупља ску, па не држи, да је то изјашњење испод ног достојанства“. Прокеш је и даље улазио

у критику и нашег понашања и овога акта, но ја, желећи му дати да разуме, да он ваљада не ће тражити, да буде ревноснији бранилац Турске и од самога Али-паше, приметим му, да ме одговор, који имам од царскога министра овлашћује веровати, да је Порта нашим кораком задовољна; а задовољан је и енглески посланик, који сад сматра ствар као свршену. Ова је примедба вредила више но и нај јаче умовање, јер на то Прокеш одмах изјави: „Кад је Порта задовољна, и кад је и Булвер истих мисли, онда ни ја не тражим ништа више, но и са̂м сматрам ствар за свршену.“

Тако се закључио овај дипломатски заплет, који је и Порти и силама задао готово онолико исто и бриге и посла, колико и само бомбардање Београда. И онда и сад вођене су три месеца ватрене препирке у дипломатији, а колика разлика беше у узроцима, који их изазваше: онда бомбардање престонице српске, а сад пронос неколико хиљада пушака! Ну пушке беху само спољашњи повод, а у суштини вођаше се ова војна око — будућности Србије. У души Порте и њених пријатеља имала је ова прилика послужити: да се Србија понизи, а њена народна војска да се уништи или бар сведе на мање; ну Србија је изашла с достојанством из ове кризе; њена је народна војска остала недодир-

нута, а 50.000 које пушака, које сабаља ушло је срећно у Србију. Пушке су доцније, под Намесништвом, претворене на Пибодину систему и раздате народној војсци.

Много смо за овај срећан излазак дужни да захвалимо заштити Француске и Русије; дужни смо за њ не мање поштовати и спомен кнеза Кузе због услуга, које нам је овај румунски Кнез указао. Кнез Михаило дао је израза својој захвалности, обдаривши богатим поклонима све органе кнежеве, који су нам били на услузи, а своме румунском брату послао је на дар скупоцену почасну сабљу. Кнез Куза, у жељи да покаже своме народу символ новога пријатељства, које је у Србији стекао, у првој прилици, кад је отворио народно представништво, носио је о бедрима припасану српску сабљу, на којој се блистао латински натпис: amico certo in re incerta, (поузданом пријатељу у приликама непоузданим).

* * *

Победа, коју су Румунија и Србија одржале над Портом у питању о српском оружју, није могла проћи а да не остави у души владе ... манске дубоке трагове гнева и жеље за ... етом. Ако је, привидно, мир учињен на је... м бојном пољу, отворала су се друга боји-

шта под разним облицима. Извршени догађај проноса колико је био важан количином оружја, коју, у то време, ни сама Порта, према стању својих финанција, није могла лако набавити, толико је још значајнији био тиме, што је утрьо пут за тешње односаје, па и за саму алијанцију између Србије и Румуније.

Руковођена овим побудама, а проникнута плашњом, Порта је сад почела разапињати своје мреже и против једне и против друге кнежевине и њихових владалаца; са чега ћемо се и ми морати чешће освртати и на судбину наше суседе румунске.

Против Румуније давало је Порти маха само унутрашње стање, које су многобројни домаћи претенденти на престо експлоатовали, користећи се не малим слабостима кнеза Кузе. 36 народних посланика поднели су били против Кнеза тужбу Порти, која употреби ту прилику, да нотом од 11 фебруара свима представницима гарантних сила „обрати пажњу на стање ствари у кнежевинама." Усмено објашњавао је Али-паша, да је задатак ноти само тај, да се чује, шта се тамо догађа, докле није ни за кога било сумње, да јој је била намера, да изазове конференцију силâ, те да охрабри партије против Кузе. Два дана после те ноте (13 фебр.) Булвер, као дојен дипломатскога тела, заиста и сазове своје

другове на састанак привидно као за друге послове, а у ствари да понови питање о шиљању комисије у Букурешт; али му је француски посланик дао још пре састанка разумети, да ће се његова влада томе пројекту противити, по што би комисија изазвала преврат стања ствари, што у Румунији постоји и пад кнеза Кузе, а Француска да је решена да држи и једно и друго. Нешто поколебан овом изјавом, а нешто и плашњом да место Кузе не би какав стран принц дошао на на румунски престо, Булвер одустане од намере, па место комисије, предложи на састанку, да се преко консула у Букурешту настане да се одржи законити ред ствари. Ну као што би такав савет могла свака партија тумачити по својој потреби, француски посланик захте, да се у телеграму, који је с места отправљен, дода још и то, да се не вређају кнежева права. Колико овим додатком, толико и другима, које је вешто перо Мутијево увело у телеграм, корак, у место да буде управљен против Кнеза, као што је Порта са својим пријатељима желела, испадне у његову корист. Извесно је било у Цариграду, да је Булвер, од како се вратио из Србије, био мање зет против кнеза Михаила, а више против за Кузе, докле се Прокеш, не желећи зар ети странога принца на влади у суседству

Аустрије, показивао мање рђаво расположен против Кузе, али је против Србије постојано дисао одсудно непријатељским духом.

Пред овим дипломатским демонстрацијама кнез Куза држао се крепко и чврсто. Сазнав за пројекат о комисији, он јави у Цариград преко свога агента, да је он у стању одржати ред, па да комисија није потребна; ну као што би она, ако дође, охрабрила партије, он је решен, да се неумољиво против њих окрене, па за то напред скида са себе одговорност за мере, које буде приморан да предузме; шта више, скида са себе одговорност и за догађаје, који би се тим поводом унутра и с поља могли изазвати.

Претња кнежева, да ће против партија устати „неумољиво", допала се представнику аустријском, али је мање по вољи било Порти и њеним пријатељима, што се претило „спољашњим" догађајима, на које је, као што беше свак уверен, кнез Куза нишанио јаковним пријатељством, које у Србији беше стекао.

Тим се догађајем растурише облаци над главом кнеза Кузе, али је то било само до нове прилике. Међу тим беше на реду Србија. Земљиште у Србији не даваше никаква изгледа каквим комесарима на успех, јер је кне Михаило био аукторитетом јак, а догађај бо бардања беше у земљи све духове уједно шљу

био. Ту се морало дакле из далека спремати земљиште. Али је бомбардње било и озбиљна опомена, да се не сме у нераду успавати. Последњом набавком оружја она је још далеко била од тачке, на којој је могла мислити, да је свршила свој задатак око оружана; много је још што шта остајало, да се у томе реду ствари предузме. Природно је, да је та нова струја, коју је бомбардање покренуло, задавала бриге Порти и изазивала њене противне мере. Почеле су искршавати разне комбинације о војном уређењу Турске. Било је решено, да се сва војна снага пренесе из Цариграда у Румелију, одакле би се имале пред очима Србија и Грчка. У Шумли био би главни стан, а друга три стана била би у Софији, Нишу и Монастиру. У колико су финанције допуштале, нису ни тренутка застајале војне припреме, међу којима је поклон Исмаил-пашин од 25.000 Минијевих пушака, био најважнији добитак.

Положај је наш био веома тежак. Дужност је била неизоставна, да се земља што пре наоружа, али још недовољно спремна, као што тада беше Србија, не смеђаше се она оружати јавно да не изазове Порту, којој је положај према нама био у толико јачи, што у то доба г..нак пољски беше дошао, да раздвоји наше ..ијатеље Русију и Француску, те и оне саме ..им својим утицајем наваљиваху на нас, да

Порту ничим не изазивамо. Та је потреба и за нас саме била довољно увиђавна, јер пријатељи наши с једне стране, међу собом у завади, а с друге, заузети пречим пословима, не могаху нам дати довољно потпоре, по што им реч, као што ми и сам Мутије говораше, не могаше имати онога ефекта, који би иначе имала.

Докле овако нама положај налагаше највећу смотреност, Порта предузимаше све, да нас и Грке, које такође за опасне сматраше, усами од других источних народа. Црквена распра, која, по несрећи, раздвајаше Грке и Бугаре, ишла јој је удесно на руку, да свој нов политички правац обилато развије. Главни спор, који је тада постојао, тицао се питања о попуњавању синода васељенске цркве, и Али-паша реши га у корист Бугарима тако, да се за основ представништву у синоду узме број становништва у епархијама, које је свуда већином бугарско, а не, по старом обичају, број епархија, као што су Грци желели. Чомаков, главни вођ бугарски, који је дотле уз Русе и Србе чврсто стајао, промени у то време свој правац толико, да је и мени саветовао, да се са Турском тврђе вежемо, те да, с једне стране, причекамо већу зрелост народну, а с друге, да истиснемо елеменат грчки из надмоћнога положаја, који је у царству био зау-

зео. Узалуд су остала наша доказивања, да црквено питање има да дође за политичним, а раздор народа источних да може у неизвесност да баци, а можда и да осујети ослобођење њихово, — нова политична вера, којој се бугарске патриоте обрнуше, не остаде само у кругу поверљивом; она се поче и на јавност да износи. Бугарски орган „Съвѣтникъ," проповедајући је јавно, преузношаше толеранцију „благородног племена османског." Ну и ако је то могло бити с рачуном, да се олакша успех у црквеном питању, не виђаше се ни мало потреба да се пише: „Како ће тесна веза са Турском сачувати Бугаре, да се не прелију ни у Србе ни у Грке." Ако се и могло посумњати, да је оваква политика налазила одзива и у средини самога народа бугарског, неоспорно је, да нам је она у случају каквих догађаја могла сметати, јер је утицај људи, који су стајали на челу црквеном покрету бугарском, био, у томе питању, толико одсудан и наредбен, да је мало по мало привео потпун антагонизам између цркава ова два народа, па је било бојати се, да би могао и у политичним стварима наћи одзива.

Исто тако трудила се Порта да привуче ебби, а од нас да одвоји и Црну Гору. У етку марта био је дошао у Цариград сена-

тор Матановић са секретаром Вацликом, да, под заштитом Аустрије, исправи последице последњег уговора, који је Ц. Гора била приморана да потпише са Турском на своју штету. Порта је толико изашла на сусрет депутацији, да је Црној Гори учинила више но што је она и захтевала. Старе је карауле пустила, а нове, обећала је, да не ће подизати. Поред тога поклони Порта Ц. Гори по милиона ока жита, а султан 250.000 гроша. Кад је Султан примио депутацију, питао ју је, да ли је Црна Гора имала, у последњем рату, каква договора са Србијом, па је претио, да ће он сам собом повести војску на Србију, ако се она макне. Порта је држала у толико јаче, да је успела привући себи Црногорце, што је била уверена, да су они последњим ратом толико изнурени били, да су бар за 20 година за рат неспособни постали. Великаши турски, афектујући неки особити поверљив тон, дражили су Црногорце против Србије. Тако се Омер-паша исповедао депутирцима, да је при појаву лањских београдских догађаја (бомбардању Београда) тако рђаво стајао, да би извесно био пропао, да је Србија устала: једва, рекао је, ако би доспео, да своју главу из Скадра изнесе. И стари Прокеш одзивао се својим турским пријатељима у истоме духу. Говорећи о истој евентуалности, рекао је и он

Црногорцима: „ich weiss nicht ob die Türkei diese Krisis überlebt hätte.“ И у Цариграду и у Бечу владало је тада уверење, да су односаји између Србије и Црне Горе до непријатељства раздражени, па је чињено све, да се Црногорци у томе расположењу одрже.

У тежњи, најпосле, да Србију и Грчку одвоји од сваке заједнице са источним народима, Порта у то доба предузме још једну меру од важности. Она разашље у све крајеве царевине комесаре, који су имали задатак, да извиде стање народа и контролишу власти. Сам избор лица показивао је озбиљност намере, јер су се међу комесарима налазили Суби-беј, Вефик-ефендија и Џевдет-ефендија, све личности озбиљне и уважене. По свој прилици Порта је била саветована, да задовољи своје народе, те да их, у случају сукоба са Србијом, за себе задобије, а у исти мах, мислило се, да је била прилика за Турску удесна, да одвоји Словене од утицаја, који се свуда назирао, т. ј. од утицаја Русије, која тада беше збуњена догађајима у Пољској.

Остала је дакле једина Грчка, на коју смо ми, у таквим приликама, смели рачунати; ну су Порту, без икаквога њеног суделовања, ıжно потпомагали догађаји, који се збише иликом пада краља Отона. Беше прошло

више од пола године од тога догађаја, а стање у краљевини представљаше такво растројство, да ни реч анархија не беше довољна, да га потпуно обележи. Буре, посланик француски у Атини, овако сликаше то стање, у једном писму, које ми је Мутије показао: „Шта има да нађе тај бедни краљ (очекиван је тада краљ Ђорђе) кад овамо дође? војску разуздану, предану пљачки и разбојништву; народну гарду, која је својим фанфаронадама превазишла наше Гасконце; финанције уображене, у опште растројство и деморализацију“. Рецимо, да је Буре, који је познат био као противник грчки, правио и сувише црну слику, али је стање заиста тако било поремећено, да је и сам заступник грчки у Цариграду Занос исповедао, „да Грчкој требају године да се опорави и прибере.“

Кад нас је Порта овако војском опасала, кад је овако метнула руку раздора између нас и наше суплемене браће, онда је поновила своју стару игру, подижући противу нас рекриминације пред представницима гарантних сила, да се Србија непрекидно за рат спрема и да јој о злу ради. Она је представљала свуда, да се 100.000 људи ставља на војну ногу; подижу се нова утврђења (опкопи) тако да их има преко седамдесет; Ћуприја се (варош) утврђује, раскопани град ужички обнавља

у војној фабрици у Крагујевцу раде 1500 радника дан ноћ под управом италијанских официра; са кнезом Кузом закључује се уговор о издавању бегунаца (traité d' extradition) у тренутку, кад се овај ставља на чело својој војсци; по Европи се агитује, а на име преко кнегиње Јулије, која је, праћена државним саветником Ф. Христићем, просула у Лондону гомилу брошура против Турске.

Све ове појединости заједно давале су повода, да се изводи закључење, да се у Србији појављује неко изванредно кретање. Мишљаше се, да се Србија спрема за неку евентуалност, а то или би било против Турске, или је увучена у ствар европске револуције. Ово друго закључење чинило се по појави генерала Тира на Дунаву, по присуству италијанских официра у српским војним радионицама, па чак и по томе, што је италијанска влада предала јавности упутства, која је била издала својим агентима сврх питања о рејону града београдског. Држало се т. ј. да се онолике симпатије према Србији обелодањују за то, да се она лакше компромитује, па, хтела не хтела, у ствар револуције увуче.

Разуме се, да су се уз Порту осећале узрене Аустрија и Енглеска, а што би се на мање очекивало, то је, да је у њиховом била и Русија. Њу је нагонио пољски

заплет, да сузбија сваки покрет на Истоку докле су јој год руке везане. С тога ми је Новиков живо и дуго разлагао потребу, да учинимо што год за успокојење узнемирене Порте. Као најснажније и најдовољније средство предлагао ми је, да се обустави вежбање народне војске. То не би, мишљаше он, никаква уштрба нанело нашем народном достојанству, јер није без примера да и велике силе чине сличне кораке, кад н. пр. објашњују своје војничко кретање, удаљују са границе војску и т. д.

Није тешко било објаснити се са послаником, који говораше колико са гледишта својих обзира, толико не мање из пријатељства и бриге за нас, па и доказати му, да би обустава егзерцира у неким приликама значила уништење народне војске, — али је теже било успокојити оне, који нас кривљаху или за то, што заиста беху против нас предубеђени, или за то, што с рачуном против нас тужбе подизаху. Кад сам свршио овај немио задатак у енглеском посланству (11 јуна), Булвер узимао ме је у сажаљење, што сам жртва неистинитих обавештавања, и толико је убеђен био о основаности информација, на које се заједно с Портом ослањао, да сам му морао изнети писмо Гарашаниново, у коме је писано, да од лане ни једна мотика није у шанчеве ударена. И будући, да је енглески посланик чешће пона-

вљао речи: „не говоре вам истину,“ морао сам му приметити, да се са овако позитивним уверавањима не ће ни која влада титрати ни за то, да не би излагала свога агента, који јој и за други пут треба. Најтеже је било бранити пред послаником мисију кнегиње Јулије, јер је она долазила у судар са његовом политиком. Он одаваше правду високим личним својствима кнегињиним; он не одрицаше да ми не можемо стећи нешто и партизана, јер има људи, којима је занат да траже прилику, да држе беседе; ну тврђаше, да можемо добити три рђава пријатеља, а изгубити пет добрих, а најпосле да ће платити трошак они, о којима се распра води, по што је у Енглеској спољашња политика у рукама неколико људи. Ну Булвер, и ако је био човек досетљив, није, бар овај пут, и погађао. Онаквих „добрих“ пријатеља, као што смо их ми имали у влади Палмерстоновој, могли смо и више од „пет“ дати — не за „три“ но за једнога новог, али правог пријатеља; а није се обистинило ни прорицање, да ће Србија трошак распре платити, но су постигнути резултати, које је, као што ћемо даље видети, Порта најбоље оценила.

У овоме процесу заслуживаше нарочито а се узме на знање, што ми турски министри икад не казиваху непосредно шта имађаху

против нас. Морао сам им дакле, у сред толиких маневара, сам изаћи на сусрет (27 јуна). И Али-паша, противу свога обичаја, прими смело бој. „Опажа се, одговори ми он, заиста неко изванредно оружање, и то може бити намењено само за нападање или против Аустрије или против Турске. Оно прво није вероватно, јер се Србија не може бојати од аустријског нападања, стојећи под заштитом трактата, а од Турске би била махнитост, кад би напала на Србију, те погазила своје обвезаности и раздражила против себе Европу. Остаје дакле мислити, да се Србија не боји нападања, но хоће да напада.“

„Аустрија, одговорим ја, сигурно се и не боји Србије, па није потребно ту тему ни испитивати, а ако би била погрешка од в. Порте да нападне на Србију, то колико би била већа погрешка од Србије да нападне на царство, коме је она само саставни део? Ну да се дође до тога питања, требало би најпре знати, има ли основа, да се оно постави: требало би видети, јесу ли претпоставке основане, на којима је утврђено закључење, да се Србија оружа, и у чему је то оружање.“ Кад ми паша изнесе на среду 100.000 народне војске и шанчеве, ја му разложих „како ни по закону нем више од 50.000, по што се од две класе народне војске, само једна вежба, па и то не свуда

а у погледу на шанчеве, да Србија једва ако има простора хиљаду квадратних миља, па да се у њој замисле 70 шанчева, морало би се претпоставити, да је она сва шанчевима испрекрштана. Ко би до тога степена хтео на себе сумње навраћати? Ја се надам, да ми не ћемо требати шанчева, а ако бисмо их требали, не би ли мудрије било оставити, да се подигну у тренутку потребе, као што су и прошле године подигнути? Ако нам не верујете, барем нас не држите за тако просте."

Најпосле сам представио паши, „како би за обе стране корисно било сазнати, од куда извиру ти гласови! Изгледа као да их неко с намером износи; изгледа, као да има људи, који своје послове на наш рачун врше. Ако се Грци и Бугари свађају, они износе наше име на среду, називљући једни друге „следбеницима планова кнеза Михаила." Какви су ти планови? Да ли није ко са стране интересован, да нас не види у споразуму са в. Портом? Сваки експлоатише на своју корист положај, који нам створише догађаји од прошле године. Не би ли требало да в. Порта обрати пажњу, те да изнађе руку, која се између нас увлачи?"

„Ви говорите са убеђењем, одговори ми .и-паша, као човек савестан, али на жалост, морам додати, да ево од три четири

године не би ни једног корака, који би показао, да се хоће споразумљење с нама; но, на против, новине се српске отворају свакојаким клеветама против Порте, а нарочито у погледу на Босну, и кад се ми тужимо, Гарашанин одговара или одричући или извијајући. У Лондону се формално буни против нас: то чини једно лице, које прати књегињу, један чиновник прве класе (државни саветник).

Ову је позицију најтеже било бранити, јер ту говораху јавна, необорива факта; ну по што се и ту трудих да одбијем напад, како се могаше, Али-паша ми одговори сетно невесело: „Не ће се дослук, не ће!“

„Јест, рекох му, има заиста међу нама једна препрека за дослук, а то је М. Зворник. Он је за нас од највеће важности, и докле се год не испразни, дослук је тешко постићи ма колико га ми желели.“

„Важан је за вас, али је важан и за нас,“ одговори ми он. „Кад изгубимо М. Зворник, изгубљен је и град (велики Зворник), а с друге опет стране чује се, да га Србија хоће да отме, па према таквом расположењу ствар се тешко решава.“

Ми прелазимо преко даље дискуције у овоме питању, које ћемо на другом месту у целини разложити, а што смо га овде додирнули,

то је било само за то, да покажемо у опште, колико је на свима тачкама било једовито расположење Портино спроћу Србије.

Неколико дана за тим (1 јула) јавио сам у Београд, да се војска знатно на Варну шаље, и да нема сумње, да је ова експедиција нама намењена у потрвду речи, које ми том приликом Али-паша такођер изусти, а на име, „да их наше оружање приморава да отворе очи.“

У исто време управи Порта мени ноту, којом се жаљаше, што је новине српске клеветају, докле оне говораху само о злоупотребама и притиску власти по царевини, а нарочито у Босни. Ова нас је жалба могла у толико више изненадити, што и новине, које излажаху у престоници турској, ни мало не изостајаху иза српских у томе погледу. Тако на. п. Courrier d' Orient јављаше у то исто време, како је Вефик-ефендији, на првом месту, које је походио у својој визитацији, предато било 6.000 тужаба, од којих се хиљада односило само на злоупотребе Хасан-паше, бившег губернатора; како из целога округа није ни један човек изостао, који није био дошао на тужбу тако, да је било нестало штемпловане хартије за тужбе, те је она из Цариграда поручена била.

У жалбама Портиним провиђавала се очита тенденција, да са сваке стране навали на нас одговорност. Она је у неколико могла и зазирати од војних припрема, које су тада, заиста, биле у Србији на дневном реду, али Порта није могла не знати, да Србија није могла тражити заваде ни због положаја, који јој беше створен, ни збогприлика, које Наполеон III беше изазвао у Европи поводом пољскога устанка, покушавши да састави коалицију свију држава европских па и северне Америке против Русије. Плашње дакле њене претезала је тенденција, да што више стровали на нас терета, којим би се, у повољним околностима, могла користити пред судом гарантних сила.

С-тога је била прва дужност влади српској да сузбија Портине тужбе, а пред гарантима да их опровргава и слаби. У томе духу спремим ја пројекат одговора на ноту против београдских новина и примим из Београда одобрење, да га могу предати. Али је не мање била потреба, да се у једном акту опровргну и друге жалбе Портине. За то ме Гарашанин и овласти, да, на основу његових обавештења, саставим такав акат у облику инструкција, које он на мене управља, па да их, у његово име, употребим где год нађем за потребно. Тај задатак није ми био тежак

јер Гарашанин, лак на перу, писао ми је често, а доста вешт дијалектичар, знао се он у невољи добро и довијати.

Инструкције сам себи брзо спремио. 11-ог јула прочитам Али-паши овај акат, којим се он чињаше да је задовољан, као што се готово свагда показивао, кад бих му год стишао са објашњавањем. Овај је министар нарочито представљао опали понос мусломански, који, кад није могао суштину ствари задобити, чинио се да прима и љуску њену за готово, прем да је овај мудри државник турски знао добро разликовати језгру од мехуне. Он ми не учини никакве примедбе, и ако ми се чињаше, да би имао што рећи, но се задовољи, да ми заиште копију, коју сам му ја доцније и предао.

Представници пријатељских сила примили су такођер наша објашњења без поговора; али није тако било и код представника Енглеске и Аустрије. Обојица су ми они правили примедбе управљене поглавито против народне војске, а нарочито асутријски заступник гроф Лудолф, (који је доцније био и редовни посланик у Цариграду). Нешто по положају простог заступника у опште, а нешто и по своме темпераменту, овај је дипломата био у својој дискуи са мном врло ревностан; био је жив, па а више, и насртљив. И будући, да су ми ови эдставници изјавили, да су се договорили,

да нам никакве потпоре не указују, докле год не извршимо својих обвезаности, које нам протокол налаже, ја сам обележио наше гледиште тако, да ми не тражимо од Порте, као што она тражаше од нас, да најпре ми наше обавезе поизвршујемо, па онда она да приступи својима, но да желимо, *да се сва питања, и с једне и с друге стране, у исти мах развијају.*

Кад сам се са аустријским заступником објашњавао, даде он израза убеђењу, као да се у народу српском и не опажа она мрзост против Турака, *коју српска влада показује.* Ово гледиште не беше ново. Ми смо већ на другом месту обележили, како и Порта мишљаше, да јој сва опасност долази *лично* од кнеза Михаила, па нам је понављање овог уверења од стране њених пријатеља требало узети на знање. И заиста, она, као што је у време бомбардања очекивала помоћи од унутрашњих потреса у Србији, тако је, и у овој запетости односаја̂, своје очи на ту страну упрла. Кад нас је војском опасала, кад је, не без неког успеха, потражила савезника против нас у царевини и ван ње, она их је потражила и у Србији. Користећи се нашим унутрашњим трвењем, она се често служила овим средством можда успешније, но да је и самоме оружју прибегавала, па га се и сада прихвати.

Кад се кнез Милош повратио у Србију, једна шака чиновника, понајвише сродника пале династије, застрашена неразумном ревношћу потчињених органа нове владе, побегне (1859) у град београдски, а одатле оде у Цариград. Порта прими бегунце предусретљиво и одреди им плату, рачунајући да јој могу кадгод затребати. Кад кнез Михаило, ступајући на владу, обзнани у својој прокламацији (14 септ. 1860), општу амнестју, поврате се у Србију и ови бегунци, и неки од њих добију државну службу, а неки редовну пенсију.

Ови су људи живели мирно, под заштитом законитости, коју је кнез Михаило прогласио био. Сад, на три године после њихова повратка у крило своје отаџбине, сети се Порта негдашњих својих гостију, па почне за њих разбирати. 6 јула 1863 г. велики везир отправи Али-бегу, цивилном комесару у Београду, телеграм, који је овако гласио:

„Кад су Срби Н. Н. Н. Н. Порти у заштиту дошли, она им је одредила плату. Доцније су се они повратили у Србију. Вама се сад препоручује, да јавите: јесу ли они употребљени у српским службама; јесу ли код владе добро примљени, или их она гони и презире; ако се владају, т. ј. како су расположени; шта раде; заслужују ли да им се плата и даље издаје или да се укине?

„Све ово имате најтачније и најбрже овамо јавити.“

Ова многобројна запиткивања довољно показују какви су планови према Србији тада занимали Порту, макар да она хоће свој корак да покрије питањем: да ли дотична лица заслужују, да им се плата и даље остави? Ово се питање у толико пре сме узети за оно, што јест а то је за просту образину намењену да заклони праву намеру, што се од бегунаца, о којима је реч, само један (Трифковић) није хтео користити амнестијом кн. Михаила, но је и даље плату турску примао, а о њему није могло бити питање у Београду, по што је он и даље у Цариграду живео.

И корак турски управљен против унутрашњега мира Србије, а поглавито против кн. Михаила, не остаде без икакога ефекта; ну као да се у оној дружини, којој су била намењена она љубазна питања турскога телеграма, само један нашао готов да изневери српска осећања. У току тога истога лета министар унутрашњих послова заиста и наиђе на неке тајне договоре између Мајсторовића и турских старешина у београдском граду, а под јесен те исте године открију се у земљи и неке мутње које су познате под именом „Мајсторовићеве завере.“

Тако је борба између Србије и Турске била отворена на свима позицијама. Порта је нападала негде тајно, као овде путем завере, а негде и јавно, поткопавајући Србију код гарантних сила; а Србија, притешњена околностима, морала се непрестано држати на дефенсиви. Положај јој је отежавало и понашање кнеза Кузе. Обвезан услугом, коју му је Куза учинио, кнез Михаило давао је сваком приликом израза своме осећању захвалности, а кнез Куза, у борби са тегобама и унутрашњим и спољашњим, трудио се да извуче свуколику корист из ових односаја. И у званичним актима, и органом својих агената, он је често нишанио на српско пријатељство, које је представљао као своју снагу, па њоме претио Порти. То је задавало бриге Али-паши, ет се жалио посланицима, да српско-румунски одношаји постају озбиљни, и да не смерају ни на што мање, но да пď иуготове оцепљење трибутних кнежевина. Нешто су ту веру подгревали и поклони српски, који су у то доба (под јесен) у Букурешту раздати били, а нешто и присуство наших официра на румунским маневрама тако, да су гласови о српско-румунској алијанцији постали најпосле опште вероватни. [У] самом француском посланству толико се ве[ров]ало у њихову основаност, да је мени гово[рен]о, да ми не можемо предупредити, да ствар

најзад не престане бити тајна; а Порту није знао Мутије ничим боље да успокоји, до тиме, што јој је разлагао, да одношаји између Србије и Румуније „могу имати значења само за будућност.“ Још је можда најблаже карактерисао ствар посланик пруски гроф Брасије де Сен Симон, који ми се изражаваше једном приликом, кад сам сузбијао Портине жалбе, да је са свим природно, што она нерадо гледа на наше добре одношаје с Румунима, као год што с друге стране, налажаше он, да су и ти одношаји природни тако исто, као што није ништа необично видети, да два стабла, што упоредо расту, један другоме гране пуштају. Па ако би прихватио сам ја, та стабла руке имала, она јамачно не би допустила, да им се гране подсецају. „По свој прилици не би“ одговори ми Брасије.

Као што се види, јасније нам се не би могло рећи, да се на своме путу не дамо поколебати, него што нам је наговестио овај стари, искусни дипломата, који је своју земљу представљао у Италији за време њеног прерођења, и био лични пријатељ Кавуров.

Скоро би било излишно додавати, да се у овој алијанцији више видела озбиљност на страни Србије, но на страни наших румунск. суседа, те, докле је Србија била у Цариград предмет мрзости, на Румунију се гледало

презирањем. Тако ми енглески заступник Ерскин говораше тада, да Порта нема право, што се онеспокојава оружањем Румуна, јер их се оружаних треба тако исто мало бојати, као и неоружаних.

Ну није тако равнодушно узимао ствар и мудри Алија. Он је делио са својим једноверцима и осећања мрзости противу Срба и презирања противу Румуна, али је био далеко од тога, да и њихове одношаје гледа с презирањем. То најбоље сведочи његов протест, који је у то доба подигао против оружања кнеза Кузе, за кога се тада у Цариграду било дознало, да је набавио до 30 топова и преко 50.000 пушака; то сведочи Алијино усиљавање. да румунску војску поврати на оно бројно стање, које је, по његовом нахођењу, предвиђено старим регуламентом од 1830 и конвенцијом париском од 1858, а то је на 6000 војника. Нема сумње, да је и Али-паша налазио, да је, у овим одношајима, већа озбиљност на страни Србије, па, докле ни Румунију није из очију губио, трудио се да и Србију учини безопасном. За то су непрестано довлачени, са стране аустријске, топови и муниција у град београдски, а да се ефекат тога спремања покрије, Алија продужио своју систему подривања, и жалио посланицима, а ови су рапортовали својим чнетима, да је кнез Михаило поручио у

Белгији сто опсадних топова, а семинарију, која лежи спроћу града, да намерава претворити у касарну. Све је давало основа, да се верује, да Порта разапиње замке и очекује прилике, које ће собом донети, да кнез Михаило плати рачун „дунавске алијанције“.

Ну прилике европске, које су две последње године биле веома неповољне Србији, почеше се сад и против Порте по мало окретати. Наполеон III, који је непрестано размишљао, како би свој народ одвратио од унутрашњега трвења, усвојио је био и начело народности, као средство удесно за свој смер, па у томе правцу, отворајући (24 октобра 1863) законодавно тело, изнесе на среду предлог један, који уз Европу, узнемири и Порту, а народе охрабри и испуни благим надањем.

Говорећи „у име Француске“, Наполеон тврђаше у својој беседи, „да је сила ствари оборила уговоре од 1815, или смера да их обори готово свуда. Они су поцепани у Грчкој, у Белгији, у Француској, у Италији, као и на Дунаву. Немачка се миче да их промени; Енглеска их је великодушно предругојачила уступањем Јонских острва, а Русија их гази ногама у Варшави.“

Кад се овако на све стране дере основ уговор европски, бујне се страсти распаљују

а моћни интереси на Северу као и на Југу траже решење за расправу тих питања, Наполеон предлаже врховни суд, конгрес европских суверена, који би учинио крај стању, које није ни рат ни мир. Ну најзначајније по Исток биле су цареве речи: „Не дајимо више привидне важности превратноме духу крајњих партија, одупирући се тесним рачуном законитим тежњама народним (aux légitimes aspirations des peuples).“

Дан пре него што је своју беседу изговорио, био је Наполеон већ отправио (23 октобра) свима суверенима европским позив на конгрес. Већ и сама идеја о конгресу довољна је била, да потресе неугодно турске државнике, а кад су из Париза телеграмом извештени, да је и за султана отправљен позив на конгрес, дошли су они у не малу забуну. У разговору са Мутијем, нису они могли сакрити неодлучност и оклевање. И сам султан, примајући позив из руку посланикових, одговорио му је, да је његова свагдашња жеља била, да обиђе Европу, и да се позна лично са царем француским, али да не зна, да ли ће ту жељу моћи овом приликом да испуни. И од султана дакле имао је Мутије да чује затезања и оклевања.

и како би се могла у Цариграду наћи већа вост, да се усвоји предлог, у коме се отво- чита наклоност к „тежњама народ-

ним?“ На ту су се тенденцију и жалили турски министри, представљајући какав ће она утисак учинити на хришћанске народе у царевини, а нарочито на Србију, коју су они као своју Пољску сматрали, а пољски је устанак и био повод да се конгрес сазове. За то се са свију страна и почело распитивати за осећања, која је у Србији покренула беседа царева. Ерскин нас је опомињао, да се не предајемо обманама, јер би, у каквим конгреским погодбама, Србија пре могла пристати коме као каква накнада, но што би имала изгледа да отуда што добије. Ја нисам ни крио енглеском заступнику, да и ако илузије нису наша слабост, ипак се ми надамо, да ћемо овом приликом бар толико успети, да се ослободимо топова, који су над нашим главама наперени, па што ни он мени не хтеде сакрити, да нам дојакошња расположења његове владе у тој тачци нису наклона.

Ну Порта није делила спокојство енглескога дипломате, нарочито од како је била извештена, да је намера Наполеонова да увуче и источно питање у програм парискога конгреса. Не зна се поуздано, да ли је Портин извештај био основан, али то стоји, да Србија не би ту прилику пропустила, а да не изне пред конгрес питање о градовима. Ми смо, времена бомбардања, стајали као ловац са

нетом пушком те вребали прилике. И већ су се биле почеле наше мисли у томе правцу кретати. Кад сам у посланству француском сондовао земљиште, одговорено ми је начином, који нас није могао од тога пута одвраћати: речено ми је т. ј. да би наша ствар „могла наћи места на конгресу, кад би је која сила хтела предложити.“

Докле год није била извесна судбина Наполеоновога предлога, Порта се трудила, да му разбије сваки утисак на своје народе, који су се већ толико почели надати на конгрес, да је и грчки краљ Ђорђе, у одговору своме на позив, нашао за добро, да препоручи Наполеону „интересе и права источних хришћана“. И грчки одговор, као и остали био је одмах предат јавности, и производио је на народе свој учинак, које је опет Порта са своје стране побијала. Она је грчком заступнику објавила, да препоруку краља Ђорђа сматра као „увреду за султана“; а да се Србија сузбије, доказивала је негде, да Србија није „народ“, но „правитељство“; негде опет као у своме полузваничном органу (Journal de Constantinople), да у Турској нема народности, но да се она састоји из „верозаконих општина“ (Communautés réligieuses). Једва допушташе, да су Срби и Румуни неке „мале народности“, ну и оне су, говораше, доста

слободне, да могу бити срећне, и доста срећне, да су често незахвалне.

Нема никакве сумње, да би Порта ово гледиште изнела била и пред европски трибунал, да се он састао, али по што је предлог Наполеонов ударио на отпор великих сила, нама је ипак био од користи, што је струји народносној дао нову снагу, што је изнео на светлост назоре европске дипломатије, и у неколико почео на боље обртати ситуацију, која је дотле за нас била већ довољно тешка.

V

ИЗВРШЕЊЕ КАНЛИЧКОГА ПРОТОКОЛА

—

У запетим односајима, које смо до сада изложили, врло су се споро и трудно развијали послови, који су, по закључењима Канличке конференције, имали да се изврше преко нарочитих комисија. Свака је страна вршила своје обвезаности преко воље, заустављајући се на сваком кораку, и тражећи да, у току послова, нађе што више оружја, које би употребила противу своје супарнице.

Три су биле комисије, које су имале да изврше протокол од 23 авг. 1862 год. Прву су образовали по један официр од сваке гарантне силе и један официр отомански. Њен је задатак био, да нацрта нов обим еспланаде (имегдана) за град београдски (члан V прот.), а испита, да ли би се постројења овога града, а су највише к југу помакнута, могла с ко-

ришћу преиначити „без штете за безбедност града и за добре услове одбране“ (члан IV прот.). Друга је била мешовита турско-српска комисија, која је имала да расправи сва питања експропријација и накнада, која су предвиђена у протоколу (чл. V), осим питања, која би се породила између турске владе иups, који би зависили од њене јурисдикције. А трећа је била такођер мешовита турско-српска комисија, која је имала да изврши задатак предвиђен још у хатишерифу од 1833 г. то јест да исели Musломане настањене у Србији ван градова (чл. VIII).

Све три комисије имале су да посвршују своје послове у року од четири месеца.

Енглески посланик, још док је у Београду био (септ. 1862) био је спремио упутства за свога члана војне међународне комисије, па их послао у Цариград своме заступнику Ерскину. Ова су упутства била обична репродукција дотичних чланака Канличког протокола са општим налозима, али се уз то обраћала нарочита пажња на питање о српској махали, у колико би она потребна била за проширење градскога поља, па по што протокол (чл. V) обвезује Порту, да „с благовољењем“ прими све примедбе, које би влада српска нашла за добро, да јој под несе, то Булвер препоручује своме комесару да, у оцени српских примедаба, само их онд

уважава, ако би оне биле „стварне и основане.“

Ерскин је нудио друге представнике гарантних сила, да усвоје ова упутства, ну у круговима познатих пријатеља Србије није нашао одзива за то, што се, по духу протокола, не сме принуђавати влада српска, да у овој тачци пристане на штогод, што јој не би било угодно. Њу протокол и не обвезује, да, у погледу на српско имање, подноси каквих год разлога, а још мање таквих, које би политика, која је ишла на ојачање града, нашла да су „стварни и основани.“ Питање о уступању српских кућа за проширење калимегдана и уведено је, као што је примећавао кнез Лабанов, у протокол највише са тога, што је Прокеш у конференцији тврдио, да би Срби једва дочекали да своја добра уступе за добру накнаду. Само би се дакле у толико могло што употребити за градско поље од српских кућа, у колико би српска влада, без икаког притиска, драговољно пристала.

Војна комисија састала се у Београду у почетку 1863 године (24 јан.). У њој су били све људи војнога реда и то: Шарбоно (A. de Charbonneau) за Италију; Хофингер (Rud. Ch. Hoffinger) за Аустрију; Д' Андло (D' Andlau) Француску; Гордон (Edw. Z. Gordon) за Енеску; Струберг (C. de Strubberg) за Пруску;

Тидебел (L. de Tiedeboele) за Русију и Мехмед-Алија ([1]) за Турску.

Поводом састанка војне комисије у Београду понови се у Цариграду мисао о потреби, да се комесарима издаду истоветна упутства. Булверов предлог изнео је сада на среду Прокеш, ну с тим додатком, да упутства за проширење есппланаде градске саставе људи вештаци како, по основима војне науке, нађу за сходно. Француски се посланик живо одупирао томе предлогу и изјавио, да се француски комесар, по упутствима из Париза, не сме ни за длаку удаљити од смисла протокола Канличког. Кад је Прокеш приметио, да ће онда официри имати да врше политику, одговорио му је Мутије, да је тако конференција решила, а Француска да је противна проширивању рејона. „Онда је боље узети, да треба град срушити," прихватио је Прокеш. „Та то смо ми, одговори му Мутије, већ и рекли, а што нисмо настајавали било је из призрења на вас, а не што не бисмо о потреби били убеђени."

Остало је дакле, да свака влада изда засебна упутства своме комесару, а знајући у коме је смислу која влада радила на конференцији Канличкој, није нам тешко погодити, у каквом су духу које инструкције биле изражене.

([1]) Пореклом Немац из Пруске; он је још као младић примио musломанску веру.

Комисија је, пре свега, изаслала турске и српске официре, да сниме план од оних махала, које окружавају град, и сама собом, на лицу места, прикупила обавештења, која су јој била потребна за извршење њене мисије. У овом испитивању комисија је дошла до убеђења, да нема преке потребе, да се раскопавање мусломанске махале протегне и преко оних граница, које је Цариградска конференција нашла као довољне, и да може наћи у основицама члана II. обим (периметар), који довољно одговара захтевима одбране, а да не падне на терет становништву.

Комисија, у своме рапорту, изјављује, да је, немогући следовати чисто војним обзирима, држала опет и од њих рачуна, колико јој је протокол допуштао, повећавши бранидбени појас (зону) градски на оним тачкама, на којима је нашла, да је то могућно. Може се читати између врста њеног извештаја, да би бранидбени услови искали, да се много даље задре у дубину вароши, али да јој политични обзири толико проширивање закраћују. Барон Швајниц, виши пруски официр,(1) који је походио Србију одмах после бомбардања, изразио је, као стручник, мишљење, да би за оснажење града требало

(1) Постао је доцније послаником немачким у Бечу, а сад је у Петрограду.

жртвовати пола вароши српске, ну као што је то политички немогуће, са свим је за град равнодушно, хоће ли се која кућа више или мање срушити.

С тога није било тегоба, да се чланови комисије сагласе о обиму есппланаде са источне и јужне стране градске. Комисија је могла, као што изјављује у своме извештају, повући есплананаду и преко пруге, која води преко Алипашине џамије и Шеик-хасанове текије, али како то знатно проширење не би било у сразмеру са другим деловима еспланаде, а ни услови одбране нису искали, да се жртвује јеврејска махала, у којој живљаше до 1200 душа, она је овај крај поштедела, усвојивши пругу, која иде од текије к Дунаву.

С југа проширена је еспланада само нешто са стране турске махале, па је узета за границу пруга, која води преко џамије и текије.

Кад је настало питање о еспланади западној, онда су се чланови комисије међу собом поделили. На подножју крајњих батерија с ове стране, а до саме савске капије градске, налази се појиште, које служи на употребу вароши, а које се због конфигурације обала не би могло на другу страну изместити. Комисија је признала потребу, да се варошанима одржи слободно уживање појишта тако, да се оно

изузме из еспланаде; само је турски комесар задржао Порти право на земљиште појишта, остављајући и сам варошанима слободан приступ к појишту.

Други предмет, који је, у погледу на западну еспланаду, још више раздвојио комесаре, била је једна група од петнаест кућа српских, које су лежале на један пушкомет од савске капије градске. Хофингер, граф д' Андло, Гордон и Мехмед-Али-беј изразили су се, да је у интересу одбране градске потребно, да се ове куће поруше, а њихови другови Струберг, Тидебел и Шарбоно налазили су, на против, да би се интереси одбране градске, и интереси вароши сачували делимитацијом, која би ове куће, које су лежале на источној страни пута, оставиле недирнуте, а да се, на томе крају, друге нове не подижу.

Ове су куће биле од слабе грађе, која је за одбрану градску могла бити равнодушна, али се Али паша изражавао, да би се оне могле с временом претворити у утврђења, која би могла за град бити опасна. И по што је и француски комесар био у реду оних, који су се изразили против опстанка ових кућа, то је и сланик француски изгубио мах, да се може њихов опстанак заузимати. На тај начин су куће и порушене, а њихови имаоци

примили су од Порте сразмерну накнаду, којом су били задовољни.

Комисија је 28 марта потписала извештај, коме је прикључила и тачно обележен план нове еспланаде градске; а за тим је, сходно члану IV протокола Канличког, приступила другој половини свога задатка, на име питању: да ли се може јужна страна града, која је вароши највише примакнута, корисно преиначити, а да се неоштети безбедност тврђаве, ни добри услови одбране.

Комисија се најпре сагласила о потреби, да се преиначе на јужној страни нека незнатна унутрашња постројења градска, која оружаности тврђаве дају карактер неповерења према вароши, па је за тим прешла на важно питање о „полумесецу“, који се налази пред јужним фронтом града. Тидебел, д' Андло, Стуберг и и Шарбоно изразили су уверење, да „полумесец“ и за то што је мали, и за то што је усамљен, више уди, но што користи одбрани, и да никаква стварна корист не може накнадити трошкове, који се морају годишње чинити око одржавања и оправке његове, а ни издатке, који би се могли учинити у неплодној тежњи, да се он поправи. Ако би се дакле „полумесец“ уклонио, комесари ови налазе, да се услови градске одбране не би смањили, а тврђави би се одузео карактер неповерења

према вароши, која је без одбране. С тога они саветују као добру меру, да се „полумесец“ раскопа, његови опкопи да се затрпају, а његов сакривени пут да се запусти, предлажући, у исти мах, како би се заменио губитак, ако би се какав, порушењем „полумесеца“, претрпео. Три остала комесара, Хофингер, Гордон и Мехмед-Алија, налазећи на против, да је полумесец постројење од врло велике важности за цел, којој је намењен, изјашњавају се за опстанак његов; они побијају разлоге својих другова и поричу, да полумесец даје граду карактер неповерења, који би могао узнемиривати варош, за коју је све једно, да ли ће се убојна оруђа градска налазити на четрдесет метара ближе или даље од кућа варошких.

По што је комисија, у овоме реду ствари, претресала још нека питања, ушла је она у питање о томе: како и у колико да се разоружа град од стране вароши. Мере, које су у овоме погледу предлагане, биле су од незнатне практичне вредности, по што се убојна оруђа могу, по потреби, с једне стране лако на другу преносити; али је, при претресању овога питања, био од значења призор, који је у комисији, својим понашањем, представљао аустријски ко- р. Докле је турски комесар доказивао, да греба смањивати оружаност града, дижући топове са јужних бедема, за то, што се ова

тврђава налази у изузетном положају, лежећи на крајњој међи царевине, — аустријски се комесар противио разоружавању града са стране вароши, не тражећи ни овако привидних разлога, којима се његов турски колега трудио, да своје гледиште одбрани. Шта више, као што је негда Прокеш у конференцији Канличкој био ревноснији бранилац градова но и сами турски министри, тако је сад Хофингер, аустријски комесар, надмашио и самога Мехмед-Али-бега у заузимању, да се град не разоружава са стране вароши. Прем да ово сумњиво понашање аустријских представника одавно није било ни за кога тамно, оно се ипак могло тек сад потпуно разумети, кад су стручни људи добили прилику да загонетку разреше. Комесари, који су без икаке заузетости проучавали положај града, нашли су, да се услови одбране градске налазе у ономе истом стању, у које су их поставили Аустријанци, кад су град у својим рукама држали: од стране Аустрије нема скоро никакве одбране, а сва му је снага од стране вароши. Аустријанци су дакле били интересовани, да то стање и одрже, како би, у случају рата са Турском или са Србијом, употребили тај исти град, који је првобитно противу њих и намењен, за своју одбрану, по што не би скоро ни-

какве сметње имали, да га се са своје обале дочепају.

Кад је комисија завршила и овај други део задатка, она је 3/15 априла потписала и нарочити акат о њему (Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade).

Али-паша изјави сад Булверу, као дојену дипломатскога тела, да Порта прима периметар, који предлаже војна комисија; што Порта прима предлог, то чини, по објашњењу Али-пашином, у намери да угоди силама, ма да би била у праву, да тражи већи простор за град. Али-паша оставља посланицима, да они реше: да ли да се одмах сазове конференција, те да она ствар формално прекине, или да се предлог комисије саопшти најпре влади српској, па да се претходно њене примедбе саслушају. Услед ове изјаве посланици се сагласе, да је у духу протокола потреба, да се најпре саслуша влада српска, па онда да се предмет узима у разматрање.

После овог званичног корака од стране Портине, ми смо били у праву очекивати, да нам се званично саопшти рапорат; само сам још зебао, да нам Порта, по своме обичају, не достави ка-в извод, па сам на то обраћао члановима нференције пажњу, изјављујући потребу, да м се достави извештај комисије у потпуности

како бисмо своје приметбе могли довести у савез са разлозима њеним. Доцније сам се уверио од самог Булвера, да је заиста била намера послужити се изводом. Ми нарочито наводимо овај детаљ, да се види, како су малодушно министри цариградски прибегавали и ситним средствима, кад су се бојали, да не би, пред судом дипломатије, упоредили Србију са Турском.

Ну Порта је имала својих разлога, да на скоро одустане од сваког саопштења. Око половине јуна обзнани она званично представницима гарантних сила, да је султан сакционисао предлог комисије о рејону града београдског, у след чега је турском комесару војном издат налог, да приступи извршењу комисијских закључења, а кнез Михаило је умољен, да у истоме смислу изда препоруке српским властима. У истој се ноти примећује, да се вароши оставља слободна употреба појишта, али да Порта не пристаје, да га неутралише, као што је комисија, већином гласова, предложила.

Сад је настало опште питање: од куда се, на један пут, говори о извршењу, кад је била реч, да ће се најпре саслушати примедбе владе српске, па тек онда приступити претресању предмета у конференцији? [illegible] први мах бојао сам се, да се у Београду н[illegible] помисли, да сам био жртва какве обмане, [illegible]

да о конференцији можда није ни било речи! Ну против таквог закључивања говорила су и обавештења, која је српска влада од страних агената примала. Тако јој је био саопштен један телеграм руског заступника Новикова упућен (15 јула) рускоме консулу, у коме је изреком стајало, „да закључења војне комисије не ће имати обавезне силе пре него што их конференција потврди, а ова се неће састати пре него што влада српска поднесе своје примедбе на комисијин посао.“ Било је очевидно, да се Порта, поред све своје слабости не устеже, да се по кашто и са силама протитра. Ну ко јој сада даде ту снагу? По свој прилици слога, па можда и наговор њених пријатеља, Енглеске и Аустрије, а поцепаност пријатеља наших, Русије и Француске, које је пољски устанак већ био раздвојио, па нашим питањима нису могле обраћати ону озбиљну, сложну пажњу, коју смо познали за време Канличке конференције. Са тога ако су представници ових двеју сила и самим поступком Портиним били изненађени, они су се уздржали од примедаба, саветујући и нама, да не правимо никаквих тегоба. „Султан је могао, говораше ми Мутије, санк-)нисати ствар за свој рачун, ну бија је страна (партија) у питању,

па се има саслушати. Боље је, ако са њене стране не буде тегоба; ну пре него што се приступи извршењу, она је свакојако у праву, да се изјасни. Види се, да Порта и овде, као и у свему другом, није хтела ићи правим путем, већ кривуда." Може бити, да је Порта узела овај пут и за то, што је међу представницима гарантних сила опазила жељу, да конференција претресе и други рапорат војне комисије, где је питање о порушењу „полумесеца" заузимало главно место, па је за то интернунције и доказивао својим друговима, да је Порта, саслушавши мишљење војне комисије и о томе предмету, извршила дужност, коју јој протокол и у томе погледу налаже, па сада да може, ако хоће, рапорат комисијин метнути у џеп. Да се не би дакле изложила закључењу сила, да се полумесец поруши, она је предупредила састанак конфернције.

Али-паша је увидео неправилност свога поступка, па ми се правдао, да Порта није имала намеру, да вређа достојанство Кнеза српског; она је сматрала ствар као суштаствено своју по томе, што је турска махала главно питање, а за оно неколико српских кућа да је готова, да накнади имаоце њихове. При свем том, влада је српска на саопштење, да

је султан потврдио предлог комисије, поднела Порти непосредно своје примедбе — колико да учини употребу од права, које јој обезбеђује протокол конференције Канличке, толико и Порти да покаже, да није реч о накнади српских кућа, но о томе, може ли Порта издавати налог за рушење једног дела српске вароши.

Примедбе српске односиле су се на четири тачке: 1) на правац, који је војна комисија предложила да се дâ путу, који би опасивао есспланаду градску; 2) на српске куће пред савском капијом градском; 3) на појиште; и 4) на „полумесец“, који је узгред додирнут.

Дипломатија, са своје стране, прешла је Портин поступак ћутањем; а влада српска, кад се оградила, није имала узрока даље ни да наваљује, по што је Србија са закључењима комисије о есспланади могла, у основу, бити задовољна. Право службености на појиште вароши је осигурано било, рушење оне петнаестине, у осталом добро накнађених кућица српских могло се у толико мање жалити, што варош на ономе крају није ни имала будућности; а с других страна вароши интереси српски нису ни претрпели никаквих жртава.

Из другог рапорта комисије остало је на ...евном реду једино питање о порушењу „по... умесеца“, по што се на тему, како ће се по

бедемима градским растурити убојна оруђа, и друга слична питања није вредно било ни освртати. Гарашанин је желео, да Француска изнесе то питање пред конференцију, будући би Порта могла зазирати, ако би га Србија изнела. Он је имао право, што је тако мислио, јер је још у Канличкој конференцији, кад је онако дуго а бесплодно претресано питање о „материјалним гарантијама“, доказивано, да ће порушењем „полумесеца“ град само ојачати, па би могло узбудити сумњу, ако би и Србија дошла сад да захтева нешто, што би имало да послужи „за ојачање града“. Ну Мутије ми је саветовао, да ми сами формалан корак за порушење овога постројења градског учинимо, те да он узима основа позвати се на ту потребу, докле би његова инициатива Турцима пала у подазрење као просто заузимање за Србе, а од тога се он, као што ми чешће у то доба говораше, мора да клони.

Али ја поднесем Гарашанину предлог са свим супротан, који учини крај питању. „Главна побуда, писао сам ја (22 јула 1863) своме министру, главна побуда, која би нас имала да уздржи од тога корака, била би та, што би попуштање Портино изгледало као нека коцесија, докле у ствари не само не би била н каква, но би ослабила нашу протеста

цију противу опстанка турских градова. Ова протестација, по моме мишљењу, треба да је стална и непроменљива. Лањско бомбардање назначило нам је најближи програм, од кога не треба да одустанемо. Ако га околности за које време и ућуткају, први угодан тренутак треба да га оживи, па је потребно, да се избегне све оно, што би се могло доцније представити као концесија учињена за успокојење вароши. Свакојако, ми треба да примимо порушење „полумесеца“, али никако и да га иштемо. Поврх тога, ако се и поруши „полумесец“, сва је прилика, да ће се то тако извршити, како ће град само јачи постати“.

Гарашанин ми је, на предлог овај, одговорио, да влада кнежева усваја моје назоре, па је, од тога времена, питање о „полумесецу потпуно предато ћутању, а Порта је била далеко од готовост., да рушењем ма и појединих делова градских Србе храбри и пуни надом на потпур успех,

Кад је војна мешовита комисија свршила свој задатак, цивилна турско-српска комисија, која је имала да расправи сва у протоколу Канличком предвиђена питања експропријације акнада, није се била ни састала, ма да су, што је напред навештено, све три комиимале да сврше свој задатак у року од

четири месеца. Од стране Србије заустављало се питање о накнадама, којим се имала бавити ова друга комисија за то, што је Порта допустила трећој комисији, да са својим задатком застане код М. Зворника и Сакара. Тако је једна страна претурала одговорност на другу, ма да се ни једна није својих обвезаности одрицала. Хоће ли војна комисија свој посао свршити у одређеном року или не, то је могло Србији бити прилично равнодушно; још мање имала је она узрока наваљивати, да што пре плати неколико милиона за добра исељених Турака, и то после бомбардања, кад је финанцијско и трговачко стање земље, у след тога догађаја, било јако посрнуло; ну Порта је највећу важност полагала на питање о накнади својих исељених једновераца, који су се били растурили по Босни, а поглавито по Румелији, и у својој беди и сиротињи носили по свету символ немоћи падишине. У то име Порта је често прибегавала посредовању посланика̂ аустријског и енглеског, који су је, заиста, свом снагом и подупирали, али ствар опет нису могли много ускорити, ма да су у прекорима били доста живи, где се нарочито одликовао гроф Лудолф.

У свима крајевима, одакле су се Турци иселили, брзо се расправило питање о њиховом имању. Сами имаоци продавали су га српским

суграђанима непосредно: негде општинама, које су га после појединцима препродавале, као што је био случај у Ужицу; негде опет без посредовања општинског као у Соколу, Шапцу, Смедереву и Фетисламу. У свима овим местима текла је продаја без препрека, само што се у Соколу продужила кроз више година с тога, што су Турци, у околини соколској, били заузели многу шуму и утрину општинску, па су и те земље хтели продавати као приватну својину. Влада је упутила стране подринском суду, који је овај спор имао да расправи.

Ну праве тегобе појавиле су се око имања београдских Турака. У вароши, т. ј. у обиму варошких старих капија, било је тада 2.358 кућа, од којих је било српских 1.241 а турских 1.118. Српски грађани (разумевајући ту и Јевреје) живели су у 1509 кућа. Турци су многа своја добра давали хришћанима под кирију, а сами су живели у 849 кућа. Простор, који је био намењен за проширење рејона градског, обухватао је 427 кућа, од којих је турских било 206. По што је Порти пало на терет да накнади сву турску и српску имовину, која се за есппланаду заузме, то је остало Србији да откупи 911 турских кућа, које, по ојој слабој грађи, не би могле претендовати в велике цене, али су положаји њихови били есто за трговачке интересе врло важни, а и

земљишта многа била су од не мале вредности као лепо обрађене баште, воћњаци, виногради и ливаде.

Писмом од 25 јуна велики везир позове кнеза Михаила, да се приступи саставу комисије, која би имала, у смислу чл. 5 протокола, да расправи питања експропријације и накнада, па употреби ту прилику да додирне и питање о народној војсци. Кнез му одговори 14 авг. да је, од своје стране, одредио за чланове тој комисији државне саветнике Гају Јеремића и Димитрија Црнобарца, који стоје готови, да се придруже члановима, које буде Порта од своје стране наименовала. Кнез је уверавао вел. везира, да ће се живо интересовати, да ова комисија свој задатак изврши у духу правде и човечности. А кад она свој посао сврши, „не остаје, вели Кнез, ништа друго до питање о војном уређењу Србије, о коме протокол, у члану XI, предвиђа измену поверљивих и пријатељских саопштаја̂ између две стране». Најзад, Кнез уверава вел. везира, да ће га наћи вољна, да уђе у ову измену мисли „са искреном жељом како да отуда изађе утврђење међусобног поверења, које, будући, вели, предметом моје жудне бриге, има, чин ми се права и на високу благонаклон пажњу в. Порте.

Фуад-паша ми је на овај кнежев одговор примећавао, како опажа, да Кнез прави једно питање зависним од другога; али је, на моје објашњавање, пристао да верује, ако можда само и претворно, да у одговору кнежевом нема никаквих услова, а што се предмет милиције доводи у везу са другима, то да не бива са тога, што би се хтело једно питање другоме да потчини, но што се жели, да се иде оним редом ствари, који је прописан у протоколу.

За Портине комесаре буду на то одређени Али-беј и Ејуб-паша, заповедник града београдског, кога наскоро одмени пуковник Мехмед-Али-беј, који нам је већ познат из војне комисије. Први је посао био комисији, да преко поткомисија, процени имање, које се има откупити, ну разлика у процени једне и друге стране била је толика, да је опште у очи падала. Процена турске поткомисије износила је осамнаест милиона гроша, а процена српске комисије четири милиона и по. Докле се налазило, да је процена српска ниска, сам је Али-паша признавао, да је процена турска преко мере подигнута, не кријући, да су јој извор сами имаоци. Расправи питања стајала нарочито та сметња на путу, што је догабомбардања био јако оборио цену имању граду, па је оно у опште у вредно-

сти пало, а нарочито у обиму варошких капија, докле су бомбе градске најуспешније допирале. Турци, не држећи никаква рачуна од ове околности, дизали су цену имању и преко оне, која је пре бомбардања постојала, докле се опет Србима, не без основа, пребацивало да су цену свели на меру, која је стајала испод „садање“ вредности.

Под јесен (15 нов.) будем ја овлашћен изјавити Порти, да је влада српска готова, исплатити турска добра по вредности, „коју она данас имају, и по којој се српска имања сваки дан продају“. Ова је готовост била добро примљена свуда у посланствима, па чак и у енглеском, ну понуда је била тако опште природе, да још није у стању била да тегобу реши. Примећавало нам се да није у реду, да Срби, као купци, сами процењују предмет куповине, па се наилазило на мисао, да се процена повери неком трећем, што сам ја одбијао, позивајући Турке, да они сами добра процене, али само у границама садашње вредности. Али-паша није пристао на ову меру. Докле је признавао, да процена турска може поднети појачу редукцију, захтевао је, да исељенима припадне накнада, каква се обично даје у случајима експропријације. С тога, по свој прилици, по молби Портиној, посланици ен-

глески, који је најпре налазио, да се садашња вредност може за основ узети, и аустријски овласте (11 дек.) своје консуле у Београду, да они посредују погодбу на основу средине, која се има узети између пређашњих и садашњих цена. Главни разлог, који су за ову основицу наводили, био је тај, што би било неправедно, да се оштете Турци, који су „без своје кривице“ исељени. Шта више Али-паша је изјавио француском посланику, да накнада треба да буде по цени, која је важила на годину дана пре бомбардања, а ако Срби узморају платити више, него што вреде добра „данас“, „за то да им није нико крив“, што другим речма значи, да су Срби криви, што су се Турци иселили.

Ову лажну логику требало нам је обарати. Питање о кривици, објашњавао сам ја у посланствима, отклонила је конференција (у Канлици), нӳ ако би Порта била вољна, да се оно поново предузме, ми се нећемо ни мало устезати, да примимо испит о томе: ко је крив за бомбардање? Међу тим, ми, и без тога испита, можемо наћи кривца, ако упитамо: кад је исељење Турака настањених у Србији ван градова ...штено (1830), а кад извршено (1862)! ...леко би нас одвело, ако бисмо хтели овде ...агати дискусију о томе: да ли је исељење

београдских Турака нова концесија, као што већина посланика тврђаше, или је оно основано на праву, које смо стекли хатишерифом од 1830, који Порта није могла доцније једнострано мењати хатишерифом од 1833. Највише су нам изношена на среду призрења човечности, ну она се, примећавао сам ја, призивају у помоћ само за једну страну, докле се губи из вида, како Србија остаје без икакве накнаде, ма да јој је у престоници око триста кућа више мање оштећено, трговина обустављена, радње поремећене; ако дакле Турци трпе, трпе и Срби, трпи и државна каса њихова, која још има да плаћа и накнаде. Много ми се потрзао пример у Сирији, где је, за сечу од 1860 г. у Џеди, била потпуна експропријација. Ну тамо, одговарао сам, има кривац. „Тамо плаћа влада“, рекоше ми. Она заступа кривца, који није у стању да плати; овде пак има да се изврши међународна трансакција, која нама даје карактер купца, а овај, као што се зна, никад не пита шта је куповни предмет вредио некад, но шта вреди сад, додајући да смо ми готови процену, где би год била испод садашње вредности, попунити у границама садашњих цена. Ма да су ова уверавања нешто ублажила наше противнике, опет их ни потпуно задовољила, те изјављиваху, да наша г товост није никаква концесија. То, пр

мећавах ја, ми и не тврдимо, јер не држимо, да нам чак и концесије у дужност спадају.

Била нам је у овој одбрани од не мале помоћи несмотреност проценилаца турских, која их је дотле одвела, да су пиринчану (развалине принца Евгенија) на Дорћолу у 40.000 дуката проценили. Ова је појава зачуђавала путнике, који су те зидине видели, а међу овима био је и први секретар посланства француског Бонијер, који је, у званичним круговима, тврдио, да оне ништа не вреде и целу процену турску, тим поводом, окретао на смех.

Поред других званичних мишљења, која су се о овоме питању чула, вредно је забележити и мишљење руског заступника Новикова. Он нам је саветовао, да се не држимо ни старих ни „садашњих“ цена, но да се погађамо с Турцима, оставивши сваки основ на страну. Очевидно, овај савет није био за одбацивање. Ну ми можда не бисмо ни сами били у забуни да нађемо пут удесан за погодбу, али смо имали мислити и на то: шта нас чека после погодбе? С једне стране, Порта није показивала ни мало готовости за расправу питања о М. Зворнику, а с друге, кнез Михаило био је навестио в. везиру у своме писму од 14 авг. 1863 да је ...ов ући у измену мисли о војном уређењу Ср...е, кад цивилна комисија сврши ...ј задатак о накнадама. Међу тим су

околности спољашње биле пуне тегоба и неизвесности за нас, као што смо напред показали. Нарочито је била неповољна околност, што је између Русије и Француске устанком пољским била поколебана она добра слога, која је у нашој ствари 1862 год. владала. Запетост, која је тада постојала између Петрограда и Париза, опажала се и у Цариграду међу њиховим представницима, којима су састанци постали ређи, разговори измеренији. Поврх тога, и Порта је била увучена у ону коалицију, коју је Наполеон III био подигао (1863) противу Русије, толико, да је и она овластила свога посланика у Петрограду, да поднесе царско-руској влади скромне примедбе своје о потреби, да се што пре Пољска умири; а под јесен те године, као што је већ напред поменуто, био је султан позват и на конгрес суверена европских, које је Наполеон покушавао да искупи у Паризу опет поводом пољскога устанка.

У овим околностима свршити ствар накнада те отворити врата питању о војном уређењу Србије, не би значило ништа мање, но изложити установу наше народне војске извесној погибији. С тога се није смело хитати, с питањем о накнадама но се морала ствар протезати до бољих прилика. То је био мој задатак у Ц ригграду, а то Гарашанинов у Београду. (је био, по својој природи, у вештини оклева

неисцрпљив, остављајући често да најтеже ствари време само собом реши. Ако је ово својство негде могло бити и од штете, овде би његовом носиоцу могло с правом заслужити придев корисног кунктатора.

Под утицајем ових прилика преговори су се развијали веома споро. Почевши у 1863 години, они су се протезали кроз свуколику годину 1864, па су захватили и половину 1865 године. Турци су, у преговорима, допуштали, да њихова процена може бити и претерана, али су српску сматрали као ништавну, наводећи, можда не без основа, да су Срби процењивали добра турска тако ниско, да су, на прилику, она имања, која су хиљаду гроша годишњег прихода доносила, процењивали само у 500 гроша, докле смо, на против ми, доказивали, да су цену турску одређивали сами интересовани власници имања.

Порта је овом приликом покушавала, да тражи накнаду и за нека добра оних Турака, који су са обале Дрине исељени још 1834 г., ну за ову тражбину није нигде налазила одзива.

Чинило се, као да је и Порта тражила изговора, да развуче питање, јер ма да је она имала да прима, а не да плаћа, ипак од неког мена као да није показивала ни мало хитње, ствар расправи. То оклевање лежало је у мој природи турске управе, а могло се и

тиме објаснити, што је за овим предметом долазило на дневни ред питање о Малом Зворнику, па је Порта могла полагати више вредности на ово, по њеном мишљењу, „важно стратегијско" место, но на то: хоће ли који дан или месец пре или после примити неколико милиона гроша за своје исељене једноверце. Она је њих већ била сместила по Турској о знојү хришћана, који су им свуда морали и општинског земљишта давати и куће подизати.

Чланови цивилне српско-турске комисије не само да нису могли доћи до сагласности, но нису се могли један другоме ни приближити, ма да су се и консули гарантних сила, и звани и незвани, мешали у њихов посао, покушавајући да посредују, једни у духу наклоном за Србе, а други за Турке. С тога су се преговори морали најпосле пренети у Цариград.

Србија је понудила најпре шест, па за тим седам и по милиона. Порта сад изнесе уз ово питање о непокретностима и друго, које се тицало покретности оних Турака, који су се 4-г јуна 1862 г. повукли били у град београдски кад се, пред бомбардање, отворила била борба по улицама београдским. И заиста, конвенцијом, коју је Гарашанин потписао тога дана са заповедником града београдског, власт је српска била примила на себе јемство за безбедност

имања ових Турака, које је у вароши остало, ну које је, на жалост, у време оних нереда разграбљено било. И Канлички протокол обвезивао је Србију (чл. III) да „*поврати у натури или у вредности све покретне предмете, које су Мусломани оставили у својим кућама или дућанима кад су се повукли у град.*“ Накнада, коју су оштећени тражили преко Порте, није износила мање од 16,000.000. Тако је Порта задуживала Србију са 34,000.000 гроша!

После дугих и досадних преговора, Порта, кад јој Србија понуди седам и по милиона, сведе своју тражбину на 9 милиона за *непокретности*, а за покретности заиште да буде сума *одвојена*. Уз то је желела, да се њеној „*дискрецији*“ оставе гробља мусломанска и џамије у вароши.

Према обвези, коју је Србији наметао протокол конференције Канличке, влада српска није могла одбити тражбину накнаде за покретности, али смо настајавали најпре, да се накнаде за покретности пребију једна за другу, јер смо доказивали да има и Срба, који су у оним нередима опљачкани, а протокол и њима даје право на накнаду (чл. III); ну Турци су тврди, не без икаквог основа, да би то било le marché des dupes, по што Срба и нема опљачканих но само Турака. Не успевши у овоме

покушају, ми смо тада неодступно захтевали, да се обадве тражбине турске споје уједно, по што би, представљао сам турским министрима, тешко било доказати многобројне претенсије, које би се, с једне и с друге стране, појавиле; оне би само створиле нов извор тегоба и препирака, које би можда много година требале да се расправе. Најпосле, захтевали смо, да се никакав изузетак не чини ни са гробљима и џамијама, које се не би могле оставити, да сметају регулисању вароши.

Писмом од 8 септ. 1864 Гарашанин понуди Али-паши 8 милиона у име свију накнада. Ово је била прва писмена понуда, јер су дотле преговори само усмено вођени. Порта пристане на понуђену суму али тако, да питање о покретностима остане одвојено, да би се, говораше турски министар, дало доказа оштећеним Мусломанима, да њихови интереси нису занемарени, и као последњу цену за покретности заиште 2 милиона. Кад сам ја изненађен овом цифром, питао за основ, на коме је ова процена штете учињена, паша ми је одговорио, да то није ни 20% од онога, што траже оштећени, међу којима само тројица захтевају више од 2 милиона. И ако овај одговор још није био довољан да оправда тражбину основа је, на жалост, за њу било и других н мало снажних.

Ова нова размирица буде узрок, те се преговори продуже још десетину месеца. У том времену Порта је своју тражбину за покретности спустила најпре на 1½ милион, а за тим на милион и четврт. В. везир Фуад-паша апеловао је најпосле и на осећања човечности, која налажу, говораше ми он, да се помогне људма, који су оставили храмове своје, оставили кости својих праотаца, па голи изашли из својих кућа тако, да је и Порта на њих потрошила бар половину онога што им Србија има да накнади.

Кад је већ сав свет био уморан од ових дугих и досадних преговора, ми, најпосле, изјавимо, да с погледом на то, што се турске куће руше и у цени сваки дан опадају, Србија оставља Порти, да до 9 милиона узме колико хоће, у име накнаде за обадва предмета. У исто време изјавимо одсудно, да је та цифра последња реч српске владе.

И у јуну 1865 год. пристане Порта на ову цифру у име свију накнада, које је имала да тражи по протоколу Канличке конференције. Још онда се са основом држало, да је Србија овом погодбом могла бити потпуно задовољна, а кад је после неколико година (1869) само један део тога имања продаји изложен, онда се показало, да је могла бити и ише него задовољна.

VI

МАЛИ ЗВОРНИК

—

На десној обали Дрине пружа се једна плодна долина, која заузима у дужину два и по, а у ширину један сахат хода. У тој долини леже на самој обали реке два села, Мали Зворник и Сакар, под самим топовима Великог Зворника, тврдиње, која лежи на левој (босанској) обали Дрине. Под заштитом зворничких топова могаше турска војска, у свако доба, да пређе реку безбедно на српску обалу, а да на сахат хода нигде не удари на српски отпор, јер толико требаше од Дрине до фактичке међе српске. Турци се 1859 г. и користише овим за се веома повољним положа-, претуривши на српску обалу две лађе ика у време, кад се кнез Милош беше потио у Србију.

Поврх тога м. зворнички положај пресецаше нам врло важан трговачки пут, који води из Лознице у Ужички округ к Бајиној Башти, те се око М. Зворника мораћаше врлетним крајем шест часова заходити, док се не изађе на друм поред Дрине.

Право Србије, да захвати овај положај у своје нове границе, стајаше ван сваке сумње, јер и граничном картом руско-турске комисије од 1831, и султанским хатишерифима, а нарочито оним од 1833 беше Дрина означена као међа кнежевини према Босни.

Трогуби дакле обзири приморaваху кнежевину, да што пре своје право приведе у извршење: политички, који се тицаху једне политичке тековине земаљске; бранидбени, који смераху да умноже безбедност земље, и трговачки, који имађаху да отклоне значајне сметње нашем унутрашњем саобраћају ([1]).

Ну српско-турска комисија, која беше образована према члану VIII протокола Канличке конференције, по што исели Турке из Сокола и Ужица (1862), заустави се код М. Зворника, јер се турски комесар изговараше, да нема упутства, да и томе задатку сме приступити.

([1]) Неке погледе овога састава, употребљене на д гом месту, позајмили су неки писци не наз чивши им извора.

Чудновата појава! Беше се те исте године навршило 28 година, кад је још једна српско-турска комисија на истоме месту, а са истоветним задатком, застала, ну онда са већом и штетом и опасношћу. То је било 7 новембра 1834.

Од тога времена јасно право Србије претворило се било у питање; оно је остало питањем пуних 45 година све докле није поново запечаћено крвљу српском на „Влашким Њивама“.

У одношајима између Србије и Порте играло је ово питање тако важну улогу, утицало је толико на међусобне послове њихове, да не ће бити ни без поуке, ни без интереса, ако бацимо бар узгредан поглед на ранији развитак његов.

На измаку 1833 г. Порта овласти Хусеин-пашу Видинског (познатог иначе под именом Ага-паше, истребиоца јаничара), да, у договору са кн. Милошем, одреди мешовиту комисију, која би тачно обележила границе кнежевини. Турски комесар био је Ћашиф-Ахмет ага, а кн. Милош, од своје стране, одреди у комисију Ђорђа Протића и Јована Вељковића, али на скоро за тим одмени Протића Јосиф Милосавић, познат иначе под именом Јоксе.

Почевши свој посао од Вражогрнаца, ова омисија осинорила нахије Црноречку, Гур-

гусовачку, Бањску, Новопазарску и Старовлашку. Она је, у главноме, вршила свој задатак са успехом. Ну она је оставила преко граничне пруге обележене картом од 1831 један део Трнавачких, Вражогрначких и в. Изворских земаља у Турској тако, да су становници ових села, притешњени у земљишту, често производили сукобе на граници. Ова се погрешка мора у толико више сажаљевати, што комисија није знала да се, на основу саме граничне карте, држи водомеђе, која би нам много повољнију, а много и правилнију границу дала. У Клисури ушло је село Корито (са 40 кућа) у наше границе. По списку пограничних тачака, који јој је служио за правац, она је имала заузети и важан стратегијски положај Св. Николу, ну комисија је нашла да он дубоко у Турској лежи, па се са другим тачкама не слаже. Од Тимока до Грамаде захватила је комисија нешто њива, које су се биле увукле у Сврљишку нахију. Од Куршумлијске нахије заузела је село Брзеће, али кључ између Ибра и Рашке није могла захватити, као што јој је кн. Милош био живо препоручио. У накнаду она је од нахије Пазарске заузела Жарево, Плеш и Синожец, а идући косом Ивице увукла је у међе српске и Јагоштицу.

30 јуна 1834 одреди Кнез Тому Вучић Перишића и Лазара Тодоровића у комисију да

иселе Турке, који живљаху по селима нахије Соколске, и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници.

По што је узалуд чекао, да се српским комесарима придружи турски, Кнез им препоручи, да сами приступе делу, а комисија позове (3 јула) из Ваљева сердара Вула Глигоријевића, и капетане Мићића и Штула, да с војском дођу у Баурић.

Уза сами град Соко лежаху села: Лазе, Пећи, Козле и Бучије. Кнез препоручи комесарима, да и та четири села претерају преко Дрине, или да их сатерају у град, „а ако град опали топовима, они да беже“. Комесари одговоре, да су ова села тако близу града, да се од њега одвојити не могу. Место ових, они заузму друга турска села, међу којима беше и Петрц, али у даљем току ударе на отпор. На Дрину дође од Босне Али-паша са војском и 2 топа у намери, да удари на наше. За то Вуле, који је имао „само“ 2500 људи, замоли за помоћ. У исто време комисија ухвати писмо паше београдског, који заповедаше Турцима, да се не селе. То беше већ довољан доказ, да је отпор био организован, ичан.

У овоме трвењу дође и до боја код села ге; ну Мићић је ипак са исељавањем на-

предовао, а Вуле место помоћи, добио укор од кн. Милоша, што није Турке терао. Кнез му заповеди, да, изузев лозничке Турке, којима је неке олакшице био обећао, све друге одмах отера „па макар погинуо, иначе ће га он посећи“. Вуле исели сва места „од Старо-влашке до Бауриђа,“ али је свуда ударао на отпор од стране босанских заповедника, јер му је, поред Али-паше, правио сметње и Махмуд-паша Видајић, који му је писао да је „те касабе ћестити цар свезао за Биоград, за то Турке из истих прихватити амо не смијемо“. Ну Вулу је стајало мрети било од Турака, било од кн. Милоша, ако их не претера, па за то је већ 12 јула могао јавити, да је иселио и Лозничане и Љешничане и Липничане.

Капетану Тешману пала је горка задаћа у део, да „дигне село Сакар“. А за М. Зворник јави комисија, да је под топовима града Зворника, па запита: „Хоћемо ли га дигнути, или очекивати да Ваша Светлост с пашом другим начином за исто село сврши“? Кнез (14 јула) остави М. Зворничанима рок до Митрова дна, а Сакарци, којих тада није било више од 11 кућа, одупру се на оружје, ослонивши се на М. Зворничане, који им послаı 100 људи у помоћ. Комисија видећи, да место кршевито и врлетно, а Турци да су д

бру позицију заузели, одложи исељавање, и заповеди капетану Тешману, у чијој је капетанији то село лежало, да који пут удари ноћу на Сакарце и да их отера преко Дрине.

Тако је свршено исељавање Турака, који су живели по селима нахије Соколске и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници. У овим сукобима одликовао се нарочито Мићић, који је турске куће око Сокола све до града попалио.

По што је кнез Милош овако преким путем од свуда, осим од М. Зворника и Сакара, очистио границу од Турака, јави он (31 јула из Пожаревца) ћаји Видинскога везира, Сеид-Ахмед-бегу, како је принуђен био да тера подринске Турке и „жали што је и до боја дошло.“

Међу тим Махмуд-паша Видајић, заповедник в. зворнички, који је имао имање на десном брегу Дрине, а нарочито у М. Зворнику, бојећи се напада, затвори скелу код Зворника, а у М. Зворник шиљаше сваке ноћи по нешто војске. Турци, како се Срби одмакоше од обале, почну се враћати преко Дрине и зла чинити. Ниже Узовнице дође и до боја, који је трајао 4 часа.

У то јави Хусеин-паша, да ће одредити комисију за процену турских добара, и свршити ру. У тој комисији били су од стране Тур- Хаџи-Хасан-ефендија, чиновник видинског ин-паше, и силиктар паше београдског

(онда Веџи-паше, који је у Меци умрьо као чувар гроба Мухамедова), а од стране српске беху у комисији Јосиф Милосављевић (Јокса), Тома Вучић Перишић и Коца Марковић са два нижа чиновника, Вулом и Јованом Гавриловићем, доцнијим Намесником кнежевскога достојанства.

Комисија ова имала је поћи од места, где је скела возила близу Сребрнице, па низ Дрину, позивајући исељене Мусломане, да своја добра уступају за накнаду, коју би им комисија одређивала на основу хатишерифа од 1833 г. Тако је хтела комисија, да прође и кроз М. Зворник, идући ушћу Дрине; али М. Зворничани и Сакарци ударе 7 нов. на комисију, растерају је, одсеку главу момку (Турчину) силиктара Веџипашиног, па хтедоше то исто да учине и са самим Хаџи-Хасаном, да их није кадија м. зворнички одвратио, да у царску комисију не дирају.

Растеравши комисију, нападачи јој отму сексане са стварима и новцима, које је она понела, да исплаћује добра исељених Турака. Турци су се изговарали, да су били у одбрани, ну изговор је био без икаког основа, јер комисија није могла ни мислити, да нападне на тако тврд положај са својих 20 људи, од који су шесторица били Мусломани. На против, доказано је доцније довољно, да је заседу спре

мио био Махмуд-паша, који је, због својих добара био у питању лично интересован. На тужбу пострадалих комесара, он притегне бајаги Турке нападаче, узме од њих новце, али их не преда ни комесарима, а ни влади српској, него место 10.000 дуката, што је, по уверавању кн. Милоша било у бисагама, он призна, да их је било само 5.555.

Кн. Милош, извештен, да се исељени Турци устежу па и противе приступити процењивању својих добара, а сад, сазнав и за догађај на М. Зворнику, заповеди комесарима, да се „свега окане,“ па да се врате у Београд, где је намеравао и он да дође у Топчидер, како би покушао, да се с Веџи-пашом о ствари споразуме, ну на препоруку Ага-пашину из Видина, пошље тамо свога „представника,“ да не би изгледало, да са Веџи-пашом шурује, по што је Порта задатак овај поверила била Ага-паши. Кнез пошље Хасан-ефендији 25.000, а силиктару 15.000 гроша на поклон. И комисија се разиђе.

Судбина је хтела, да се 7 нов. 1834 на дуго време прекину покушаји око исељења М. Зворника. Кад је кн. Милош ишао 1835 г. у Цариград султану Махмуду, нема трага нигде, е и то питање покретао. Преко свога агента је и 1835 и 1836 год. чинио кораке да рати новце, које је Махмуд-паша Видајић

био отео од комесара, ну за исељење М. Зворника он је остављао М. Зворничанима рокове, којима би, без икакве сумње, брзо крај учинио био, да нису за тим у Србији настали догађаји, који су земљи потресли и унутрашње и спољашње одношаје, те одвратили пажњу владе српске од задатка, да политичка права земаљска приводи у извршење и да их развија. Налази се, истина, довољно података, да је од 1846 г. рађено за повратак новаца од Махмуд-паше, (који је 1850, као саучесник побуне бегова босанских, у Србију пребегао био), ну нема нигде трага, да је покретано и политичко питање. Оно је преобраћено у грађански спор, а право земаљско изгледало је као запуштено. Тиме је оно ослабило и почело прелазити у застарелост. Махмуд-паша давао је изјашњења о новцима чак и из Брусе, где је био у заточењу, што показује како је питању дат погрешан правац. Махмуд-паша није био прост дужник владе српске; он је у Зворнику представљао власт, која је наредила, да се нападне комисија и осујети извршење хатишерифа. Влада српска имала је дакле с Портом да расправља политичко питање, а не с пашом да води парницу; или ако то није могла, требало је да одгоди сваку расправу питања до бољ времена. Узевши други, погрешан пут, вла

није дошла ни до новаца, ни до политичке тековине земаљске.

Као што је после догађајâ од 1839 год. застало у опште извршење хатишерифа односних на исељење Турака настањених у Србији изван градова, тако је и питање М. Зворничко боравило дуг и дубок сан од 20 година. Тек 1860 године излази оно, са другим сродним питањима, опет на дневни ред, непознато тадашњем нараштају српском, али добро знано староме Милошу.

Све је сад ваљало изнова почети. Јасна, стечена права требало је, као нова питања, расправљати и доказивати. Тако се морало чинити и за исељење М. Зворника и Сакара.

Кад се 1862 г. српско-турска комисија заустави код М. Зворника, примим ја у Цариграду налог да настанем, да Порта пошље своме комесару потребна упутства. Турски министри будили су се као иза сна: од куда сада да искрсне то „ново“ питање; од куда да Србија тражи један крај, који стајаше под управом валије Босанског? За њих је питање заиста и било „ново,“ јер кад оно могаше бити непознато тадашњем нараштају српском, у колико мање може се замерити Турцима цариградским, што га не знађаху!

У честим састанцима, које сам овим поводом имао са Али-пашом, ја сам се позивао

на топографску карту руско-турске комисије од 1831, на инструкције издате Портом 1833 г. губернатору Видинском (Хусеин-паши), које, означавајући тачно границу кнежевине, изреком помињу Дрину, као границу њену према Босни; подсећао сам турског министра на хатишериф од 1833 г. који, набрајајући округе сједињене, у оно време, са Србијом, ставља у овај број и Дрински округ „састављен из Јадра и Рађевине.“ А како села М. Зворник и Сакар леже у Рађевини, право Србије беше јасно осведочено без потребе даљих доказа.

У овоме смислу ја предам Порти и ноту 18 дек. 1862 заједно са копијом карте од 1831, по што турски министар тврђаше, да се она не може да нађе у Портиној архиви. Карта имађаше три комада од којих један представљаше општи положај земље, а два друга назначаваху њене пограничне тачке тако, да је ишчезавала свака неизвесност о законитости српске тражбине.

Уз ову рекламацију будемо сад принуђени да подигнемо још једну. Према турској тврдињи Адакалу, што лежи на острву у средини Дунава, налажаше се на српској обали кастел један, који изгледаше као негдашња стамбол-капија у Београду, и онако исто, као и ова, затвораше пролазак путницима, а над кастелом беше на брегу озидана кула, у којој вазда

стајаше турска стража. Ово утврђење, постањем аустријско, познато је и под именом Elisabethfort. Кад је генерал Хајстер 1689 г. бранио Оршаву од Турака, он је на острву подигао опкоп са палисадима колико да брани саму Оршаву, толико и Дунавом да влада. А г. 1736 генерал Хамилтон назида на српској обали два бастиона под именом Elisabethschanzen и уз њих куле, те се прозове Elisabethfort, а доцније Elisabeththurm. Кастел овај, као што га ми звасмо, имађаше значења за јавни саобраћај Србије, јер лежећи између Дунава и десног високог брега, владаше он потпуно саобраћајем и на води и на суху. По што је пак протокол од 23 авг. 1862 све утврђене тачке отоманске у Србији свео на четири тврдиње: Београд, Шабац, Смедерево и Фетислам, то кастел, као нета утврђена тачка, не могаше правно даље ни опстати. Са тога смо и захтевали да се он поруши.

5 марта 1863 г. изјави ми отомански министар, да ће Порта кн. Михаилу учинити писмено своје примедбе о М. Зворнику; а што се тиче кастела, Али-паша одбије отворено наш захтев под изговором, да је то саставни део царскога града Адакала.

Протоколом конференције Канличке одре-ни рок за излазак Мусломана настањених изван адова, истекао је био још 4 јануара (1863).

Ми улажасмо већ у месец јул, и уз пркос свима поновљеним корацима, које сам чинио, питање се није ни помицало, а царски комесар Али-беј седео је мирно у граду београдском, очекујући упутства.

Осам месаца протекло је у објашњавању питања: да ли се спорни крај налази у Србији или у Босни, а кад се та тачка довољно осветлила, подигоше се друге сумње. По што спорна села иису нигде поменута у протоколу конференције Канличке, то она, говораху Турци, не могу доћи ни у питање. Додаваше се такођер, да М. Зворник влада великим Зворником, па да је Порта и стратегијским обзирима спречена, да задовољи тражбину српску.

После оваковог устезања Портиног настала је потреба, да се обратимо великим силама, као силама и гарантним и потписницама Канличког уговора. И ма да сам међу тим држао њихове представнике у току ствари, поднесем им 19 јуна 1863. и мемоар један, у коме разложим стање питања. Обарајући Портине разлоге, ја сам наводио, да је тежина питања у томе: је ли М. Зворник на територији кнежевине, па чим је то нај јаснијим начином осведочено, право се Србије не сме даље спорити, у толико мање, што овај крај није ни град, нити какво утврђење, но проста долина, која обухвата два села, коме су становници Му-

сломани. По што је пак одлазак Мусломана настањених у Србији „изван градова,“ предвиђен још хатишерифима од 1830 и 1833 смемо ли веровати, да је прошлогодишња конференција могла имати намеру, да стесни Србији једно право, које је она стекла била пре 30 и више година, и које јој је и уговор париски подјемчио? Далеко од тога да мисли на какво стешњавање, конференција потврђује и регулише кнежевини старе тековине. Њен протокол своди изреком опстанак Мусломана у Србији на четири града, које именује; у члану VIII он препоручује царском комесару да расправи са Србијом и друга питања „која су пређе ишчекивала на решење,“ па шта више, протокол потчињава српским законима и саме путнике Мусломане, који би, својим послом, ишли по унутрашњости кнежевине.

Представници гарантних сила брижљиво су проучавали спор, али ни један од њих није нам могао у помоћ притећи. Силе су биле задовољне, што су једном могле изаћи из оних дугих препирака, које су имале у конференцији држаној поводом бомбардања Београда у Канлици; да улазе сад с нова у наше спорове с Портом нису оне ни мало показивале склоности у толико мање, што су тада владале е запете и тешке прилике, које смо напред цртали.

После честих усмених опомена, које сам на Порти понављао, учинимо преко лета 1864 године нов писмени корак; 25 јула управи Гарашанин мени акат, у коме, понављајући нашу већ познату аргументацију, тужи се, за што комесар Портин није пристао да испразни М. Зворник још 1862, кад су раскопани градићи Ужице и Соко.

Ну и овај корак остао је без резултата. Кад сам турском министру спољ. послова предао копију, у место повољног или неповољног одговора, он је нашао за добро, да прави диверсије, тужећи се страним посланицима на опорост акта, ма да му је форма била са свим уљудна, а ако се какве опорости налазило, ова је, одговарао сам ја, више лежала у самоме стању ствари, за које није била крива Србија но Порта.

Турски министри, користећи се општом ситуацијом, затворили су се за тим у дубоко ћутање, не пославши кн. Михаилу ни онога писма, које беху још 1863 обећали. Али-паша, по своме обичају, или је извијао и развлачио или није вршио ни оно, што је обећавао. А посланици гарантних сила, или су се устезали, да што предузму, штедећи у оним тугаљивим околностима, и свој лични положај и свој званични утицај за интересе земаља, које су за-

ступали, или су се ограничавали да ствар по кашто напомињу Порти, али су те напомене пролазиле без икакога утиска на њу. Посланици руски, пруски и италијански имали су, истина, налоге од својих влада, да и у овоме питању буду уз нас, ну њихови савети нису могли покренути Али-пашу из негове обичне флегме. Потпора ова три посланика остала је у толико више безуспешна, у колико готовост њихова да нас потпомогну, није била тако непоколебљива, као што је чврст био савез наших противника у одлуци, да нам све дотле сметају, докле не задовољимо претенсије Портине о накнади добара исељеним Musломанима, као и о народној војсци, т. ј. докле ову или не укинемо или не смањимо. Свак ће лако погодити, да су ови чврсти савезници били посланици аустријски и енглески, који су били неодступно противу нас у свима питањима, која су на среду излазила. Посланик француски, због антагонизма, који је тада владао између Француске и Русије, није био ни за нас ни противу нас; он је ћутао. Њему се чинило, да наше право више потиче из старих хатишерифа, но из Канличкога протокола, са којим се оно може само у свезу довести, тако,

Мутије као да осећаше, да му частољубље 'оме питању беше мање ангажовано; ну нема

сумње, да би он у сваком случају свој глас дао за нас, кад би био позван да се изрази.

У почетку 1865 год. препоручи ми министар, да му јавим, какви се изгледи показују за сва питања у опште, која се тада расправљаху између Србије и Порте, а за М. Зворник на по се.

Описујући, у одговору своме од 17 фебруара, тадашњи дипломатски терен у Цариграду, ја сам испитивао два пута, која су се могла усвојити. Један би био, да се изазове конференција гарантних сила. Ну шта бисмо од ње могли очекивати? Дипломатске расправе свршују се обично узајамним попуштањем. Где дипломатија регулише, ту трпе и нај јаснија права; пут је њен пут трансакције. Све да бисмо за себе имали и већину гласова, није било изгледа, да бисмо дошли до свога права без каквих концесија; јер као што дипломатија не решава по већини гласова, но у потпуној сагласности, већина би морала попустити што мањини, колико за то, што дипломате имају потребу, да се узајамно штеде, толико и да сачувају осетљивост Портину, којој смо по њиховом суду требали свагда жртава да приносимо. Изгледаше, шта више, да би Порта, ако би видела, да би морала попустити, изнела пред конференцију и дру питања, као што беху народна војска

рејони за градове Шабачки и Смедеревски; јер, у то доба, наваљиваше у Београду комесар Портин Али-беј, да се и овим градским развалинама обележи есплanада (калимегдан), доказујући, да нигде нема града без рејона. Ну као што ни рејона нигде нема без града, тако су и ове развалине остале без рејона.

Ја бејах у току ових многих спорова дошао до убеђења, да свако регулисање начелних питања за нас штетно испада, и да беше мање штетна и нејасност хатишерифâ и неодређеност наших одношаја према Порти, но регулисање наше аутономије и нашег положаја према царевини под утицајем дипломатије. Дипломатско објашњавање прећаше, да се сврши одредбама, које би нам могле везати руке и окрњити земаљска права.

Са ових разлога ја сам предлагао, да се не само не тражи конференција, но да се она управо избегава.

Остао је био још један пут, који се могаше покушати, то беше пут, који Порту истураше из њених мртвих маневара, — пут озбиљног говора, из кога се чита одсудна намера, да се не ће остати на речма. Предлагао сам дакле, да се да разумети Порти, пут мољакања и доказивања исен, па се на томе путу даље оста-
"е може. Представници пријатељских

сила, Русије, Пруске и Италије, остали би и у томе случају уз нас. Аустрија би се бојала сукоба, који би се могао даље развити, па би наваљивала на Порту да попусти. Вероватно је, да би се Енглеска нашла у истим расположењима, а Мутије, који је у конференцији играо онако значајну, Србији наклону улогу, неби за цело хтео, да са̂м са собом у сукоб долази.

Ако би у оваком случају Порта покушала какав експедијенат да нас завара, те да ствар с нова протегне, за Србију би наступио тренутак пресудне радње. У овом последњем тренутку врло је вероватно, да би Порта попустила; али ако би се и дошло до сукоба, шта имаћасмо да се плашимо? Ко би на нас завојштио, што смо прибегли делу, кад нам се законите и основане рекламације не примају? Ко би хтео распиривати ватру, док смо ми у својим границама? Догађај би узбунио званичне кругове цариградске, па могле би и из европских кабинета полетети речи строгих опомена и осуда. Ну сва би се узбуна свела на то, што би се у Цариграду састала конференција, — где би пријатељи остали пријатељи, а противници не би ни мислили, да Србији отргну оно, што би она већ имала у својим рукама, као право, које тада ве ни једна сила није спорила. И сама Француск којој тада расположење спрам Србије беше н

јасно постало, и ако, због тадашњих одношаја спрам Русије, не би била на дипломатском пољу **активна** за нас, по својој либералној и хришћанској (и ако католичкој) политици на Истоку, не би могла бити против нас, — овде у толико мање, што јој не би могло поднети, да руши закључења, у којима је њен посланик предњачио. И заиста, тада беху наступили дани, где ми налажасмо Француску често **пасивну** кад имађасмо што за се да свршимо, а ретко или никад противу нас.

Да би нам таква конференција могла наметнути какве кораке извињавања, то беше вероватно; ну не веровах ни онда, па не верујем ни сада, да би нам она могла донети каквих неугоднијих последица. Што бисмо имали да накнадимо добра М. Зворничанима и Сакарцима, које бисмо на ону страну претурили, то је ствар, која се не би ни у ком случају могла да избегне.

У овоме реду мисли остало је још једно питање, које се наметаше, а то беше: да ли у овако одсудном правцу требаше тражити напред сагласности наклоне дипломатије на оно, што бисмо предузели? Мој је одговор био негативан, јер ништа није кадро да веже руке авп, која постаје, ништа више не може да спава но такво поступање. Ако дипломатија што да зазире од саопштене јој намере,

она одвраћа; ако је равнодушна, а излазак намере неизвестан, она избегава да се изрази. Ни у ком случају она не изјављује свој пристанак на пројекат, па ни онда, кад би желела, да га види у делу. Кад одвраћа, одузима нам право на своју потпору, а добија друго, бар формално, да нас може у нашој невољи корити па и оставити; кад ћуткује, отвора себи врата, да своје резерве доцније објасни — у неуспеху као одвраћање, у успеху као благонаклоно одобравање.

Са тога и успевају они, који провиђају расположења дипломатије, па је знају за собом повући. Ако јој што и јаве напред, то је, да она чује намеру као закључење, као пут, на који их је извела сила ствари. Повијање под туђе утицаје није нам никада добра плода донело. У таквим приликама тумачила је и сама Порта нашу мирољубивост и нашу предусретљивост или као слабост, или као невољу, коју нам намеће туђ утицај. Кад је мислила да је слабост, она нас је презирала, не држећи од нас никаква рачуна; а кад је мислила да нас руководи спољашњи уттицај, онда није имала потребе, да нас за туђе заслуге награђује.

Ово је био пут, који сам ја предло влади својој, услед њенога питања. Пут је, сумње био озбиљан, али не и ризичан.

тражим овако одсудне мере, ја сам био овлашћен искуством, које сам био стекао вршећи послове и пратећи непосредно догађаје.

Ја нисам имао претенсије, да сам у у овим назорима изнео какве нове истине, примењљиве на све прилике и сва времена, али позван да се изразим, ја сам то учинио као агенат, који је дужан брижљиво да проучава земљиште, на коме ради, а до владе је свагда да оцени, колико се може користити његовим извештајима.

Ја жалим, што влада није нашла за добро, да усвоји мој предлог. Она га, по свој прилици, није за то усвојила, што он можда није могао ући у целину политике њене. Међу тим, што је питање више старило, све је теже ишло. Посланици, који су суделовали у конференцији од 1862 г. и знали дух одлука њених, одлазили су један по један са цариградске позорнице, а долазили други, који нити су били лично ангажовани у питање, нити са њим упознати.

Кнез Михаило поклањао је и овоме питању велику пажњу своју. Под јесен 1865 он је лично излазио на Дрину до Радаља те прегледао положај М. Зворнички. Писац ових успомена имао је част, да га прати на овоме путу, ...ћа се, како је жив био онај утисак, који

је на Кнеза и његову пратњу произвео значај овога краја. Да је он сматрао М. Зворник као „прозор на Босну," као што се после смрти његове тврдило, онда он то питање не би био ни стављао на свој дневни ред, који је и после њега задржан. Има, као што сам и на другом месту приметио, у дипломатији и таквога дневног реда, који се истиче само формално, т. ј. са смером да се — не успе, ну под кнезом Михаилом ова је радња руковођена озбиљно са жељом да се успе. Тако важна питања, која засецају у многоструче интересе земаљске, не могу се остављати нерешена под изговором, да би нам послужила као средство за неке друге задатке. Историја овога Кнеза патриоте показује на свакоме листу, да је он исповедао веру, да свака, па и мала привреда на политичкоме пољу, иде у прилот народној будућности. На замршеном источном земљишту једини је разуман програм тај, да сваки сахат донесе што може.

Примицале су се, међу тим повољније прилике, а са њима сазревало је решење већих питања, ако не баш решење и самог М. Зворничког питања. Рат између Пруске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, у 1866 г. проспе свој чаробни учинак и на источне хришћане. Охрабрени овим великим догађајима, јуначни Крићани развију заставу свога осло-

бођења, а по свима другим крајевима Турске стану се будити и кретати духови у правцу, који је и Порту најпре узнемирио, па после и поплашио. У овим приликама, желећи се обезбедити од стране Србије, Али-паша, дâ ми разумети, да би султан био вољан да поклони Кнезу М. Зворник, ако би му се он за њ као за „милост“ (faveur) обратио. Ну према озбиљности ситуације М. Зворник губио је тада своју важност. Прилике су Србији друге дужности, а Турској друге жртве налагале. Србија је бацила поглед на градове. Да не би ову велику тачку промашила, она не прими понуде турске, као што ћемо доцније видети, кад будемо излагали преговоре, који су вођени о градовима.

Кад је и ово велико питање свршено, уговорено је било с Портом, да се Кастел сруши, по што, по уверењу њеном, влада градом Адакалским; а М. Зворник и Сакар да се иселе, али да се тај крај неутралише због тога, што лежи близу града В. Зворника т. ј. да Србија не подиже на њему никаквих утврђења.

И Кастел би заиста још 1867 и порушен, ну М. Зворник и Сакар остадоше и даље у турским рукама. Нека непостижна судбина хтела да овај спор преживи све остале спорове, и су између Србије и Турске вођени од како наша кнежевина створена.

Може бити, да би Порта одржала реч и овде, као што ју је одржала и у крупноме, градском питању, да нису одмах, иза одласка турских гарнизона наступиле нове размирице, као што беше погибија Цветкова у Рушчуку; необраћање пажње султану, кад је преко лета те године прошао поред Београда, враћајући се из Париза са изложбе, и друге неке за Порту сумњиве прилике, због којих је Есад-беј долазио у Београд, да тражи објашњења. Међу тим и Али-паша, који је био лично ангажован, отишао је био на Крит ради умирења овога острва, а његов заступник није смео да прими на се одговорност решења.

За време Намесништва настајавало се такођер, да се изврши Портина обавеза, а нарочито пред пунолетство кн. Милана; јер се желело, да се рашчисти земљиште тако, да кнез Милан, кад ступи на владу, не нађе никаквих препрека за добре односаје са царском владом.

12 јануара 1872 буде препоручено српском заступнику у Цариграду, да се у овоме смислу обрати Порти, остављајући јој на вољу, да Мусломане из ових места или исели, или, ако би они желели остати на својим огњишти да им се не смета примити јурисдикцију к жевине, под којом би они уживали сва

права, која закони земаљски свакоме грађанину српском обезбеђују.

Тадашњи в. везир, Махмуд-Недим-паша, показивао се да оцењује побуде, које су руководиле владу кнежевог Намесништва; ушао је био у озбиљно проучавање питања и показивао се вољан, да га реши по нашој жељи, али је зебао од опозиције, која је, заиста, због пуштања градова била ојачала. Ну у месецу јулу те године он падне, а његово место заузму најпре Митад-паша, а на скоро за њим Мехмед-Рушди-паша. Ови не покажу ни мало склоности да Србији што попусте, први, као охол и крут Турчин, а други као бојажљив државник, који је, и пред излазак турских гарнизона из градова, само за то са в. везирства одступио, да не би потписао ову уступку.

Како је за тим, у даљем развитку питања, за две године (1872 и 1873) био задржан трибут Порти у намери, да се она на извршење својих обавеза приклони; какав је 1874 год. неуспешан покушај у Цариграду чињен, — чини нам се, да то све не улази у наш задатак, но што стоји иза оних граница, у којима ми излажемо историју спољашњих одношаја Србије. Само ћемо се ограничити, да залежимо, да је питање и даље остало на евном реду, да још много шта види и надви. Оно је доживело и видело, да градови

Соко и Ужице буду срушени; да се Турци, настањени у Србији изван градова, иселе; да Шабац, Смедерево, Фетислам, да поносити Београд падне у наше руке, па да и сам, од некле друг његов Кастел буде такође порушен! Све је то надживео М. Зворник и остао да буде и даље јабука раздора између Србије и Порте. Као што је био сведок, кад 1834 г. комесари кнеза Милоша, који га хтедоше иселити, у мало главе не изгубише, тако му би суђено да, после 40 година, буде узрок, са кога паде један султанов министар (Рашид-паша), да ускори пад и једноме српском министру (1874), па тек по што се поново и обилато крвљу залије, да се на конгресу Берлинском срећно реши. Тако је било пуно перипетија, тако судбоносно ово „мајушно“ питање!

VII

СРБИЈА И РУМУНИЈА

—

Стање, у које су ступили одношаји између Цариграда и Београда после Цариградске конференције (1862), није било пријатељство, али није било ни отворено непријатељство; оно је носило на себи печат оне потмуле борбе, која се само у подземним рововима води.

Србија је, у овој борби, имала подуже уза се Румунију, са чега је и изговорио пруски дипломата Брасије оне изредне речи, да се ове кнежевине тако једна уз другу развијају, као што упоредо расту два стабла, што једно другоме своје гране пружају. Ова се истина осведочава неоспорним начином у оним данима њихова политичког живота, које ћемо сад кушати да насликамо.

Још од 1858 г. јавља се велика сличност историји наших кнежевина. И на једној и

на другој обали Дунава почиње од тада нов политички живот управљен и у Румунији и у Србији на уједињење народно и на истребљавање туђинских елемената, који су тој струји сметали.

Обично пре него што се отвори у животу кога народа ново доба, осећају се живље неке нове потребе. Са развитком њиховим образује се нов круг идеја, које траже своје гласнике, своја оруђа, преко којих провањују у живот. Тако је 1858 у румунским кнежевинама већ била сазрела мисао, да се Влашка и Молдавија међународно уједине, а политички да се очисте од фанарскога живља, који је био укочио и политички и друштвени њихов живот онако исто, као што је мухамедански живаљ сметао не само остваривању српске народне идеје, но и самом унутрашњем развитку Србије. И тамо и овде нашле су ове сродне струје своје вршиоце: тамо кн. Кузу, овде кн. Михаила.

Ни једно озбиљније политичко дело није се могло извршити у једној кнежевини, а да оно у другој не одјекне, и то путем даљним, заходним. Раздвојене Дунавом онако исто, као што беху одвојене политичким установама и друштвеним животом, нису наше кнежевине једна на другу непосредно утицале, а и договора било је међу њима, најпре, мање, но што се тада претпостављало. Заходни пут, који

су оне једна на другу деловале, био је пут Цариграда, где су се сви конци њихова политичког бића стицали у руке великим европским силама, које су на париском конгресу (1856) њихов међународни положај узеле биле под своју колективну гарантију.

Са ових разлога ми се морамо освртати често на одношаје, који су се развијали између Букурешта и Цариграда, па отуда, као одскоком, враћали свој учинак на Београд и обратно.

Кад је Наполеон III, поводом револуције у руској Пољској, изнео свој предлог о сазиву европскога конгреса (24 окт. 1863), силе интересоване да одрже деобу Пољске, не само што су успеле, да покваре покушај цара француског, но се још стану договарати, како би себи заједнички обезбедиле своје пољске провинције. И ма да Русија, Пруска и Аустрија нису изашле из граница преговора, опет су са својим покушајем даље пошле, но што је Наполеон могао са својим предлогом отићи. Како су пољски бегунци налазили збега и заклона у Румунији, од куда су устанак у Пољској и потхрањивали, то Русија и Аустрија покушају, да, пре свега, своје интересе у Пољ-
ј заклоне од стране Влашке и Молдавије,
стану поиздаље склањати Порту, да их
јском заузме. Оне су могле у толико

лакше предавати се таквом плану, што су биле безбрижне, да ће њиме лепо подесити укус отоманској влади, јер, од једно две године, она је често давала знаке своје готовости на такве пројекте, кад год би се у Европи показао какав облак на политичком оризонту.

Војска турска у румунским кнежевинама не би у сила̂ пробудила никакве суревњивости, а по што би Порту Русија, Пруска и Аустрија на окупацију позвале, мислило се, да се ни туркофилска Енглеска не би на отоманску окупацију љутила, а Француска да се не би због ње ни с ким заратила.

И заиста, у почетку 1864 год. почне Турска скупљати војску на Дунаву, нарочито у Рушчуку, а кад кн. Куза затражи објашњења од Порте, Али-паша одговори, као што се могло и очекивати, да послати војници немају другога задатка, но да попуне упражњене редове царске војске.

Не беше ништа необично, што Аустрија саветоваше Турској да заузме румунске кнежевине, али више требаше објашњења, што и Русија беше у броју сила, које Порти тај савет даваху. Догађаји у Пољској беху приближили ове две државе у правцу конзервативном. С друге стране опет јављаше се међу турским политичарима не мања воља за споразум са Русијом. У томе правцу предњачио је Осман-паша,

председник војнога савета, у Србији познат као Осман-беј из времена Етем-пашине мисије (1858). Он је поднео вел. везиру и мемоар један, у коме је, са политичког и војног гледишта, разлагао користи, које би имала Турска од добре слоге са Русијом.

Ко је познавао велику смотреност тадашњих Портиних државника, тај није могао веровати, да би се они олако решили на тако крајњу меру, као што је окупација Румуније, све да су и најбољу вољу имали; јер то није била првина, да силе Порту на штогод подстрекну, па да се после чине и невеште, кад наступе немиле последице. За то су турски министри и опровргавали гласове о окупацији. Ну силе, које су је желеле наговорити, нису лако своју мисао остављале; Аустрија још мање од других, што имајући тада заплета са Данијом због Шлезвик-Холштајна, она као да жељаше, да се од стране Румуније заклони од револуције. Новиков није ми одрицао, да идеја окупације заиста занима ове три силе, а енглески заступник, Ерскин, човек вазда одмерен и уздржљив, исповедио ми се изреком, да Порта може и заузети Влашку и Молдавију, ако би joj се показале повољне прилике, јер кад се, ли, поштују Румунима „свршена дела,“ за о се не би то право признало и Турској, које кн. Куза отворено тражи да се оцепи?

Ови реакцијски смерови нису могли а да не узнемире српске државнике, јер све и да се не би Порта нашла охрабрена, да од Румуније начини мост, преко кога би покушала да пређе и у Србију, опет би догађај окупације био колико начелно опасан, толико и фактички штетан, што би држао Србију морално под претњом и притиском, ма да ме руски заступник увераваше, да Русија не ће никад допустити, да се такав догађај и на Србију протегне.

Међу тим се Француска била завила у неко ћутање, које је по Румуне било са свим наклоно, а по отом. владу доста загонетно. И кад се узме, да је Порта између Црног Мора и Дунава била накупила доста јаку силу (говорило се 60.000 војске), онда се може и веровати, да би се она дала навести, да пређе Дунав, да је смела замерити се Наполеону. „Ну ми смо, говораху ми у француском посланству, доста подругљиво за високу Порту, ми смо тражили објашњења од кн. Кузе о његовом оружању, па кад нам је он одговорио, да хоће да брани и себе и Турску, „ми смо се задовољили његовим одговором."

Природно је, да је Порта, усред ов прилика лавирала, па, да се не би Француси замерила, а пријатеље окупације да би оп

нешто задовољила, реши се она да затражи од кнеза Кузе објашњења о војној снази, коју је он организовао. Призивајући органски регуламенат од 1830 и конвенцију париску од 1858 год. по којој обадве кнежевине заједно не могу имати више од 6208 војника, в. везир позива кнеза Кузу, да му објасни, шта се има мислити о гласовима, који му долазе, да он, и преко овога броја предузима големо оружање. В. везир прети, да би се „дао знак заплетима, од којих би кнежевине имале највише да претрпе,“ ако би се погазио онај међународни акат, који освештава њихово садашње стање.

У исто време окрене се Порта и Србији. Она нареди Осман-паши, валији босанском, или га бар на његов предлог овласти, да подигне што више башибозука, те да поседне границу српску. Порта и Осман-паша смераху подићи и до 50.000 људи, али званични извештаји из Сарајева јављаху, да ни највећи напори не могу држати на окупу више од 25.000 башибозука.

Ето сад Порте, где, на све стране, узима према својим васалима у Европи ако не непријатељски, а оно бар положај пун претње. Знамо ...ке, са којих то чини према Румунији, али ...е је побуде наводе, да се у исто време ... Србијом завађа? Кад и најелементарнији

основи здраве политике забрањују изазивати, у исти мах, више противника, како могаху другачије чинити они турски државници, које до сада свуда видимо као смотрене и уздржљиве?

Порта беше свагда спокојна кад год могаше у савету европских сила рачунати ма и на један глас, а у овим приликама, имајући уза се Аустрију и Русију, а за њима и милитарну државу Пруску, она је налазила, да јој је бар толико положај повољан, да може од себе дати акат свог сузеренског аукторитета према васалима, којима, очевидно, сва тежња беше управљена на коначну еманципацију испод њенога господарства.

На овај положај наслањала се Порта, кад се решила, да и према Србији окрене фронат, а разуме се, да је за ту меру она имала и својих непосредних узрока. Њу подбуњиваше, с једне стране, Осман-паша, а с друге, покреташе је страх од Гарибалдиних експедиција.

Топал-Осман-паша био је више година мухафис београдске тврђаве, где је, приликом преврата од 1858, дубоко ушао био у унутрашњи политички покрет наше земље. Човек морално лабав, патриота рђав, чиновник неоуздан, администратор злочест — то беше Осма паша. Он је, још као вице-адмирал, преда један део флоте султанове Мехмед-Алији м

сирском, по свој прилици, што је био поткупљен; јер је све своје погледе управљао на средства, којима би што више богатства заграбио. И ако се држи, да у преврату од 1858 није остао празних руку, опет је то било мало за грабљивога Османа. За то је свак лако разумевао присне побуде, са којих је Осман-паша често уздисао за идеалом својих жеља — да буде где год валија, а најрадије у Босни, где би најмање био изложен јавној контроли. И кад се испео и на овај врх својих жеља, он се старао, да своју срећу из дубине подзида. Измишљао је потребу свакојаких грађевина, које пружају прилику за грабеж; узбуњивао је своју владу, да би могао бити овлашћен, да држи што већу војску — на тевтеру, али не и на таину. Осман-паша знађаше много што шта о Србији. У обичном рекрутовању 800 војника, које се сваке године вршаше, он виђаше у Србији јако војничко кретање, које има да послужи, да се изврши устанак сконбинован са устанком у Босни. Осман-паша знађаше чак и то, да је кн. Михаило имао тајни састанак на граници са кн. Кузом — наравно са смером превратним за турску царевину. Па ни тиме још не беху исцрпене све информације Осман-пашине: људи, 'е је он био послао у Србију, не беху се ı повратили, а кад дођу, он ће знати и даље јединости.

У исто време бојаше се Порта, да Србија не уђе у договор са превратним елементима у Италији, којима Гарибалди беше на челу. Доста поуздани гласови јављаху, да италијански патриота хоће да предузме некакву експедицију изван Италије, а и влада римска да беше вољна пустити га, да где изван земље замути, па ако се ништа не добије, да се бар немирних елемената опрости. У дипломатским круговима Цариградским знало се поуздано, да је Гарибалди својим повереницима открио био, да хоће што изван своје земље да отпочне.

Ну како се и у колико могаше Србија довести у свезу са покретом италијанским?

У званичним круговима европским беше већ утврђено мишљење, да кн. Михаило није био револуционар у западноме смислу; али се држаше, да какви покушаји Гарибалдини могу реагирати на Србију, која би се могла њима користити, да побуни турске покрајине у тренутку, кад би Гарибалдина експедиција бацила узбуну међу државнике европске.

Беше их најпосле, који мишљаху, да су Турска и Аустрија у договору, да оборе кн. Михаила, па предузимљу мере, да осмеле противнике у земљи, а у случају немира да Ту[р]ска војска уђе у земљу под изговором, ред поврати, а у ствари да охрабри побуњени

Овако схватање турских мера против Србије изражаваше гроф Брасије де Ст. Симон, посланик пруски, који је, у томе смислу, и своју владу обавештавао. Он је те појаве доводио у свезу са мутњама Мајсторовићевим, које су у то доба у Србији биле откривене; ну ближих података не беше за такве закључке, ван што се знађаше, да би Порта и на велике жртве готова била, да обори кн. Михаила, од кога вазда страховаше и своју несрећу слућаше. Беше знакова, да се она и катастрофи кнежевој надаше, — ваља да за то, што јој она на срцу лежаше; али страх од покрета Гарибалдиног беше у ње јако изражен, беше јој видан повод за прикупљање војне снаге, или бар она афектоваше тај страх, по што њен посланик Рустем-беј у Турину не остављаше на миру италијанскога министра Веносту, тражећи му сваки час обавештења о плановима Гарибалдиним.

Најпосле не беше невероватно, да је Порта хтела једним метком обадва нишана да погоди: и да се огради од италијанског покрета, и да охрабри у Србији антидинастичке елементе, који су јој могли ту услугу захтевати, јер смо видели раније, како је она за њих распитивала.

Ову версију правда и прошлост Османпина, а правдају је и доцнији догађаји. космо, да је он као мухафиз београдски био

дубоко посвећен у све тајне преврата од 1858, а против Обреновића однео је у Босну јако укорењену мрзост са понижења, које је претрпео по повратку њиховом на престо. Његова непријатељска расположења осведочена су и исказима неких завереника од 1868 толико, да га је влада Намесништва под 11 фебр. 1869 оптужила Порти као учесника у крвавом делу топчидерском и захтевала, да се он дигне са суседства Србије. Али-паша није нам хтео обећати захтевано задовољење, али нам га је фактички дао, дигнувши на скоро за тим Осман-пашу не само са управе Восанске, но и уклонивши га коначно из активне службе.

Овако зао дух могао је још и 1864 год. Србији зло спремати. Ну кн. Михаило гледао је с презирањем на башибозучке Портине демонстрације, не жалећи се никоме против њих, а ни од Порте не тражећи за њих никаквог објашњења. Ако смо и остављали равнодушно да видимо, шта ће се из свега тога изродити, нисмо пропуштали пратити будним оком и појаве на граници нашој, и одјек, који су оне производиле у круговима меродавне дипломатије, па смо налазили, да ни једно ни друго није имало опаснога значења.

Турски државници, видећи да Србија не излази из своје резерве, а осећајући потребу да оправдају своје ванредне мере противу ње,

одлуче, да то учине, по своме обичају, путем рекриминација.

И 9 марта јави се Портин цивилни комесар Гарашанину са књигом српских грехова у руци. Он му изјави, како се по Босни проносе гласови, да се погранични становници српски на брзу руку оружају и скупљају ради вежбања у оружју. Ове појаве узбуњују Турке по Босни, а в. Порти задају велику бригу. Али-беј пита, да ли су ови гласови основани.

Гарашанин му одговори, како се чуди, што се Порта сад тек присетила, да тражи обавештења, по што је Осман-паша целу Босну под оружје ставио. Да су ова обавештења тражена пре толиког покрета, не би се, за цело, нашло за потребно да се покрене ни један човек, а још мање да се и сама в. Порта у бригу баца. Политика неповерења, коју Порта систематички тера спрам Србије, изазива често догађаје тако чудновате, какви се сад виде у Босни. Влада кнежева има жалосно искуство, да ништа није довољно за њено оправдање, ако се само допадне каквом паши босанском, или каквом агенту београдском, да ствари изопачава и да их тако Порти доставља. И ма како да су нетачне ове доставе, наша изјашњења нису никада по заслузи уважена. Да је од ових многобројних достава једна једина остварила, рат би између Србије и Порте био

до сада не отпочет, но већ и свршен. Тако се говорило о савезу Србије са Румунијом, са Грчком, са Мађарима, са Гарибалдом и т. д.; говорило се, да је Кнез српски посинио Кнеза црногорског, да је војска српска већ почела да се скупља и т. д. Сви ови гласови, усредсређују се у Цариграду, и достављачи, у место да се казне, још са већом ревношћу продужују свој занат. Кнез српски никада не може проћи кроз своју земљу, а да агенти у његовом путовању не виде какву опасну намеру. Један од тих агената, који овде стануje, у место да се бави својом мисијом, тражи да се препоручи Порти, шиљући јој лажне рапорте, па се још усуђује и да прети Србији. И ми све то мирно сносимо. Безбрижни у својим лојалним намерама, ми се ограничавамо на то, да презиремо ове лажне извештаје.

Али-беј запита, да ли Гарашанин не нишани на Мехмед-Али-беја, војног комесара?

Гарашанин одговори, да он никога не именује, па продужи објашњавати Алибеју, да раздавање оружја није ствар нова, која би могла сад обратити на себе пажњу царских агената. Предузевши да набави оружја за народну војску, влада кнежева морала је мислити и на потребу једнообразности његове
Како је која количина израђена у арсеналима
тако је и раздавање почето још 1862 г. п

је продужено све до ове зиме. Ствар тако проста и природна, која је довршила једну меру отпочету још пре две године, је ли требала да баци под оружје целу Босну, па још и саму в. Порту да узнемири? Међу тим, ми нисмо позвани да оцењујемо мере, које се врше у Босни; оне се више никога не тичу но Осман-паше и в. Порте. Ако вам ипак о њима говоримо, то је с тога, што нас изазивате, и што смо ради да сведемо на право значење намере, које нам се подмећу. Ми вас дакле молимо, да не кажете, да се ми жалимо, што је Осман-паша сву Босну под оружје ставио.

Корак, који је агенат Портин код владе српске учинио, био је, очевидно, намењен, да покрије повлачење Портино из трошкова, које су јој бесплодне демонстрације наносиле. Мудром резервом завеса је са маневара њених дигнута тако, да ми је после тога (22 марта) и сам Али-Паша правдао понашање Осман-пашино, кога је он бранио као чиновника, који је добар, но који се налази у тешком положају. Мере су се, говораше ми, морале предузимати за успокојење становништва против гласова, који су се по Босни пронели, а биле су и ругим обзирима изазване, нарочито погледом на мутне изгледе у Европи. Ја едставим, да се без икаквог основа доводи

Србија у свезу са европском револуцијом, за коју у нас нема земљишта; да нема смисла претпостављати, да би Гарибалди узео заходни пут преко Србије у Млетке, и да се кнезу Михаилу чини велика неправда кад се замишља, да би он кадар био потпомагати тако непромишљене планове. Његову мудрост и његову озбиљност цени сва Европа, а само се у Цариграду те врлине његове превиђају.

А, рече паша, и ми ценимо мудрост Његове Светлости; ну што бисмо ми имали да желимо од његове стране, то је усрдније понашање. Ни једног корака није до сада било, где би се показала та усрдност, но, на против, свуда се види нека хладноћа, ако не и презирање (dédain), а то није у стању, да створи оно поверење, које тражи г. Гарашанин.

Усрдност, одговорим, имала би се олакшавати одавде, а и без ње не знам, да је Кнез игде изостао у обзирима, који припадају в. Порти. И у личним одношајима, и у преписци он држи тон, који приличи Порти, а слаже се са карактером његовим.

Министар отомански изјави ми, истина, да он и не тражи ништа, што би Кнеза понижавало, али је цео говор његов носио печат је кости и зловољности, која овај пут беше ут лико јача, што завршиваше једну кампан која се потпуно и без резултата расплину

За нас је било не мало задовољење, што нам се султанов министар, после толиких демонстрација, тужаше, да Кнез — васал „презире“ цара — сузерена. Кад је он ове речи сетно невесело изговарао, није се, за цело, могао налазити у осећању надмоћности према нама!

Ни према Румунији није била Порта срећнија са својим демонстрацијама. Кнез Куза је остао непоколебљив на своме путу. Са оружјем његовим пролазили су кроз сами Цариград бродови, од којих је један (аустријски) пароброд био у Сулини и узапћен, али се француски нису дали зауставити. На већ поменути протест вел. везира због умножавања војске преко броја одређеног, Кнез очита Порти лекцију о правима и положају своје земље, па јој још навести и како могу бити дочекани покушаји окупације. Шта више, овај одважан муж, у време највећих тегоба својих, учини и свој пресудан корак.

Као што је некада Порта Србији наметнула била устав од 1838 год., тако су и Влашка и Молдавија имале тада устав, који им је Европа октроисала Париском конвенцијом од 19 августа 1858. По овоме међународном акту, румунске кнежевине бејаху уставне државе, са изборним законодавним скупштинама, и оставши политички раздвојене, имађаху , као заједнички орган, неку сталну цен-

тралну комисију у Фокшанима, која је за обе кнежевине спремала законе од заједничког интереса.

И Србија и Румунија, лишене права да се саме конституишу, налажаху се у борби противу туђинских установа. Какве је борбе Србија издржавала, то нам је свима још у живој успомени; и у румунским кнежевинама беше државна машинерија заплетена, духу народа такођер неподесна. Обе кнежевине румунске стрмљаху великом навалом коначном уједињењу, али им на путу стајаше врло скорашњи међународни акат, коме неке силе поклањаху сву своју суревњиву пажњу, јер им даваше изговора, да могу утицати и у унутрашње послове земаљске.

У то доба Русија и Аустрија примицаху и војске своје границама румунским, под изговором, и ако не неоснованим, да се заклоне од револуционих мутљавина, којима се опажаху видни знаци у „Сједињеним кнежевинама“. Ово концентрисање аустријске и руске војске на граници Румуније, дâ повода Порти, да примакне нешто војске Дунаву, очевидно из суревновања према силама, јер ако она и не би била с раскида, да сáма уђе оружаном руком у Румунију, показиваше се вољна да противи свакоме сличном покушају туђем. Француска беше противна свачијој окупацији Рум

није, а и лорд Русел говорио је у Лондону, да, према париском уговору, не може бити окупације без сагласности свију сила потписница, па и у томе случају да може бити само турске окупације; ну кнез Горчаков као да је био другачијег мишљења, јер је турском посланику у Петрограду навештавао могућност окупације.

С поља дакле стајаше кнез Куза: у размирици с Портом, у сукобу са савезом трију северних сила, а у земљи имађаше да се бори са разузданим партијама, са бољарским предрасудама, па и са самим претендентима из старих владалачких породица. До каквог је стања дошла била ова запетост, разумећемо, ако се сетимо, да су 36 скупштинара дотле на своје патриотске дужности заборавили, да су противу њега Порти и тужбу поднели били. Пред Кузом стајаху планине од препрека, пред којима би многи мање одважан дух, на његовом месту, клонуо, очајао; ну као сури орао, који узлеће поврх највиших планина, он, једном смелом одлуком, вине се преко свију тегоба. Имајући на руци одлучнога и вештог државника Молдавца Когалничана, он се реши, да сруши наметнуту зграду државних установа, и 2 маја (1864) сбори Европом октроисани устав, прогласи ослобођење сељака од спахијске везе, па апелује на народ путем плебисцита,

и нашав потпунога одзива, пође један корак даље — појави се у Цариграду.

Одлазак кнежев у Цариград збуни његове унутрашње, а разоружа његове спољашње противнике пре него што су они и дошли к себи од упрепашћења, у које их је он бацио својим превратом (coup d' État); јер ако су његови унутрашњи противници апеловали на султана, он апелује на народ и на султана; а ако су га противници с поља осуђивали, што је погазио њихов међународни акат, који, као што говораше вел. везир, освештава права и и дужности, које вежу све интересоване стране и регулишу њихов односни положај, — Кнез прибегава своме сузерену да с а њ и м освешта ово ново стање ствари, које је путем плебисцита створио.

Мисли се, да је кн. Кузи Наполеон III, који је био једина али и довољна снага његова, саветовао, да предузме свој пут у Цариград. Била та претпоставка основана или не, стоји свакојако, да је цар идеју кнежеву одобрио, јер кад је турски министар примио из Париза глас о доласку кнежеву, франц. посланик повикао је задовољно: „ето видите, какве савете мој цар даје“.

Султан заборави одмах све грехе кнежеве, па нареди да се он прими одлично и

гостољубиво; одреди му најлепшу палату на Босфору у Ђоксу (Aux Eaux-douces d'Asie), у којој је пре тога само руски вел. кнез Константин примљен био. А Порта, од своје стране, давала је у своме полузваничном органу, топлога израза својим осећањима задовољства, што јој Кнез румунски долази.

А и како могаше другачије бити? Како могаху турски државници да се не радују појаву, који подиже спољашњи углед отоманској Порти, на који она свагда највећу вредност полаже! Тек што беше по Европи акредитован глас, да су одношаји између сузерена и васала на прагу прекида, да се на Дунаву вију мутни облаци, — кад ето васала, који јуче имаћаше да даје изјашњења, где долази да се поклони султану. То беше и сувише ласкаво за малаксалог „цара царева", добро дошло за финанцијске операције Фуад-пашине, спасоносно за одржање турскога кредита у Европи.

Пре поласка кнез Куза обзнани Порти, да ће јој дати усмена објашњења о уставној промени, коју је произвео, а међу тим да не мисли стављати у извршење мере, које је био принуђен да поднесе народу на гласање. 26 маја стигне он у Цариград, нашав сјајан при- у султана, у његових државника па и ди- матије европске. Ну усред гозбе и весеља з је у своме задатку имао да савлађује и

у Цариграду големе препреке, јер ни ту не беше земљиште тако равно, као што се могаше очекивати по спољашњим свечаностима.

Две велике западне силе имале су начелно различну политику на Истоку: Енглеска туркофилску, консервативну, а Француска не свагда до крајњих консеквенција доследну, али у основи либералну и народносну. Од више година вођаше се у Цариграду између њихових представника борба, која се свршиваше, као обично, трансакцијама, али свагда са претежним успехом на француској страни. Са тога беше поодавно у срцу Булверовом поникла клица зависти према Мутију. И свај пут он је завидљиво гледао, како његов француски друг доводи у Цариград румунскога владаоца, да му изради свечану потврду онога „безакоња“, које је он на дому извршио, подсмевајући се целој Европи. Раздраженост Булверова била је необична у дипломатије. Обилазећи своје другове, он је лупао о сто, вичући, да „Енглеска не може оставити оне земље (Сједињене кнежевине) у рукама Француске“, а Руси и Аустријанци ликовали су од радости, што ове две силе виде, у толиком трвењу на значајноме земљишту Цариградском.

Кнез Куза беше већ почео да сумња срећном исходу своје мисије. Изгледаше, да је ударио на тегобе, које се не могу савла

дати. Бар кад сам му ја подворење учинио, нашао сам га под оваквим утиском; није више, као првог дана свога доласка, говорио, да је требало „да дође заједно са српским Кнезом.“ На против. „Не разумем, рече ми, ове људе. Са обале Дунава чуће они други говор; ми ћемо се сложити, па ћемо сами себи дати што нам треба“. Већ беше наумио, да се враћа а да остави свој нови народом примљени устав, да га силе саме оцењују и прекрајају, уверен, да ће у француском посланику наћи поузданога и способног браниоца.

Ну Куза је био дух пун неисцрпљивих извора, карактер, који није никаквих путова презирао. У тешкоћи свога положаја, он се лати средстава, која беху мање достојна, али не и мање успешна: он се реши да покуша све, ушавши смело у сплет врзинога кола на Босфору. У цивилном оделу, праћен само једним човеком, он отиде госпођи Аристарховици, кнегињи Самоској, у походе. Ова госпођа вредила је колико једна сила, нешто по томе, што је имала личнога утицаја на Булвера, а нешто и по томе, што јој је муж био лични лекар султанов. Кнез обећа Аристарховици, да ће дати пенсију мужу њеном, што је негда био апућехаја влашки, а отвори јој и боље изгледе а случај свога успеха. На овоме путу потпомогне Кнеза француски посланик, који, видећи,

да је сувише пробудио завист у неких својих другова, приближи се Булверу, учинивши му неке уступке. Ове две околности у свези промене расположења у Булвера. Он, који је јуче говорио, да не ће да чује за „црвену риту“, но да бољарски елеменат мора имати претежног удела у управи земље, стаде сутра дан изражавати своје тихе сумње, да ли се може са бољарским елементом опстати. Кнез, који беше на прагу свога повратка, остане и даље; весеља, која беху најпре као изнуђена, добију усрднији облик. Потпомогнут Мутијем, Кнез задобије за себе многе меродавне личности. Свакоме се обраћаше лепим и ласкавим речма. Од Булвера, као дојена дипломатског тела, искаше савета; Прокешу, као „маршалу“ клањаше се „пуковник“ Куза. Турским министрима претвараше се, као да се хоће с њима непосредно да споразуме, остављајући дипломатију на страну, а султану ласкаше лично, хвалећи му војску, којој ће његова војска бити авангарда; обећаваше му, да ће један батаљон своје војске обући у низамско одело, и да ће послати у цареву гарду двaестину младих Румуна, које ће сам издржавати.

У кнежевом понашању беше свачега, па и многога, што не би доликовало озбиљном вл даоцу, али образ на страну, Кнезу се не мо одрећи, да се умео наћи на цариградском

мљишту, где су се испрекрштале сплетке и са Запада и са Истока.

Међу тим Енглеска, потребујући често потпору француске владе у другим озбиљнијим питањима, попусти Француској, те Булвер добије налог да ради сагласно са францускии послаником, а обојица изјаве Порти, да ће пристати на све, што она непосредно са Кнезом сврши.

Одвело би нас далеко, кад бисмо овде улазили у излагање свију основа, на које су се обе стране сагласиле, по што се, према задатку ових записака, на румунске послове осврћемо само толико, колико су они имали утицаја на Србију. Ограничићемо се само да наведемо, да се Кнез с Портом сагласио о новом уставу, морајући по нешто и попустити, по што су и противници његови своје првобитне захтеве ублажили. Владавина, наравно, остала је опет уставна са представништвом народним, али је, уза скупштину, установљен и сенат. У тој тачци није било разлике, али су главне спорне тачке биле: својства лица, која би улазила у сенат, ценсус, образовање изборних зборова, где су противници кнежеви тражили да свуда претеелеменат бољарски, — али без успеха.

И 16 јуна (1864) састану се представи гарантних сила у конференцију заједно

са отоманским министром спољашњих послова, те званично, а са задовољством, узму на знање погодбу, коју је Порта углавила са румунским владаоцем.

Најдрагоценија тековина, коју је Кнез собом понео, било је право, да се од сада земља његова може сама собом конституисати, противно одредбама париске конвенције од 1858. У акту, који је цариградска конференција примила, стајало је, да ће од сада Сједињене кнежевине моћи саме да преиначавају или и да мењају законе, који се односе на унутрашњу управу, али да то право не могу распростирати и на везе, које скопчавају кнежевине са отоманским царством, ни на уговоре закључене између в. Порте и других држава, који остају такођер обавезни за кнежевине. Јасно је, да су се овом округлом одредбом Румунији одрешиле руке, да у својим установама предузима све измене, које нађе да су јој потребне, па да обори и сам тај акат, који је конференција (16 јуна) додала конвенцији париској. И заиста, од тога времена и почиње ера самосталнога уређивања у Румунији, која се тада вештином и енергијом кн. Кузе после не пуних шест година опростила устава, који јој Европа беше октроисала докле је, на против, Србија имала несрећу, да остане под владавином турскога устава пуних

тридесет година! Ну то је, у осталом, лежало и у разлици времена и прилика.

Кнез Куза остави задовољан турску престоницу, али и свога српскога завезника у Београду остави у најтежем положају. Кад смо ми у врстама, које претходе, с хвалом пропраћали његове смеле одлуке, оцењивали смо их са гледишта румунских интереса, за које је, наравно, Кнез и дужан био да се стара, али његов цариградски пут беше далеко од тога, да се слаже и са интересима српским; његова лака превртљивост изостајаше далеко иза дужности лојалнога државника, који се и на свога савезника осврће.

Како се сазнало, да кн. Куза долази у Цариград, ја сам дошао у веома незгодан положај, да сваки час одговарам на питање: „а ваш Кнез?“ Противници, правећи паралелу између једног и другог Кнеза, узимали су према нама пресуднији тон, а пријатељи су губили мах да за нас стају на браник. Чињаше се, да би и они сами радо видели кнеза Михаила у Цариграду, наваштавајући ми, да би његов долазак произвео изредан ефекат, али од какве би политичке користи тај пут могао бити за нас, на то нису могли одговорити. Ну за нас је могло бити дугог размишљања. Кад кн. уза долази, он има изгледа да се врати своме роду са драгоценим тековинама политичким,

а шта би кн. Михаило имао да однесе својим Србима? Ако би га султан поставио у положај, да се не врати празних руку, ја бих био први, који би му тај пут предложио, и он би, без сумње, тај предлог примио, ако би султан био вољан да му повери чување границе царства на Сави и Дунаву. Иначе његова појава у Цариграду нити би била од коричти њему ни Порти. Такве сам ја одговоре давао на питања, која су ми из званичних кругова долазила, уверен будући, да бејах веран тумач мисли кнежевих, који би ту жртву своме народу радо принео у тешкоме процесу, у коме ми бесмо осуђени да споро и трудно, да корак по корак идемо напред својој будућности.

Колико год беху задовољни турски државници поступком превртљивога Кузе, још би већег успеха они у својој политици виделе у доласку поносног кн. Михаила, кога свагда сматраху као опасна за царевину. С тога се обрати Али-паша рускоме заступнику нападима без сваке штедње противу њега, по свој прилици у намери да, кроз руски утицај, сломи отпор кнежев. Султанов министар подгреје све старе тужбе против кн. Михаила. Он је говорио, да преврат кн. Кузе није ништа према ономе, који је српски Кнез изврши кад је повредио Устав од 1839, одузевши д жавноме Савету потребне гарантије самост

ности, па узео апсолутну власт у своје руке на штету народних слобода. Кад је Кнез то учинио, Порта је ћутала [1], па сад има да подноси последице, будући се његов сусед позива на догађај у Србији, и тражи за себе оне исте обзире, које је Порта показала српскоме Кнезу.

На ове и друге сличне тужбе, које смо већ више пута чули из уста турских министара, Новиков није допуштао, да се могу упоредити поступци ова два Кнеза. Докле је српски утврдио ред у својој земљи, Кнез румунски здружио се с револуцијом, и последњим актом својим унео у турско царство један опасан основ — опште гласање. Мирно и достојно понашање кн. Михаила, ма да није гипко, за Порту је веће јемство, но превратна политика кн. Кузе, који се служи формама, да само што лакше дође до своје крајње мете.

Као морал из овога разговора са турским министром изводио је руски заступник преку потребу за нас, да у својим одношајима са Портом будемо веома смотрени, а свему да је крив кн. Куза, који нам је, својом цариградском визитом, паклену игру одиграо.

Протестовала је још у дек. 1861 год. (гледај напред стр. 90).

Да наш положај беше постао много тежи, то беше изван сваке сумње; ну ја, у овоме кораку турскога министра, не виђах ништа друго до посредни позив за кн. Михаила, да дође у Цариград, па објаснивши ништавост свију тачака турске тужбе, изјавих, да до Порте стоји, да уклони све узроке међусобнога неповерења, уредивши наше одношаје на трајним основима. Ви нишаните, прихвати Новиков, на градове, ну на то није ни мислити; све и да би их се хтела Турска одрећи, Аустрија јој не би допустила. И кад Кнез румунски долази султану на подворење, а Кнез српски то не чини, онда је неповерење Портино лако појмити. Треба, одговорим ја, држати рачуна од разлике, која постоји у положајима једнога и другог Кнеза. Румуни немају Турака ни градова турских у земљи, па су Турке и заборавили; они своме Кнезу не би ни замерили што иде у Цариград, све да ништа и не сврши, а Срби би своме Кнезу за цело такав пут уписали у велики грех, ако би се вратио празних руку; народ би му са основом пребацивао, као да је ишао у Цариград да благодари султану, што нас је бомбардао са града београдског. „Па кад је тако, онда не треба му ни саветовати да долази," заврши Новиков.

Тек што бејах готов са руским заступн ком, а енглески посланик позове ме (15 јун

на разговор. Ја сам већ претпостављао, да ће се разговор односити на визиту кнежеву, јер задахнут осећањима суревновања према своме француском другу, Булвер гораше он од жеља, да га надмаши, а то би извесно учинио, ако би успео, да доведе кн. Михаила у Цариград. Заслуга би му се више ценила, но што се цењаше успех Мутијев са доласком кн. Кузе.

И заиста, сер Хенри Булвер стаде ми у томе смислу говорити, можда у договору са турским министром:

— Ви сте већ подуже овде, па сте могли увидети, колико Порта пази на форме. Источне владе нису никада налазиле праве послушности, па су се свагда трудиле, да накнаде у форми оно, што им недостаје у ствари. Ја држим, да би визита кн. Михаила могла знатно олакшати ваше одношаје с Портом, а тиме да бисте ви много више добили но запетим положајем, који сте спрам ње заузели. Молим вас, дакле, да ми кажете, шта о томе мислите?

— Ако ми ваше превасходство допусти, да смем говорити без резерве, отворено и потпуно, ја бих одговорио, да је све тако. Ви у свему имате право; Исток заиста љуби форме, управо та околност и за нас је највећа те-.. И ми смо источни народ, који, у своме ражењу, види поглавито форму, па кад се

она пусти, он мисли, да је и сама ствар пуштена. То је, што и Кнезу смета да овамо дође, а он, који би знао свести значење те те визите на праву вредност, не верујем, да је не би већ и учинио. Требало би да се Кнезу пут олакша, да се он постави у стање, да по повратку своме имадне чиме растурити предрасуде свога народа. Положај Кнеза румунског, који у својој земљи нема мусломанскога елемента, много је лакши, па се ипак кнез Куза повратио одавде са добитцима.

— На против, он је морао да поквари оно, што је начинио.

— Жртвовао је форму да спасе ствар.

— И ви можете имати све осим градова.

— Ако њих немамо, ништа немамо.

— Е, њих имати не ћете. Ви знате, да сам вам ја свагда искрено говорио, па ево то и сада чиним.

При свем том, ја замолим, да могу и даље говорити о градовима, приметивши посланику, како је он сам желео, да му ја будем искрен, па по што ми свагда указује част, да ме тако благонаклоно и искрено предусрета, ја бих грешио, ако се не би потпуно изразио. За тим му изјавим, да ми и не мислимо, да би Порта била кадра, да сама увиди потребу такве концесије, али ако би влада Њеног Величанства

хтела, да се под њеним ауспицијама отпочне нова политика према Србији, зар би јој Порта могла што одрећи? Кад ми на то Булвер одговори, да би тако што одрекла, изјавим ја, да онда не разумем ни Султана ни Порту.

— Под заштитом Француске, наставим ја, све се може: узапћују се добра гарантована међународним актима, обарају се европске конвенције, и аuктор ових дела одлази одавде у тријумфу, — а под протекцијом енглеском зар да не може да се расправи једно питање, које није ни више ни мање но опасност за мир у Турској? И ми смо један од источних народа, па се познајемо узајамно. Е, ја узимам слободу да кажем вашој екселенцији, да су у овоме тренутку сви народи управили очи на Наполеона. Ја не знам, ни да ли греше ови народи. Ми видимо, да Француска овде у свему успева, да се њој ништа не отказује, а ваша екселенција мисли, да би Порта смела што отказати великој Британији, својој искушаној пријатељици.

— То не стоји, да Француска у свему успе ва. Она је била бијена у свима редовима; била је бијена у питању о Сирији, па онда у питањима о Црној Гори, о Београду, па и сад у вари кнеза Кузе, коме је она желела да се осто санкционише coup d' Etat, што није ињено.

Као што није моје било, да се с његовом екселенцијом препирем, примим да све тако може бити, али приметим, да је факат да се по свету акредитује глас, да се овде од страха Наполеонову много чини. Посланик признаде да има нешто, али да је то мишљење претерано, а кад ја даље додадох, да се у народâ у Турској утврђује вера, да је Француска за њих, а Енглеска против њих, посланик плану и повика:

— Велика погрешка! Што је год учињено за хришћане, учињено је по мојој иницијативи, узевши за пример, како су хришћани примљени у гарду царску, у војну школу и т. д. Ну ми, додаде он, радимо као пријатељи; хоћемо потпуно изравнање елемента хришћанског са елементом мусломанским, али га хоћемо природним током. Ми не знамо шта може изаћи из пропасти турске царевине, па зато хоћемо њено одржање и њен природни преображај. Са тога не можемо јој ни саветовати да пусти град један (Београд), који је кључ царству. И да се сруши Београд, Турска би га морала где на другом месту подићи. Србија не може постати независна, ван у каквој европској кризи, која се не предвиђа; па као што нисте јачи, да можете победити Турску, остаје да живите са њом лепо а ви то не чините. Овде се држи, да је Кне

човек неповерљив и злонамеран према Турској; његова милиција нема смисла, јер њоме не може никога победити.

Саслушавши ове речи изговорене љутитим тоном, ја се повратих опет на градове, приметивши, да не разумем војно значење Београда, ну да ми се чини, да градови у опште губе од свога значења пред данашњом страховитом артиљеријом.

— Остају свагда једна цифра, одговори ми Булвер.

Допустивши и то, наставим, да су ми се на Кнеза и његову хладноћу и Турци жалили, али да немају право. Кнез није ништа друго но оно, што смо и ми: он само држи рачуна од расположења народних, а ко то не чини, тај не може ни бити наш Кнез. Милиција је још пре њега пројектована. Турска се нада, да ће она бити укинута; она може престати, то не одричем, али ако престане, престаће сама по себи, иначе никако. Она је данас наша одбрана од градова: кад нестану градови, престаће и потреба одбране. Дотле остајемо, једни спроћу других, као два наоружана стана: најмања варница може подићи ..ики пламен. Будућност је наша. Ми ..мо једном и те градове имати, ну ..а не ћемо на њима моћи Порти да захва-

лимо. Ја сам се до сада могао уверити, да се овде мање више добива све, што се тражи, — ну не иницијативом Портином, јер као што она или отказује, или одуговлачи, ствари се добивају силом околности, и — Порти се онда не држи рачун од концесија.

— То је, прихвати посланик, све лепо и красно. И ја држим, да је боље дати за времена оно, што се пре а после дати мора, ну тешко је то у практици извршити.

Ја узех слободу да изјавим, да не увиђам тих тегоба, па поставих питање: за што султан не би могао рећи Кнезу, да му поверава чување граница на ономе крају царства, поверивши му градове? То би био акат мудрости и велике вештине!

— Који је тај министар, запита ме енглески посланик, који би султану смео предложити да уступи градове?

— У име велике Британије, одговорим, све би му се смело предложити, а он зна, јамачно, да оцени, шта за њега значи та велика Британија.

Говор, који беше узео мало живљи тон, овде се стиша. Посланик ми разложи тихо и благо, да не верује, да би његова влада била у томе расположењу; даде ми разумети, да ни наши пријатељи у Лондону не могу та расположења променити, јер у Енглеској спољашња

политика зависи од неколико људи; изрази се даље, да је главна тегоба то, што је Београд европско питање, па се не зна, да ли би се он у српским рукама могао одржати.

— Ексцеленција! прихватим ја, рецимо, да је питање аустријско. Треба само видети, како је град од стране аустријске слаб, а од стране вароши утврђен.

— Јер су одонуд пријатељи, а од ваше су стране непријатељи.

— Онда, кад је град дотериван, није ни било тих обзира, јер су га дотеривали Аустријанци, кад је био у њиховим рукама, а сумњам јако, да ли су и они пријатељи турски. Европа не прати довољно дела Аустрије. Она се на нашем суседству у Босни одомаћила; толико је тамо приправила духове, да ће јој у првој прилици ова провинција пасти у руке сама од себе.

Поводом ових речи посланик ми примети, да није сама Аустрија, која ту има реч рећи; ривалитети би се појавили са свију страна, чим би Енглеска изашла на среду са предлогом за порушење градова.

Овде сам био узео да представим, како прилика, да би Аустрија остала сама прову нас, и био сам већ рекао, како се Француска прекјуче била изразила против оп-

станка Београда (града), а он ми на то одговори, да нам је тиме само шкодила, докле, међу тим, не бисмо прекинути у говору, а кад га после настависмо, не би повода да се повратим на ову важну тачку. Ну изјавих, да при свему томе, што од њега чух, ипак не очајавам. Мени се, чини, рекох, да се све тегобе могу савладати, ако он узме ствар под своје закриље. Мисли се, додадох, да ми не умемо слушати никога до Русе, па нам се још и та неправда чини, што се садашња тишина у Србији њима приписује. Не одричући миролубивост саветима руским, ја иштем ову заслугу за нас саме. Не одричем ни то, да Русија може имати гласа код нас, ну има га као пријатељ. Ми ништа више не можемо желети, но да имамо више таквих пријатеља, које ћемо радо слушати. Ако би влада Њеног Величанства хтела, да под њеним ауспицијама отпочне нова éра политичких одношаја између нас и Порте, ми ћемо бити срећни да обгрлимо и њене савете.

— То би све, одговори ми Булвер, могао олакшати долазак кнежев. Дочек би му био врло сјајан, ну ако он не би могао доћи сад, могао би причекати удесну прилику, н. пр. кад дође на дневни ред питање о милицији. Као п је султан човек, који љуби војску, могао му Кнез рећи, да је и његова милиција за о

брану царства, па би се ствар могла у самим куртоазијама добити.

— Свакојако, рекох, ако би Кнез и могао доћи, то не би смело бити одмах, јер би изгледало, да се угледао на кнеза Кузу. У опште, рекох, шта може бити од визите кнежеве, то не бих смео прорећи, тек толико смео бих потврдити, да би она била прва последица нове политике, какву сам наговестио. За то замолих Булвера, да он отпочне радити у томе духу, почевши потпором својом код Порте за текућа питања, па за тим саветима да се нова политика отпочне порушењем Смедерева, Шапца и Фетислама; Београд би могао следовати, милиција би изгубила своје значење, те би се тако решио цео низ питања на нашу узајамну корист. Ствари би ушле у нормално стање, а Порта се не би имала бојати, да ми после што друго не тражимо, јер знамо, да Србија није у стању, да разори царевину турску, а ако њој има доћи катастрофа, градови је у Србији не ће моћи одвратити.

Булвер ми обећа, да ће радити, да се решење текућих питања ускори, а што се главнога предмета тиче, беше на завршетку мање негативан. Не зна, рече, шта може најпосле л; али толико да је безбрижан, да би се Кнез, је и вешт, као што је частан и поштен, о угодити с Портом и много добити.

Енглеском посланику беше озбиљан смер да доведе српскога Кнеза у Цариград, као што је румунскога кнеза довео био франц. посланик, а ја сам имао пред очима, да му ни мало не оставим изгледа на успех пре него што би се повољно решило питање о градовима. Због тога сам се чешће враћао на бомбардање Београда и представљао како је оно отежало положај Кнезу, изазвавши неповерење спрам Турске. Посланик ми признаде сад први пут, да је оно била велика несрећа, која је много побркала и покварила, али опет, говораше, не треба Порти приписивати кривицу, јер би само деца могла веровати, да би она кадра била такву меру наредити. Ја сам допустио, да може и тако бити, ну да то не мења ствар у основу, јер било да је бомбардање наредио Фуад или Ашир, публика има пред очима догађај, па се пита: зар не може још који Ашир доћи у Београд? И ако није онда бомбардање, као што он примећаваше, велике штете нанело, Порта се сад постарала, да други пут тако јевтино не прођемо, наоружавши град бољом артиљеријом. На кратко, старао сам се, да убедим енглескога посланика, да је велика поремећеност у нашим одношајима с Портом, и да не стоји до кн. Михаила, но д ње, да се то стање ствари поправи.

Турски министри, извештени о овоме одговору, нису даље ни покушавали да доведу кн. Михаила у Цариград, а још мање могли су то чинити, кад сам ја примио из Београда за Булвера одговор (од 23 јула) који, у име кнеза Михаила, потпуно одобрава назоре, које сам ја пред енглеским послаником развио. У свези са мојим разлозима примећује Гарашанин, да пут кнежев треба да утврди положај његов у земљи, а не да га ослаби. Ако појав његов у Цариграду не би био ништа друго, но догађај од неколико дана, где би се извршиле неке формалности и неке церемоније, па да се после опет повратимо у стање садашњег неповерења, онда би ова визита, са нашег гледишта, била просто једна политична погрешка. Је ли могуће помислити на положај, који заузимају градови у Србији после несрећног догађаја, који је створио провалу између Порте и Србије и распалио гнев једног осетљивог народа, — је ли могуће помишљати на то све, па опет позивати Кнеза да дође у Цариград а без изгледа да ће се овај положај поправити? Та Кнез би се без икаке користи упропастио у очима свога народа. Даље се, у одговору, жали, што Булвер приписује београдском .у важност, које он нема, називајући га ;чем царства турског. Тим горе, ако го стајало, што би онда сваки потрес могао

принети, да кључ царевине падне у руке непријатељу. Најпосле, министар, „као прост тумач“ мисли кн. Михаила, препоручује ми, да његов одговор у целом пространству саопштим енглеском посланику.

Разуме се, да Булвер није био задовољан овим одговором. Он нађе да се „ми вртимо у кругу,“ т. ј. докле он тражаше, да визита кнежева претходи политици поверења од стране Портине, дотле ми доказивасмо, да Порта треба да пружи најпре стварну залогу, да ће одустати од дојакошње политике претње и неповерења.

За сада је прошао наш покушај без непосредних последица, ну питање је било положено и ако не формално. И Порта и дипломатија чуше цену, по коју је Србија готова, да учини жртву, јер тако ми свагда сматрасмо пут Кнеза српског у Цариград, т. ј. не као параду, но као символ једног политичког правца, који треба да се запечати знатним користима земаљским.

VIII

СРБИЈА УСАМЉЕНА

Кнез Куза, својим доласком у Цариград, створио је Србији повод, да изнесе на среду, и ако не званично, питање о градовима, за које смо дотле само тихо и смотрено спремали земљиште, али је румунски Кнез, у исто време, променом свога правца, створио Србији и тежак положај, који је њу усамио.

Да бисмо потпуније нацртали све тегобе, у којима се тада налажаше Србија са својим Кнезом, додаћемо овде у изводу, једно поверљиво писмо, које сам ја (30 јула 1864 г.) писао из Цариграда лично кнезу Михаилу, пошто сам, по иницијативи самога Кнеза, чешће долазио са њим у преписку, докле сам год вршио тамо дужности заступника.

„Да Ваша Светлост, писах ја, у Бечу и Лондону налази мало наклоности, познато је

још од онда, од кад је Србија, под Вашом владом, почела тражити извршење својих политичких тековина. С тога не ће Вас зачудити, али ће Вам ипак по гдешто објаснити, кад чујете, да је овде аустријски посланик (Прокеш), на петнаест дана пре него што је откривена завера Мајсторовићева, говорио у поверењу своме пруском колеги: „да се кн. Михаило не може одржати; да је он напојен крутим идејама европским, да против њега конспирује (прави завере) цела земља.“ Више или мање дели ово мишљење и г. Булвер, само што он као нарочити узрок слабости положају Ваше Светлости сматра „les folles idées militaires,“ које у Београду владају.

„Много ће више Вашу Светлост интересовати да зна, како о нама суде они, у које се ми више или мање уздамо, а на име, Французи и Руси.

„Не подлежи никаквој сумњи, да Ваша Светлост има у влади руској чврстога ослонца. Највећи као и најмањи званичник у дипломатији руској узима великога учешћа у судбини Ваше Светлости; ну та руска симпатија и јест управо извор различнога осећања других сила спрам Србије, јер се из симпатије изводи утиц: као њена последица. Порта зна, да јој Руси може у свако доба бацити угарак у кућу, и

је срећна, чим је види збуњену и спречену да то учини. Кад је спречена Русија, Порта се и од наше стране сматра за обезбрижену. Зна Ваша Светлост из мојих дојакошњих рапората, да се и садашња тишина у Србији приписује саветима руским.

„Ми смо као неко плашило за Турке. Као такво употребљавају нас и Французи, који такођер имају обичај претити утицајем, који имају у Србији и Црној Гори. И необичне појаве! Порта се у овом тренутку више боји утицаја француског но руског у нашим крајевима, а то је са тога, што се сад више верује Русији у осећања консервативна. И то ће тако трајати, докле се год не би дошло до сукоба између Француске и Русије, а онда да Русија не сме рачунати на Порту не подлежи никаквој сумњи. Још лане, кад се изродио пољски устанак, Порта је била задала Француској реч, да ће, у случају рата, бити на њеној страни. То је извесно. Међу тим, ако се Порта више боји Француза, она им више и попушта. Обадве пак силе труде се, да јој докажу, како су оне свемоћне у њеној властитој кући.

„Из мојих последњих извештаја опазила Ваша Светлост, да су Французи овде узели ам нас положај са свим пасиван: не смеу нам ништа, али нам ништа и не помажу.

Њихово је око бачено на наше румунске суседе. Помагати и њих и нас, налази г. Мутије да би било без такта, јер би могло пробудити сумње и подазрења у Порте. Избор пак између нас и наших суседа није за Французе тежак. Што је оно елеменат романски, што онде може бити земљишта и за католицизам, то могу и бити и не бити побуде за потпору француску; али што се оданде може имати основа за револуционе и друге непријатељске операције против Русије, — то је права тајна благовољења Наполеоновог за кн. Кузу. Управо, од пољског устанка и почиње права интимност француско-румунска.

„Г. Тувнел је свагда полагао више вере на Србе но на Румуне, ваљада за то, што је онда владао други правац у источној политици царевој, по што Русија и Француска корачаху тада на Истоку упоредо. Ну стоји и до лица у министарству Наполеоновом. Док је Тувнел био министар, мени је у посланству често изражавано благовољење за Вашу Светлост и Србију. Ну г. Друен де Луис „убеђен“ је, да сте ви, Господару, „Рус.“ Г. Бониер, прошав кроз Београд са задатком да проучи прилике у Србији за време пољског заплета, много је принео, да се ово мишљење у Паризу утврди. Он и сада налази, да

чудновато, што је онда од Ваше Светлости чуо, да Срби сматрају Турке као своје највеће непријатеље, па да с њима никад не могу у једним редовима војевати.(1)

«На кратко, Господару, расположења Француске дипломатије у Цариграду нису за личност Ваше Светлости наклона. Може зар Француска још и бити уз нас у овом или оном питању, али ја не верујем, да и Ваша Светлост може лично на Француску рачунати. Нека би Бог дао, да су осећања у Паризу боља, ну ја се бојим, да осећања, која се опажају овде у посланству, не буду само одјек париских. —

„Ја још верујем, да се ово расположење може и променити, ну у мени је ојачао страх, да ћемо ми свагда имати, да се по мало бранимо пред Француском владом докле се год она, према Русији, буде налазила у овоме запетом стању, које, на жалост, не даје изгледа да ће скоро престати. — Дотле пак било би потребно мислити на начин, како да се у Француске владе изазову боља расположења,

(1) Бонијер, полазећи за 1 секретара француског у Цариград, имао је мисију да прође кроз Београд и Букурешт, те да опипа, да ли би се Србија и Унија, уз Турску, придружиле коалицији, коју Наполеон III смишљао против Русије поводом љскога устанка.

јер је она, у овоме тренутку, не само у Цариграду све остале владе са политичке позорнице потиснула, но још и у целој Европи надмоћно влада политичним одношајима.“

С друге стране, стање источних народа не пружаше ни најмање основе за заједничку одбрану. Бугарска борављаше свој мртви сан, дајући једине знаке јавнога живота у црквеном покрету, коме вођи тражаху наслона у Турака. Грчка још живљаше у унутрашњој трзавици, која јој беше преостала од потреса, који је оборио краља Отона; а Румунија једним превртљивим скоком свога владара, беше сишла с пута дружбе са Србијом. Поврх свега, две суседне силе, имајући вазда за собом Пруску, кретаху се у потпуној реакцији к Истоку, заузете плановима окупације Сједињених кнежевина, плановима, који и у њима суседној Србији изазиваху осећања несигурности.

Кн. Михаило беше одбио све посредне и непосредне предлоге, да промени правац и да се поклони султану; ну сви разлози државничке мудрости налагаху ипак заповеднички, да се, у сред ове облачне ситуације, што учини, што би запетост положаја ублажило и раздраженост његову стишало. И кнез Михаило одлучи, да изађе на сусрет Порти са изјавом добре воље, да уђе са њом у боље одношаје,

али не пропусти ни цену навестити, по коју је готов био то да учини.

Отворајући народну скупштину (16 авг. 1864), која се прва састала за догађајима од 1862, Кнез напомене, како је отаџбина наша била потресена бомбардањем наше главне вароши, и налазила се на прагу неизмерних догађаја; како су, посредовањем гарантних сила, устављени даљи сукоби, а за тим у Цариграду учињен споразум између Порте и гарантних сила, којим, и ако нису потпуно задовољена наша очекивања, ипак је наређено, да се испуне донде неиспуњена права наша, а и нека нова јемства и нови добитци да су њиме прибављени Србији.

Набрајајући која наређења Цариградске конференције беху дотле извршена, а која још чекаху своје извршење, Кнез српски прелази за тим на своју главну мисао, па говори:

„Са свим је природно, да су тешки догађаји, које вам напоменух, морали пореметити наше одношаје са сузереном силом; н у ј а с а м срећан, што вам могу рећи, да су се они почели исправљати и све бољи бивати, и настајаваћу, колико је до мене, да они све бољи буду, јер отуда чекујем добре последице за наше ајамне интересе. На жалост, не-)иродан и осетљив положај, у коме

нас обдржавају градови, отежава јако успех доброј политици. Али кад сравним ово штетно дејство градова са користима, које би произашле из друкчијега стања ствари, онда мислим, да се смем предати надању, да ће блист. Порта доћи до уверења, да је задовољна и успокојена Србија много јачи бедем за царство, него што су градови, које има на нашим границама. Истина прокрчи свагда себи пут, а овде ће га, надам се, утолико брже прокрчити, што има да апелује на високу мудрост сузерена Србије.“

Ова изјава кнеза Михаила прошла је као што пролазе сви слични кораци онде, где нема услова за добре и поверљиве одношаје. Ма да је турским државницима била по вољи кнежева предусретљивост изражена свечано пред лицем народнога представништва, ипак су ствари текле својим природним коритом. А и како се могу другачије сусретати две противположене струје? Какве се везе могу скопчати између две државе, које имају са свим супротне интересе: између Србије, која непрестано тежи своме потпуном ослобођењу, и отоманске Порте, која би имала да плати то ослобођење својим аукторитетом, својом снагом и својим земљиштем?

И код најбоље воље, да се покрију о
ћања и бар привидно одрже спољашње фор
развијају се противни правци често и са

собом. Једном већ упућени, они јуре напред доста пута и несвесно као вода, која силази својим већ прокопаним коритом.

Нити је Порта у кнежевој изјави налазила оставку на аспирације српске; нити је Кнез, изашавши њој на сусрет, мислио да постигне што друго, но управо да олакша развој ових аспирација. Ни са личног гледишта није ни један владалац у Србији могао наћи рачуна, да се наслања на Порту, која је једном већ била поткопала и ону владавину у Србији, којом је, са свога гледишта, имала основа да буде потпуно задовољна, а поткопала ју је покретана једино нагоном свога аукторитета. Ако се дакле ни кн. Михаило, ни са којег гледишта, није могао ослањати на тако непоуздан ослонац, није ни Порта, са своје стране, могла с поверењем примати уверавања српскога господара, који није пропуштао никакву прилику од значења, а да не подсети, да је он син Милошев.

Исто су тако искрсавале појаве, које није могао предвидети ни кнез Михаило у својој сфери, а ни Порта у својој. Кад је Кнез 1864 говорио своју престону беседу, он тада, као што знамо поуздано, није ни помишљао, да идуће године прославља педесетогодишњу успомену ганку свога оца у Такову, а тако исто и орта није могла предвиђати, да ће јој у тој дини разне недаће подићи народ српски у

Босни, да навали сеобом у Србију, а она ту прилику да употреби на мере, којима би се од Србије оградила. На сваком дакле кораку видимо прилике, које, с једне стране, покрећу аспирације, а с друге, мере самоодржања, — али свагда са коначним успехом на страни Србије. Постојана енергија, која са одређеним задатком стрми напред, мора свагда одржати победу у борби са пасивном самообраном, па често и онда, кад ова и јачом снагом располаже.

При свем том, речи беседе кнежеве биле су угодне уху турском, а и у круговима дипломатије нашле су оне одобравања. Булвер је у њима гледао плод оних савета, које је он давао Кнезу, да отпочне усрдније односаје с Портом, а сви су налазили, да се вешто прешла тугаљива тачка о градовима. Разуме се, да смо се ми трудили, да што више изнесемо сву вредност корака кнежевог, доказујући, да се само кн. Михаило, ношен љубављу народном, могао решити, да онако отворено говори пред народом српским у корист добрих одношаја с Портом.

У то време дошао је у Цариград за посланика руског генерал Игњатијев, који, ма се шта о њему мислило, не беше обичан човек; он беше још млад, вредан и у послу неуморан. На путу своме из Петрограда, он је ударио био на Беч, да измења мисли са аустриј-

ским кабинетом о источним пословима. Дошав у Цариград, он се одмах стави у додир са бароном Прокешем. Они су претресали своја гледишта, и на неки начин кушали се. Као што је Србија на Истоку она тачка, која источну политику ове две државе нај јаче и најближе занимаше, тако су се око Србије и њихови погледи мењали.

Прокеш се није дао лако убедити, да је влада у Србији консервативна, као што је Игњатијев мислио, да је успео убедити његовог министра, грофа Рехберга у Бечу. Ну тамо, тврђаше Прокеш, не познају право стање ствари, већ се ослањају на извештаје Гедела, свога консула у Београду, који, као нов, види само њихову површину, докле, на против, генерал Филиповић, који станује у Земуну, све боље зна, а он држи, да је непријатељски дух, који се показао у Скупштини српској спроћу Порте, дело саме владе; да скупштинари, прости сељаци, и ишту и дају само оно, што влада хоће; па да и дух беседе, у којој се Кнез хвали народном војском, и револуциони дух адресе скупштинске, имају један исти извор.

Аустријски посланик имао је заиста нека упутства од своје владе, да се са руским до-
ıора, јер се и мени изражавао, да њих дво-
ца „корачају договорно". ну ближа измена
'сли показала је, да, ако би се они и сло-

жили у стварма румунским, далеко су били од тога да и српско питање подједнако схватају.

Покушај је остао безуспешан и дао нов доказ, колико су се Аустрија и Русија на српскоме земљишту разилазиле и онда, кад би биле вољне да се на њему сусретну.

Јасно је, да овај покушај није на Порту никаква утицаја имао, макар да су и њој падали у очи чести и необични додири представникâ ове две силе. Она је ишла својим путем.

Година 1865-та била је за турску царевину година необичне тишине. Никакав потрес није узнемиривао њене простране области. И велике силе остављаху је на миру, јер им поглед беше, скоро искључиво, управљен на средњу Европу, где се још тада опажаше, да се спрема насилан развитак немачкога питања. Изгледаше, као да јој све иђаше на руку, да се она може прикупљати и мислити на своју будућност; ну она се није трудила, да ту будућност обезбеђује развитком унутрашњега благостања, колико да се спрема, да се ограђује од унутрашњих неприлика. У ту годину падају прве Портине мере око оружања и уређивања војног. Абдул-Азис, од како је дошао на престо (1860), обраћао је особиту пажњу својој војсци. И ако за добро уређење њ[е] није имао способних и спремних људи, са о[ру]жањем био је срећнији, набављајући без п

станка доброга оружја, на које је обраћао главне изворе државних прихода.

Могућност оружанога сукоба са Србијом није се губила из очију. Војни aукторитети турски сматраху, да је за њих рат са Србијом много лакши од рата са Ц. Гором. С помоћу наших добрих друмова мишљаху они, да би се са 30 до 40.000 добре војске могло продрети у срце Србије. Не мишљаше другачије ни сам чувени војсковођа турски Омер-паша. Кад је (с пролећа 1864) Порта била узбуњена пројектима италијанске револуције, па се плашила, да јој се хришћани не побуне, Омер-паша саветовао је као прву меру, да се Србија заузме, како да се, у случају устанка, сва сила окрене најпре тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке. Ако би се одмах с почетка успело, да се притисне Србија, мођ би се устанку у извору угушила, а после би се лакше успело, да се савладају растркани, неусредокраћени огранци устанка, који би се у први мах обишли.

Докле су се турски официри радовали множини и употребљивости наших друмова, Порта се трудила, да своје железничке пруге нигде не доведе до наше границе. Комисији, а је тада постојала да проучи, где би се цигла мрежа гвоздених путова, она је била епоручила, да се Србија на сваки начин

обиђе. Она је могла тиме смерати да Србију одвоји од општег европског обрта, али су је поглавито руководили војни смерови, који би је поставили у стање, да својим војним средствима брзо распоређује, а нама ову могућност да одузме. Она је тада почела живо да подиже друмове и по Босни и по новоме вилајету Дунавском. За ову област била је пројектована цела мрежа путова, који би везали Варну, Шумен и Рушчук, а са овим опет, Трнов, Ловчу, Софију, Лом и Видин.

Колашин би се утврдио као тачка, са које би се имао предупредити састанак Србије и Црне Горе. Тај би се град, у исти мах, снабдео потребним средствима, да може послужити као резервна тачка, одакле би се подржавале војне операције и против Србије и против Црне Горе.

Као тачке најудесније за улазак у Србију налажаше се, да су Ниш и Нови Пазар. Докле би се одатле са суха на Србију нападало, Дунавом би оперисали оклопни војни пароброди, од којих су, у то име, два била поручена у Француској.

Такви планови занимаху тада турске војне кругове. Нешто је од њих извршено, а много

је што шта остало, као обично, у самоме пројекту. ([1])

Ове планове турске потпомогао је удесно један нов савезник, који се тада Порти јавио. У то доба показаше се у Турској велике гомиле кавкаских Черкеза и кримских Татара. Они су као густа јата скакаваца покривали, овде онде, и најудаљеније крајеве турске царевине.

Порта је налазила, да јој и ови дивљи елементи могу послужити, као моћна средства, против хришћана, па их је насељавала по Румелији и око Србије, размештајући их дуж границе наше, где су они већ почели били да постају досадни нашем пограничном народу.

Кад сам се ја обраћао рускоме посланику, да би Русија зауставила исељавање овога дивљег племена, које Порта употребљава као оруђе противу нас, одговарао ми је Игњатијев, да Русија не гони ни Татаре ни Черкезе, већ да их примамљују турски агенти; а кад сам противу њих код Порте чинио кораке, одговарано ми је, да су они и њој самој на досади

([1]) Време је за тим показало, да су ове информације биле основане, јер је Порта, у нашем рату од 1876 у главноме и ишла овим планом, оставивши на страну све делимичне устанке, па и саму Ц. Гору, а окренувши сву снагу на Србију.

али да не зна шта ће с њима, кад их Русија не трпи у својој земљи.

Било да је стајао један или други, или да није стајао ни један од ова два изговора, навала тих дошљака била је велика. У почетку 1865 било их је ушло у Турску на по милиона, а очекивало се, да их дође још око сто хиљада. Порта их је употребљавала, да с једне стране, на најважнијим тачкама царевине поткрепљава свој мусломански живаљ, а с друге, да снажи своју војску. Она их је у унутрашњости царства насељавала онде, где је мусломанско становништво било слабо и ретко, а на границама покушавала је да образује од њих кордон нарочито против Србије. Била је тада од њих узела око 12.000 у пешаке, и образовала два коњичка пука, који су задржали своје народно ношиво. Потчињавање ових неукроћених племенâ војном реду тешко је ишло; они су се, а нарочито Черкези, својим официрима и на оружје одупирали, са чега су непокорни чак у Триполь прогањани. Ван редова војних, они су били прави бич за хришћане, али је ове само Небо светило, сатирући гомилама њихове гониоце новом климом, у коју су били дошли. Још на путу било их је много помрло, а и кад се емиграција мало стишала, умирало их је још толико, да је командант петог војног кора јављао Порти, да му је помрло више од по-

ловине оних Черкеза, који су у његов кор одређени били.

Нешто са ових својих незгода, нешто опет по мојој навали, а посредовању генерала Игњатијева, Порта обећа, да их више не ће у Европу доводити, но да ће их, како се која експедиција са Кавказа јави, упућивати у Дијарбекир.

Ну доста их је ипак остало у Европи, да је Порта могла замислити, да их и на другој страни царевине употреби као оружје против Србије. Овога истог пролећа, кад су Татари и Черкези наваљивали у Турску, појави се слична навала босанских Срба к Србији. На најудаљенијим међама турскога царства јављаше се призор, у коме се гледаше приближавање сродних, а одвајање несродних стихија, које цариградска политика, у интересу свога самоодржања, лучи или прибира.

У току месеца марта већ се било јавило на Дрини око 200 породица из санџака Зворничког, да пређе у Србију; за њима почела се ра̀ја у великим масама кретати из санџакâ Бањолучког и Бишћанског. У Броду се било искупило око 400 породица у намери да сиђу у Србију. И на обалама Црнога мора и на товима Саве и Дрине виђаху се покрети, и су подсећали на негдашње пресељавање одâ. Све је стрмило у своја природна јата.

Драговољно би Србија била отворила недра својој деци, коју је „сверепа бура страшно расејала,“ ([1]) али не би ли она тиме и њихову и своју будућност само поткопала? Је ли се могло и помислити, да би се тако огромно исељавање могло догодити противу воље или и без суделовања турске владе? Кад Срби оставе своја огњишта, већином дуж границе кнежевине српске, ко ће доћи, да их заузме?

Ја примим налог да захтевам од Порте, да заустави ову навалу сиромашних породица, које мала и оскудна Србија нема чиме да прихвати. Ну ја још не бејах ни изговорио, што сам имао рећи, а вел. везир прекиде ме питањем: „А за што сте их звали, па их сад не примате, по што сте им онако леп мамац показали, обећавши им и волова и новаца и сваке помоћи?“

И заиста, 10 фебруара био је у Србији потписан, а 2 марта (1865) обнародован „Закон о насељавању странаца“ који је досељеницима стављао у изглед довољну помоћ.

Нисам у стању јемчити, да ли су сви ови лепи изгледи били познати босанским Србима, који су се у Србију кретали, ну турске власти тврдиле су, да су се они кренули на позив српске владе, која је, међу њих, протурила

([1]) Мушицки.

своје агенте, па их и на самој аустријској обали, у Славонији, била наместила за врбовање. То ми није познато. Ну ако би ови изговори турских власти били неосновани, онда какве су управо могле бити побуде за овакво необично исељавање из Босне? Да ли је сâм нагон национални, да ли нагон сиротиње, да тражи боље и лакше услове опстанка?

Било је једнога и другога. Нема у Европи, ван Турске, друге владе, која је тако прикупила сва својства потребна да свој народ незадовољним учини, да своме становништву улије осећање, да за сродним а срећнијим племеном својим уздише. Осим тога, стање босанскога сељака, које је свагда било тешко сносити, беше од две године постало одвећ бедно и теретно, а беда свагда радо прихвата мисао емиграције.

Пре свега, Босна је за време рата између Црне Горе и Турске (1862) морала ставити држави на расположење све коње, којима је располагала, а кад се рат свршио, ра́ја је морала без одмора кулучити на оним друмовима, које је Осман-паша подизао, да, као што смо видели, одговори стратегијским назорима своје владе. На то је дошла и страшна епизоотија, која је у босанском вилајету уморила 60.000 грла рогате марве. Додајмо још аву жетву од г. 1864, па онда скупљање

порезе, и оне, која тече, и оне, која беше застала; и тада се баш с највећом строгошћу купљаше, — па ћемо онда имати пред очима потпуну слику бедне Босне.

Овакве беху прилике у Босни, кад ме вел. везир предусрете питањем, које напоменух. Ја му одговорим, да закон наш нема у виду никакву нарочиту народност, и да он претпоставља, да ће само по гдекоји насељеник требати државне помоћи, коју и предвиђа; ну кад нама на један пут ваља примити по неколико стотина породица, којима првог дана треба хлеба наћи, ми то не можемо сматрати као редовно насељавање, какво закон наш претпоставља.

— Народ, прихвати Фуад-паша, није везан за земљу; он је слободан ићи и враћати се. Пре неколико година била је цела Бугарска на ногама да иде у Русију; многи су и отишли, али су се скоро и повратили. Људи, по својој природи, теже да нађу што боље, па кад виде, да то не иде, они се задовољавају и оним, што имају.

— Наш саопштај, закључим ја, и нема друге цели, но да учинимо дужност своју према царству, обративши в. Порти пажњу на једну важну појаву у нашем суседству. Можда царска влада нађи за потребно, да тој по потражи узрока, по што није веровати, д

исељавање у оволикоі маси догађа, а да нема какавог непосредног и нарочитог узрока.

Одговор Фуад-пашин, ако не показује, да је турска влада и навлачила народ на исељавање, сведочи неоспорно, да га она није ни задржавала. Она је, без икаке сумње смерала, да на упражњена земљишта доведе Черкезе.

Најпосле, било да је сама Порта изазвала исељенички покрет у Босни, било да га је само прихватила, нема никакве сумње, да се Турска тада налазила у дубоком процесу расељавања. И у Бугарској, око Видина, беше се тада почело неко слично кретање у Русију, које би такођер било узело замашне размере, да му није руска влада стала на пут, заповедивши својим консулима, да одбијају све оне, који би им се у тој намери за пасоше обраћали.

У ову политику расељавања ушла је Порта у добро прорачунатој намери, да окружи Србију Черкезима. Са наше источне и југо-источне стране она је своје планове већ у велико у живот уводила; остало јој је било, да тај план и на западној граници нашој оствари, па да око целе Србије има живи кордон. А да још то постигне, њој је исељавање православнога живља из Босне било веома добро ло.

И по што Србија ни у представникâ гачих сила не нађе помоћи против ових сме-

рова, то се влада српска, и ако са болним осећањима, реши, да сама заустави емиграцију босанских Срба, отказавши им пријам. Ми смо тада били тврдо убеђени, да су нам тај пут налагали интереси и њихове и наше будућности као једини, који беше преостао.

Биће опазио сваки, који је пратио односшаје, који су се развијали између Порте и Србије од времена бомбардања Београда, да су, првих година, обе стране, једна против друге, апеловале на суд гараната. Ту се водила стална парница, где је један парничар тражио што више свога противника да оптерети. И не може се ни одрећи, да је дипломатија имала јакога утицаја на стање ових односшаја; али, као што она само посредује, као што свагда остаје немоћна да нађе радикалнога лека, тако није ни овде могла задовољити ни једну ни другу страну. Обадве су се оне, од 1865 године, почеле измицати испод њене руке, па ићи самостално својим путем, свака у своме правцу: Порта, да се спрема за отпор, да се ограђује; а Србија, да крчи пута за пресудну акцију. Кад год је могла, Порта је замашала у аутономна права Србије. То је она покушавала без прекидања да чини тако, да ова цифра у сва времена стоји као стал[н...] њеним рачунима, али није свагда подјед[н...]

я успевала, ударајући кад више, кад мање на отпор Србије.

У данима, које ми сад пропраћамо, укаже се Порти нова прилика у томе правцу. У Паризу ваљало је да се састане конференција са задатком, да уреди међународне телеграфске одношаје свију европских држава. По што су дотле и Србија и Румунија самостално уређивале своје међународне телеграфске одношаје, то су биле у праву очекивати, да буду, и овом приликом, заступљене. Ну Порта нас позове (16 марта), да „одредимо по једног одасланика у Париз, с налогом, да њеном комесару, Агатон-ефендији, даје обавештења, која не би имао царски комесар односно управе телеграфских пруга српских и румунских.“ Према овоме позиву одасланици српски и румунски не би ни имали приступа у конференцију, но би само лично били придружени царском комесару, и то с тога, што Агатон-ефендија „не познаје српску и румунску телеграфску управу,“ а да он, случајно, тога знања има, по логици Портине ноте, и та би потреба престала. Овај позив требало је у толико пре сузбити, што би Порта, на овај начин, нашла посреднога пута, да нашу аутономију, мало по мало, поткопа или и обиђе. ључујући за нас уговоре данас ђумручке, ра поштанске и телеграфске итд., она би

могла, мимо нас, а обично на нашу штету, уредити све предмете, који састављају нашу тоном аuију. Тако је она већ у трговачком уговору са Аустријом била поступила, уговоривши за себе 8°|₀ увознога права, а нама оставивши само 3°|₀; тако је у уговору телеграфском (од 1862) закљученом са истом силом себи узела повољан број зо̂на, а нама их свела на једну и по̂, докле их ми две имађасмо.

Владе румунска и српска сагласе се, да одбију позив Портин; ну Румунија га одбије без побуда, очевидно погрешно, јер тиме није предохранила своје право, по што се могло узети, да је Румунија и из других, а не из правних разлога могла бити спречена да позив прими. Наш одговор био је поткрепљен побудама. Он је гласио, да влада кнежева жали, што не може да прими, за свога комесара, положај назначен у ноти Портиној, по што кнежевина, по својој аутономији, има право, да сама собом представља своје интересе приликом сваке промене, која би се уводила у међународна телеграфска уређења, која данас важе.

Од тога времена и Србија и Румунија редовно су заступљене на телеграфијским м[illegible] народним конференцијама, нарочитим о[illegible] сланицима, који се, по праву и полож[illegible]

ни у чему не разликују од представника̂ осталих европских држава.

Докле је Порта овако покушавала да стесни нашу државну аутономију, докле је куповала најбољег оружја, набављала лађе оклопнице за Дунав, градила стратегијске путове, подизала живе ограде око Србије: чинила је и наша отаџбина своје. Ну недовољна средства, којима она располагаше, не допуштаху јој, да своју снагу развија у равној мери с Портом. Да је још све оно извршивано, што је Порта замишљала, она би према Србији била заузела опасан положај; ну много је у ње остајало у стању пројеката, докле је, с друге стране, оно мало, што је у Србији спремано, носило на себи карактер озбиљности као и све што је кнез Михаило радио. Он је и од свога имања приносио не мале жртве на војно оснажење отаџбине. И што нарочито карактерише овога Кнеза = патриоту, то је, што је за његове жртве слабо ко што и дознавао изван његове непосредне околине. У ово време предузимане су, с наше стране, озбиљне мере за усавршивање народне војске, и вршени су повећи послови у војним радионицама у Крагујевцу и Страгарима.

Тада је кн. Михаило ступио у братске са кнезом Црногорским Николом, примивши умства, које му је овај понудио, и скоп-

чавши са њим ближе, поверљиве одношаје, који су, најпосле, благодарећи посредовању Херцеговца архимандрита Нићифора Дучића, били увенчани и писменим уговором пуним сјајних обећања за будућност Српства. У опште, колико је Србији недостајало материјалних средстава, да своју снагу умножи, толико се Кнез трудио, да празнине попуни политичним везама, које је сновао по целом полуострву Балканском. Ако време и није оправдало његове напоре; ако и није могла оживети лига источних народа, коју је он спремао, — његова је радња имала вазда утицаја на одлуке отоманске владе.

У земљи гајио је Кнез осећања патриотства, дајући сâм собом добар пример у свакој прилици. У овоме реду догађајâ, и са гледишта спољашњих одношаја, заузима важније место свечана прослава педесетогодишње успомене Таковскога устанка, која је извршена 23 маја 1865.

И на Порти и у дипломатији живо се страховало, да се овај догађај не изметне у какву експлозију, или и у сами напад на београдску тврђаву. Дуги размак времена, који се протегао између дан наредбе (24 марта) и дана прославе (23 маја) остављао је маха и живоме уображењу Истока и политичним комбинацијама Запада да увећај

очекивани догађај. Они су држали управне кругове турске под утиском узнемирљивих гласова, држали су их у забуни и трзавици толико, да је посада турска, која се у то доба мењала, остала у граду заједно са оном, која беше дошла, да је замени, а паша је имао бити на опрезу, и јављати свакога часа телеграфом у Цариград, шта бива у Београду на дан свечаности.

Ну докле је Порта провела у страху дан 23 маја 1865, у Београду је он прошао у највећем реду, али и у највећој радости. Нови нараштај одавао је, тога дана, хвалу Промислу на милости његовој и сећао се и помрлих и живих родољуба, „који посејаше добро и благословено семе, коме плод једни и не видеше; други га једва, у тешком и мучном развоју његовом, и познадоше, а ми сви, говораше Кнез Михаило, уживамо данас тај плод у најлепшем његовом цвету.“

Игре и весеља трајала су три дана. Учесници нису били у стању, да изразе одушевљење, које тада беше занело сва српска срца. Гостима се чињаше, да их господски сто кнежев подсећаше чак на некадашње славе наших краљева и наших царева.

Ту не беше ни Италијанâ ни Гркâ, као што се у Цариграду страховаше; не беше ни Србâ из других крајева, ван што беше пред-

стављена братска Црна Гора, али, говораше председник Државнога Савета, „и ако има браће, која не могоше приликом ове светковине изнети на видик она срдачна осећања, која наша браћа Црногорци и њихов светли и витешки Кнез тако лепо спрам нас показаше у овој прилици, опет за то, њихове су мисли данас с нама, њихове су најбоље жеље за нас“.

Ну и ако не бише ни најмање оправдана страховања Порте и дипломатије, да ће се овом приликом изродити какви заплети, Порта је опет имала основа, кад је овај догађај с бригом ишчекивала. Ако он и није имао непосредних последица, био је она благодетна ђурђевска киша, која је плодно натапала земљиште српскога патриотства. Кнез владалац са̂м је собом нагласио „сјајну будућност“ српску и пожелео своме народу онај високи ступањ свестраног напретка, „какав му нико више пожелети не може од Милошева сина“.

IX

ПРВИ ДИПЛОМАТСКИ ПОКУШАЈ СРБИЈЕ

ДА ОСЛОБОДИ СВОЈЕ ГРАДОВЕ

—

Ми се примичемо знаменитим догађајима, који су се извршили у 1866 години.

Живећи у вишим регијама, птице обично опажају, пре него ми доле, олују, која се издалека ваља, па се виде у неком журном кретању. И дипломатија, по своме вишем положају, пре осети, кад се хоће јачи догађаји да развију, па се журно баца у покрет са својим комбинацијама, да догађаје одврати, или бар да их у последицама њиховим ублажи. Ретко јој то кад испада за руком пре свршених дела, али никад не очајавајући, она се на своје комбинације враћа опет кад се точак догађајâ окрене.

И ми стојимо пред таквим покушајима.

На измаку 1865 беше се већ јако развио гагонизам између Пруске и Аустрије у Франк-

фурту због немачког питања у опште, а полабских војводстава Шлезвига и Холштајна, на по се. Француска и Италија тражаху комбинацију, којом би могле, Италији у корист, расправити Млетачко питање.

Румунске кнежевине беху полазна тачка, са које дипломатија мишљаше, да може да измири потребе ових разних држава. По њеној комбинацији, Аустрија би добила новчану накнаду и од Пруске за Холтштајн, који је она, по гастајнском уговору, била поседа, и од Италије за Млетке; а да се сачува од срамоте, што своје земље продаје, примила би Аустрија, у размену за Млетке, Влашку и Молдавију, чиме би се за свој италијански губитак богато накнадила.

Докле би ова комбинација задовољила, с једне стране, Аустрију, а с друге Француску и Италију, намирила би она, у исти мах и Пруску, која би добила повољну прилику, да, без жртава, своје привремено господарство у војводствима претвори у стално и законито, а Аустрији да почне потискивати средиште ка Истоку. Пруска је још и даље имала своје властите користи на уму. Она би оставила Данији онај део Шлезвига, у коме је становништво данске народности, али би од ове примила у накнаду какво острво на Источном мору, где би могла подићи

војно пристаниште, по што јој тадашња пристаништа не беху довољна за војне потребе.

Разуме се, да ово нису били одлучени планови, но само мисли, које је дипломатија пред олују премишљала. Кад се узме у обзир, да је Пруска једина држава, која би из ове трговине изашла са **чистим** добитком, онда престаје потреба, да додајемо, да је ове комбинације најживље патроновао Бисмарк, а можда им и отац био. Он је још и даље ишао. Рускоме посланику у Берлину он је предлагао, да се Аустрији уступи не само Румунија, но и Босна, па и **један део Србије**, а кад му је одговорено, да би такав покушај ударио на највећи отпор **Русије**, изразио се Бисмарк, да му је то дао предвидети и сам Наполеон, који, у основу, не би био противан тој комбинацији, али се боји, да би га она могла са Русијом коначно завадити.

Србија је само узгред увучена у ову комбинацију, али је из ње брзо ишчезла поглавито са тога, што се бојало, да се сва та пројектована зграда не разбије о отпор Русије, ну Румунија је и даље остала на дневноме реду као средство за погодбу, која такођер није била по укусу руском. Посланик француски Мутије, интерпелован у Цариграду, објашњавао је, да му је преко лета (1865), кад је био на одсуству у Паризу,

и сам цар заиста казивао, како му се са више страна предлаже, да се жртвују Румунске кнежевине, ну како је то у практици тешко извести.

Италија, која се тада јављаше на Истоку само као сенка Француске, учини у то време један корак, који је откривао њену намеру, да се у Румунији са свим изглади; она промени свога консула у Букурешту, који је био себи створио значајан положај, те у приликама не би могао ћутати, и замени га другим, коме изда настављење да ћути.

Сви ови знаци навештаваху струју, која се све више развијаше, да се у приликама жртвује Румунија. Ну какви узроци могаху наводити силе, да баш Румунију жртвују, докле обично беше Босна осуђена, да се износи на пазар за европске трансакције? Од куда та судбина да постигне Румунију, којој моћни заштитник беше главом Наполеон III?

Идеја потицаше из Берлина у очевидној намери, да потисне Аустрију на Исток, а стање ствари у Румунији даваше добро дошлу прилику за то. Ма да кн. Куза беше тренутно савладао све своје противнике, борба се унутрашња не беше угасила. Поред многих патриотских врлина и заслуга својих, он има

ђаше и небројених мáна, а највећа му беше — превртљивост. Нико није могао с поуздањем рачунати на његову реч; нико се није могао ослонити на његову верност према примљеним обвезама. Његово непостојанство преносило се и на управу земаљску. Кризе министарске биле су вазда на дневноме реду; број промењених министара био је фабулозан. Администрацију била је захватила дубока корупција, потпуно растројство. Он је сам био човек чистих руку, али је својим љубимцима све допуштао. Ова је зараза била толико узела мах, да је и Наполеон морао своме заштићенику давати јавне опомене. Званични Монитер донео је био преко лета (1865) строгу осуду Кузине управе, што је свуда било примљено као неки симптом, да га моћни протектор оставља.

Овакво стање није могло бити последица погрешака једнога човека, већ последица погрешака целога нараштаја, или бар свију оних чинилаца, који су позвани били, да у јавноме животу суделују; ну обично, у оваквим приликама, одговорност пада на оне, или на онога, који највише стоји на видику. И сам Куза био је осетио шта му се спрема, па је удвајао енергију, и тражио да се стави у стање самоодбране. Као негда, он и сада апеловаше на савез са Србијом, и прећаше, да у друштву

са њом може „свашта учинити". Ну овај пут претња пролажаше као метак без куршума, чујаше се, али без ефекта. Више или мање противу њега беху све силе; Аустрија и Русија са разлога, које већ познајемо; Пруска, да лакше своје комбинације протури; Енглеска гледаше равнодушно на његову судбину, а Наполеон — колебаше се, и то беше највећа несрећа за Кузу. Једни дакле жељаху његов пад, да олакшају своје више европске комбинације, а други, да оборе јединство румунско, коме он беше представник и творац. Једни другима олакшаваху тежње, и ако се још не знађаше, ко би пожњео плод заједничкога труда.

Највећа слабост Кузина беше његова усамљеност у земљи. Он беше отуђио од себе све државне прваке, а народ у Румунији беше и сада, као и свагда, за политичан живот пасиван, Кнез беше сметнуо с ума, да је владар само највиши ступањ на државној степеници, којој ако се сви други одсеку, он нема више постоља под ногама. У таквим приликама коалиција првих главара земаљских, без обзира на политички правац, беше ствар готова. И Братијано, и Јон Гика, и Голеско, који од 1848 г. иђаху разним путовима, нађоше се против Кузе сложни и одсудни.

И 10 фебруара 1866 осване кн. Куза у затвору као жртва завере својих здружених противника унутрашњих, као жртва стицаја разних интереса и с поља и изнутра. Куза паде без крви, без потреса, као зрела воћка, која сама са дрвета отпада. Ну ако је његовим противницима било лако оборити Кнеза, није тако лако било савладати и последице преврата. Ако су прилике и помогле да падом кнежевим не дође у опасност и сам опстанак Румуније, њено јединство у првом реду дође у питање.

Не беше никакве сумње, да ће силе потписнице парискога уговора подвргнути своме саветовању догађај извршен у Букурешту; питање само беше, где да се то учини: у Букурешту мешовитом комисијом, или у Цариграду, или у којој европској престоници конференцијом представникâ великих сила? Глас Портин беше за комисију; Русија тражаше просту и чисту примену оних међународних одредаба, које су претходиле двојаком избору Александра Кузе; а ако би се конференција морала састати, она би претпоставила, да састанак њен буде у Цариграду; Пруска пристајаше уз ину; Аустрија и Италија уз Француску, а се са Енглеском сагласи, да се конферен-а држи у Паризу. На то пристану и друге

силе, те 26 фебр. Друен де Луис и отвори конференцију у Паризу.

Састанак конференције у Паризу донесе румунској ствари боље изгледе, но што их она имаћаше, докле беше прилика, да се она могаше и у Цариграду расправљати, одакле би се могло јаче радити у правцу, да се кнежевине опет раздвоје. Разуме се, да ту не би могло бити ни помена о *страном принцу*, кога румунско законодавно тело беше већ изабрало земљи за кнеза у лицу белгијскога принца, грофа од Фландрије, под именом Филипа I. Већ сама та околност, што се Порти одузела прилика, да *непосредно* утиче у саветовање сила, беше повољан знак за румунско питање, а избор места за конференцију даваше основа надању, да Француска жели да одржи свој у кнежевинама стечени положај, а уз та расположења њени савети не могаху никако бити противни одржању румунскога јединства.

У исто време Порта беше, по своме обичају, почела да демонструје и војском, назначивши за свога цивилног и војног комесара потурицу Омер-пашу, коме је први предлог био, да *заузме најпре Србију*, те себи да обезбеди леђа; ну тадашњи државници т ски беху много мудрији од Омера, па се овај савет његов и не освртаху.

Међу тим, труђаше се да успокоји Порту и привремена влада румунска, у којој сеђаху: генерал Никола Голеско, пуковник Карадампије и К. Катарџија. Објавивши и Порти пад кнеза Кузе, влада јој изјави, да овај догађај може да иде само у прилог „великим интересима царства“, и саопшти јој, да је она један део војске распустила; а да би уверила девлет да догађај букурешки нема никакве везе спољашње, нарочито са Србијом, јави привр. влада и то Порти, да је свога агента из Београда дигла.

По што је конференција једну или две седнице држала, није се она подуже састајала. Разни интереси и супротни погледи на питање не даваху, да се дође до какве год сагласности. Међу тим и на Западу облаци се гомилаху, па се дипломатија умераваше и уздржаваше од наглих одлука, а остављаше опет отворено поље — комбинацијама. Тада се проношаше глас, да би се Румунија могла прогласити за независну са страним принцем на челу, а Турској да би она дала знатну накнаду новчану; Аустрија би добила Босну и Србију у накнаду за Млетке, које би уступила Италији, а да се Русија задовољи, повратио јој се онај део Бесарабије, који јој је одузет у кримској војни.

Овај глас не беше никакав озбиљан план, али беше пуштен у свет из званичних кругова колико да се опипа мишљење кабинета. Не беше тада бар ни вероватно да би Аустрија пристала, да српским народом из Србије, који је већ окусио био плод самосталности и слободе, умножи у својој средини словенски живаљ, да једне Млетке замени другима, — докле је вероватно, да би много радије пристала да прими у себе мирне и послушне Румуне.

Порта је све васалне кнежевине своје сматрала као беду, које би се она радо отресла, само кад би од њих после могла бити сигурна. Али-паша је то у једној прилици и потврдио, додавши, да би се само бојао примера (прецеденције), који би се тиме створио. Србију, рекао је он, најмање би се Порта устезала да жртвује, само кад би она била на месту Румуније, т. ј. на левој обали Дунава.

Не могу јемчити колико је ова комбинација била основана, али је свуда био високо оцењиван њен вешт састав, који је смерао да интересе великих сила лепо измири.

Далеко од тога, да Србију коме нуди, Порта беше задовољна, што јој она не ствараше никаквих неприлика у тренутку, кад на једном крају царства, у Румунији, већ беше отворено једно тугаљиво питање, а на другом, у Сирији, бејаху се толико развили немири, да

и сама Француска најживље рађаше, да их угуши. Карам имађаше на Ливану неколико хиљада бораца, које турска војска беше затворила у планине, надајући се, да ће их глађу приморати на мир.

Пâд кнеза Кузе и немири на Ливану били су први догађаји, који су отворили низ оних већих и знатнијих потреса на Истоку, што обележише знамениту годину 1866. Са тога бејаху и турски министри према Србији много гипкији и предусретљивији. Ред беше дошао и на нас, да изађемо из своје резерве. Какве мисли занимаху тада владу кнеза Михаила, најбоље се може видети из писма, које ми је писао Гарашанин 15 фебруара 1866. Оно гласи:

„Господине,

„У једном случајном и са свим приватном разговору, који ономад имадох са г. Шишкином, он ми живо говораше, како би добро било, кад би наш Кнез отишао једанпут у Цариград; како би тим олакшао своје положење у делима са Портом, јер би, у исто време, отклонио и осуде неких сила, које му пребацују да је сувише крут према Порти. На моје питање, ...ав би практичан резултат од тога корака ...о, г. Шишкин ми одговори, да је уверен, да Порта попустила за Мали Зворник и за

Кастел, које без тога, он мисли, тешко да ће хтети учинити. Ја не налазим, одговорих му, да би вредно било да Кнез тога ради у Цариград путује, додавши, да баш и кад би Кнез, из других обзира, склонио се да путује у Цариград, не би требало да за Мали Зворник и Кастел што проговори. То би се тумачило, рекнем му, и од Порге и од гарантних сила, да је Порта учинила нешто Србији, што би се као неко благовољење Портино према Србији разумети имало, док с друге стране Србија има на то неоспорно право. које је Порта дужна била испунити још пре 36 година. Порта није ничим код Србије заслужила, да јој ова иде на руку, те да се тако јевтино извлачи из својих грехова. Другог сам са свим мнијења, приметим, ако се можемо надати, да се том приликом градови дигну. У таквим изгледима Кнез би био готов, ја сам о томе уверен, поћи у Цариград, јер само тако имао би тај пут практичне вредности и био би од неоцењиве користи и за Србију и за Порту, а без овога рекло би се, да Кнез Михаило, по што је био бомбардањем кажњен од Порте, отишао је сад да прими милост од султана, која би се, наравно, једним орденом означила.

„Г. Шишкин на ово одговори, да се тешко надати, да ће Порта хтети град(

пустити, по чем она у градовима сматра знаке свога господарства над Србијом и т. д.

„Ако се то и може рећи, приметим му ја, за град београдски, за остала три пре би се могло казати, да су знаци пропасти турскога царства, па зашто бар ове не би дигла, него их држи на срамоту и штету и своју и Србије. Ако Порта ни овакву жртву не ће да учини за Србију, ја онда не разумем чему се може Србија надати од таке Порте, и за што би се она упињала да јој угађа? Шеснаестогодишње угађање Порти, за које не може се рећи да није било потпуно, доказало је боље него и шта друго, колико је тако држање било штетно за Србију, и на тај пут не би је нико више хтео радо повраћати, ван да би се хтело угађати интересима Портиним на штету својих сопствених интереса.

„Ну и при свима овим мојим наводима, које г. Шишкин не могаше опровргнути, он ипак остаде при доказивању, да би одлазак кнежев олакшао многе ствари у одношењима Србије са Портом. Он додаде, да и сам одлазак кнежев у Париз, који се претполаже се на лето догодити може, био би тек онда користи, кад би се овај преко Цариграда чинио, јер тим тек начином олакшао би Кнез

Наполеону, да се заузме код Порте за српске ствари.

„Ја сам уверен, да је г. Шишкин ову мисао сам произвео, а да није упућен од свога кабинета да нам то саветује; при свем том, он је то живо чинио, и јамачно у знању да би био одобрен од истог. ну било то како му драго, ја вам овај разговор у поверењу саопштавам највише за то, да бисте ви мотрили, хоће ли се што слично и вама тамо говорити, па како бисте и ви од прилике у овом истом смислу ваше одговоре удешавали, задржавајући у свакою случају за себе, шта нам је г. Шишкин саветовао.

„Ну макар да се из наведених узрока нисам сложио са мнијењем г. Шишкина, то нас ипак не ће уздржати, да својски порадимо о томе, не би ли се могли створити изгледи за порушење бар остала три града осим београдскога, па ако се нађе за то могућности, лако може бити, да би се Господар склонио поћи у Цариград. Сигурност за овакав успех не би се могла непосредно од Порте тражити, јер то би наликовало више на погодбу него на подворење, које би за Порту ласкаво било; сигурност дакле морала би се с друге стране добити, и ја ћу вас у своје време о том известити, ако с какав корак у томе од наше стране учин

„Данас сам по готову свршио са Алибегом ствар рејона. Појиште нисам му попустио, него како је војна комисија рекла. Остало наређено је, и сутра ћемо изаћи да неке ствари на месту определимо. Тешкости не ће бити, чим смо ми и за кућице попустили. Остало је, да он поиште инструкције од Порте за оно, што смо говорили, и он ће, по своj прилици, о томе тек идућом поштом писати тамо, јер смо се доцкан растали. Ја вам ово у хитости јављам.

ВАШ ПОШТОВАТЕЉ

Гарашанин с. р.

На ово писмо одговорио сам ја 2 марта (1866). Ми држимо, да ћемо најтачније задовољити све захтеве објективности, ако и одговор саопштимо у свему пространству његовом. Он гласи:

„Господине!“

„Као што се овде јако говори, да није невероватно, да ће конференција, која се у Паризу држи због влашке ствари, изаћи из ога специјалног питања и претворити се у у врсту конгреса, ја сам мислио, да не ћу грешити, ако представим посланику руском,

да би то била прилика, да се изнесе питање о градовима на среду. Све и да се остане при ствари влашкој, може се догодити, да Француска затреба пристанак Русије било на каквог француског кандидата за престо румунски, било какву другу концесију, где би Русија, у замену, могла, ако би хтела, што за нас захтевати. Ако би се и догодило, да се такав покушај одбије, по нас не би могло то бити од штете, по што се, таквим покушајима, обнавља у духовима потреба наша, и они се све више на њу навикавају; а и за Русију не би могло бити неугодности никаквих, што би, према приликама, онолико изашла на среду, колико би видела да околности допуштају, јер се разуме, да би она пре него што би изложила своје достојанство каквом одбачењу предлога, најпре ван конференције ствар сондирала, па онда тек формалне кораке чинила.

„Саслушавши моју овако изражену молбу, г. посланик мишљаше, да се у први мах прилика не ће показати, јер не верује, да ће конференција круг својих послова распространити, и ако то овде многи за вероватно држе. При свем том он допушта такву могућност, али тек кад се ствар влашка више развије, а то може бити кад се она због избора Кнеза заплете. За сваки случај, он пристаје да ствар нашу представи својој влади

и по што се тако важан предмет не може телеграфом развити довољно, он ће писати поштом, а није, мишљаше, потреба ни хитати, јер ако у конференцији буде замашнијих питања, ова не ће моћи брзо корачати; докле се представници буду обраћали својим владама и чекали упутства, његова представка имаће времена да стигне у Петроград. Одатле пак даће јој се следство, које околности допуштају, па ма и телеграфом.

„Г. Игњатијев желео је, да му ја означим ситуацију и побележим основе, на којима би се могла ствар трактирати, да би у томе смислу могао писати. Знајући довољно расположења владе кнежеве, ја сам мислио, да ћу то моћи учинити, а да не изађем из граница њених мисли и основа. Приступивши одмах делу, ја сутра дан однесем г. посланику свој посао, који он толико одобри, да закључи послати га као мемоар у Петроград. Он ће, по свој прилици, оставити својој влади да оцени, какву ће она употребу од тога акта учинити, али је на моју молбу, пристао, да изјави, да је потреба, да се питање о градовима не оставља без решења. Ја нисам изоставио, поред других побуда, да му изјавим и страхање наше, да су заплети, које нам могу градови навући, у стању да нас даље одведу, што бисмо ми и сами желели.

„Јуче је ствар отправљена. Да бисте могли о њој имати потпунога знања, ја вам прилажем и свој кратак мемоар, коме није ни било потребе давати већи развитак, по што се дуга акта нерадо читају.

„Г. Игњатијев желео је, да вам не задајем великога надања, кад вас о овом кораку будем извештавао, по што ће исход његов зависити од околности, које се буду показале.

„Ја немам, Господине, ни сам особитога надања, али је дужност наша непропустити ништа, што би могло унапредити ову нашу велику потребу, макар и само колико да се она не заборави.

„Друга моја намера, коју сам при овом кораку имао, била је, да се Руси овим индиректним путем одврате од наваљивања, да Његова Светлост узалуд долази у Цариград: јер ја не бих веровао, да г. Шишкин толико настајава за тај пут, као што ми јављате у своме писму од 15 пр. месеца, а да не познаје расположења својих старијих, и то пре ових овде, но оних у Петрограду, по чем се и мени чини, да би се то овде желело, и ако се та жеља од неког времена мање изражава; ну, не треба да изоставим додати, да се то овде кад и кад и то само узгре[illegible] чинило, а никад у онако озбиљној форми, ка[illegible] што је руски консул вама ту потребу изј[illegible]

вливао. Шта више, кад сам у читању мемоара дошао на дотични пасаж о путу, г. Игњатијев показао се, да је потпуно сагласан.

„Мени се чини, да пут кнежев у Цариград не треба да се предузме, баш да би нам се и обећали мањи градови, о којима је реч у вашем писму (што такођер није вероватно), јер као што ови без Београда ништа не вреде, ми бисмо поднели велику жртву за тако ништавну цену. И руски посланик не мисли другачије о мањим градовима, као што ми се овом приликом изразио, а и при последњем повратку мом из Београда одобрио је, што се нисмо решили одвајати ове ситнице од главнога питања.

„Решивши питање о мањим градовима, а оставивши Београд, ми бисмо свели захтевања на мањак, ослабили своје тежње и изгубили мах, да се за питање главно обратимо. Пре две године ми бејасмо сагласни, да бисмо ослабили своје претенсије на град, ако бисмо захтевали, да се поруши онај део његов, што се зове „полумесец“; тај би исти последак имало и захтевање за порушење мањих градова, а жртва би за нас била неизмерна.

„Ја, заиста, сматрам долазак кнежев у риград као жртву, јер шта би он и значио е, кад ми, нарочито после догађаја од 1862 ине, долазећи у Цариград, подижемо, или

боље рећи, уздржавамо цену опалом мусломанству у очима Европе; кад подижемо његов кредит, који је већ толико опао, да је са зајмовима до краја дошао! Тешко ми је и помислити, да бисмо ми могли учинити тако огроман корак по што по то, и да се и на развалине шабачке, смедеревске и фетисламске може свести мисија кнеза Михаила! Може бити да се ја варам, али и кад се варам, надам се, да ми се неће замерити, што мислим, да би пут за ову цену био за Његову Светлост понижење, а за Србију оставка на свој програм.

„Градићи не би вредили ни оних новаца, који би се на пут кнежев употребили, јер не треба губити из вида, да се пут не предузима у Европу, већ у Стамбол, где се без знатних трошкова не може проћи.

„Ако се има разлога, да Његова Светлост дође у Цариград, онда би и с мањим градовима требало тако исто поступити, као што велите, да би требало чинити за Мали Зворник, т. ј. прећи их ћутањем; а пут да се с достојанством за Кнеза, а без уштрба по нашу будућност изврши, могао би Кнез сам собом изнети главно питање на среду. Ако би Порта понудила мање градове, не би нам било ништа на путу да их примимо, јер кад и нисмо сами искали, не бисмо тиме ни ма ослабили своје претенсије на Београд; и

свега пак требало би расправити питање о М. Зворнику, јер би Порта кадра била и то да понуди Кнезу у награду за његов долазак.

„Све то било би, наравно, за случај да би, као што рекох, било виших разлога, који би овај корак саветовали, ну у ове разлоге ја не бих никад узео савете дипломатске. Знате да и г. Булвер жељаше, да стече заслугу, да је довео Кнеза српског на подворење султану, ну његово наваљивање разби се о наш отпор и прође без икаке штете за нас; а тако ће проћи и свако слично наваљивање, јер је дипломатија само онда опасна, кад наиђе на сувишну послушност.

Слуга понизни

Јов. Ристић с. р.

Мемоар, о коме је реч у овоме писму, гласи (у преводу) овако:

„Одлукама Канличке конференције срећно је расправљено више тачака, које су изазивале сукобе између Срба и Мусломана у Србији; ну конференцији није испало за руком, да уклони и главну тачку, што дражи и ствара тее. Београдски град остао је, са осталим .дићима, које Порта држи у Србији, да окава ону дубоку провалу, коју је несрећно

бомбардање српске престонице ископало између кнежевине и отоманске владе.

„Видећи како је воља, па и сама ћуд једнога паше довољна, да баци пустош у средину српске престонице и да проспе ватру рушилицу на плодове њиховога зноја, Срби су, од тога времена ограничили своје трговачке предузетке; предузимачки дух, који је пре догађаја био узео знатан развитак, зауставио се у своме полету; капитали су избегли из Србије, којој главне вароши, не пружајући више оне безбедности, коју иште сваки напредан предузетак, прелазе у стање застоја, а становништво живи само у очекивању, како ће се опростити оне сталне претње, која виси над његовом главом.

„Узалуд је, што се каже, да и сама в. Порта оплакује жалостан догађај; не имајући пред очима до материјалан факат, народ се не умирује; он се пита, можда не без разлога: „зар се не може догодити, да још који Ашир-паша дође за губернатора овој тврђави, која своје топове на нас управљене држи?“

„У овоме стању ствари ми смо били у праву очекивати, да ће в. Порта предузети кораке, који би кадри били да побољшају овај положај, ну све су наде остале Србији узалудне в. Порта још је једном показала, да јој није обичај узимати иницијативу кад треба убла

жити судбину народима хришћанским. Она им, истина, од времена на време даје неке поправке, али никада с драге воље, но свагда принуђена силом околности, које јој онда одузимају свако право на признање њених народа. Не тражећи ни мало, да стиша раздраженост произведену једним од најсверепијих насиља, в. Порта мислила је, на против, како ће да задржи не само градове, но још и два села, што леже на земљишту Србије, на супрот стеченим и непоречивим правима кнежевине; она је само промишљала, како ће да умножи оружаност београдској тврђави на велико изненађење Срба, тако, да је положај двеју страна постао положај два непријатељска стана: најмања је варница довољна, да распири пламен, коме се развитак не би могао прорачунати, у толико пре, што ће катастрофу само ускорити понашање гарнизона турског, који је ту скоро, са висине својих бедема, инсултовао једну мртвачку пратњу.

„На савете, које су пријатељи мира у царевини, основано оцењујући опасност положаја, давали Порти, да се окани града, те да засуши и овај последњи извор заплета са Србијом, да Њ. В. султана ограничавала се, да ову ћаву представља као символ своје моћи у ији, као кључ царства, који се не сме пре-

дати у руке једном васалном народу; шта више, додавало се, да је Београд европско питање.

„Ови назори не могу бити озбиљни. В. Порта и сама је стекла уверење, да тврђава београдска, далеко од тога, да је елеменат снаге њене, управо је извор тегобâ и забунâ за њу; далеко, да је питање европско, управо је питање аустријско. Намењена поглавито да брани царству границе са стране аустријске, ова тврђава нема данас ревноснијег браниоца за свој опстанак од саме ове силе. Недостатак сваке оружаности градске са стране аустријске, а наоружаност њена, што је заостала од времена принца Евгенија, окренута поглавито против вароши српске, и сувише правдају примедбу, која се често чује, да је Београд аустријска тврђава, која се налази привремено у рукама турским. Ако би она, заиста, била кључ царевини, било би мало утешно за в. Порту, што јој се овај кључ налази готово у рукама онога, коме би он имао да затвори улазак.

„Поверена народу, који живи на подножју њених зидина, коме би в. Порта, политиком поверљивом и великодушном, знала да задобије оданост, — ова тврђава не би, можда, била са свим изгубљена за заједничке интере обеју страна; иначе бачена на крај царевин а опкољена народом, који види, да се са њ

неблагонаклоно поступа, и који има довољно основа, да је сматра као опасност своме опстанку, она је у ствари стално изазивање, она је опасност за европски мир и извор грдних трошкова за в. Порту; јер за издржавање њенога гарнизона, она је принуђена да троши годишње по 50.000 дуката изван оне суме, коју јој Србија плаћа као трибут.

„Одржавање она друга три градића може само да појача ове погледе. Средњевековни замци, у стању крајњег распадања, они пре стоје као сведоци турскога опадања у место да су, као што се радо тврди, символ њене моћи.

„Срби ни мало не смерају да одмене в. Порту у овим зидинама; све што они траже, то је, да могу живети спокојно на своме земљишту; па ако би било разлога, који не би допуштали, да се њима повери чување градова, они би се не мање успокојили, ако би видели, да ови градови уступе своја места пословима мира, стовариштима трговине и индустрије, која би се неизоставно подигла на местима њихових бедема, што су данас наоружани да прете свакоме мирном предузетку.

„Није тешко веровати, да би Србија, која на градско питање полаже животну важност, ла готова да, са своје стране, мирно потпотне ово дело узајамнога поверења. Од како уверила, да какав неочекивани напад може

да уништи њено народно биће, Србија се нашла принуђена, да издржава доста многобројну народну војску. Ако би се опасност отклонила, није ли очевидно, да би се смањила и потреба одбране? Са обе стране пали би узроци неповерења; читав низ питањâ нашао би се на један мах расправљен у корист обеју страна. В. Порта не би имала, по своме обичају, да се боји, да би овом уступком обадрила Србе, да рашире круг својих жеља, јер ове обухватају само могућност мирног и спокојног живота. Не лежи у предањима народа српског, да се предаје таштим и опасним обманама; није њему непознато, да његове силе не би биле довољне, да оправдају тежње погибаоне за опстанак Турске. Будућност је у рукама Промисла, па ако каква катастрофа предстоји турскоме царству, градови у Србији неће је за цело одвратити.

„Кад би се једном споразум повратио, врло је вероватно, да би он био притврђен појавом Кнеза српског у Цариграду, где би он дошао да учини подворење своме царском сузерену. Кад би се отуда у своју земљу повратио, Кнез не би био окривљиван, што је у Цариград ишао, но што би се налазио у пријатном положају, да тешње приближи свој н[арод] царевини, донесав му сјајне доказе [ви]сокога благовољења Њ. Ц. В. сузерена Срби[је]

„Ну као што је изгубљена свака нада, да би в. Порта била вољна да узме иницијативу, те да, на овим основама, поврати међусобне поверљиве и благонаклоне одношаје са Србијом, не остаје ништа друго, но да се потражи, како да се ова нова ера приведе добрим услугама силâ, којима би се савети послушали како у Цариграду, тако и у Београду.

„Царско-руској влади предаје Србија с поверењем бригу, да потражи средства, која би била у стању, да произведу овај резултат. Потресена у своме домаћем спокојству, коме би се другом она и знала обратити, те да се врати у своје морално умирење, ако не ономе, који је узео тако великог удела у стварању њеног политичног бића? Ослободивши је и од последњих остатака страховања и извора непрекидних сукоба, Њ. В. цар Александар повратио би сигурност потребну делу, које су његови узвишени претци славно подигли, и стекао нова права на вечно признавање и благосиљање народа српског.

Цариград, 27 фебруара, 1866«.

Кад сам послао Гарашанину копију овога мемоара, он ми не изрази ни одобравања, ни добравања. Ја сам из овога ћутања пре изшио неодобравање, па дошав у забуну, о даље да се управљам, затражим (23 мар-

та) упутства писмом, које је, у тој претпоставци, гласило:

„Политика нема параграфâ, па да се зна, који ће се од њих на сигурно узети: њени су параграфи догађаји и прилике. Је ли она са својим смером на чисто, то прихвата прилике и покушава све. Кад би она само оно покушавала, што би држала, да поуздано води смеру, онда би тек ризиковала, да, у своме пасивном мудровању, промаши праву прилику. Колико ли није до сада комбинација пројектовано, да се нађе решење Млетачком питању! И ово постојано занимање учиниће, да се оно најпосле и нађе.

„И наша је цел јасна. Хоће ли се у исти мах, наравно сагласно, са разних тачака њој приступати, то, мислим, да не може ни за тренутак доћи у сумњу.

„Русији је тешко, да нам помогне, кад између ње и Порте нема армоније; догађаји влашки ову армонију прилично створише. Шта је природније било, но да одмах употребимо прилику и заиштемо њену помоћ у таквом тренутку? Ја сам то учинио од прилике у оно исто време, кад су из Петрограда полазила упутства за овдашњег руског посланика, да употреби садашње своје одношај у нашу корист. Кад је мој мемоар стигао н место, онда се тамо видело, на који се на

чин може нама помоћи, која је та корист, коју ми тражимо.

„Имамо ли да се жалимо на овај угодан стицај? Не ћу рећи, да сам Бог зна што погодио, али не ћу држати ни да сам погрешио.

Не, ту не може бити штете за Србију, особито из онако предусретљивог акта за Русију, а да је тај акат по себи нашао добру оцену, довољан је доказ, што га је руска дипломатија сама задржала као мемоар.

„Прилике се мењају, кабинети долазе у положаје, да један другоме узајамно попуштају. Русија, истина, не ће конгрес, али као што ће пристати уз већину, у толико пре, што сам ја уверен, да ће је најпосле и сама Порта изневерити: може ли бити штете, ако она имадне пред очима нашу жељу, па јој пође за руком употребити је као средство погађања? Најпосле, нека би ове прилике прошле без користи за нас, појавиће се друге, па ако смо ми успели израдити, да у нашим пријатељима оживи наша потреба, од тога корака остаје опет користан траг, а никад никаква штета.

„Ну може бити, да ви какву другу комбинацију угађате. Ни у томе случају мој корак не може сметајући ући у ваше покушаје; ı им може као поткрепљење послужити. Ја ıдим у сфери, која ми је положајем ограниıна, а влади једној и приличи, да уђе у про-

страније комбинације; ну тај јој положај не може никада дати основа (бар не пре него што успе), да се ћутањем одзива на мање покушаје, који, далеко од тога, да њен задатак кваре, могу само принети, да се он олакша. Ма кога послужила срећа да дође први на белегу, сва војска дели заслугу; ми ћемо тада сви честитати и себи и земљи: солдатима хвала, а слава је генералска."

Услед овог објашњења ја добијем уверења, да мој први утисак није био основан. Гарашанин ми изјави накнадно своју потпуну сагласност са кораком, који сам учинио. Вероватно је, да је његово тренутно ћутање долазило отуда, што је он, у осећању свога аукторитета, налазио, да сам га обишао. Може бити, да и сам, на његовом месту, не бих друкчије осећао; ну ми тада, проникнути сви великом потребом земаљском, нисмо радили као чланови какве бирократске јерархије, већ као синови неке задружне куће: што је ко могао пре да сврши, то је и прихватао, а све — у једноме духу.

У току априла извести ме министар, да кн. Михаило шаље Мариновића у Париз и Лондон, да тамо објасни нашу потребу и опипа расположења ових кабинета. Не опомињем какав је одзив нашао Мариновић у Паризу вероватно је, да није ништа значајнога било

кад је могла свака успомена из мога памћења ишчезнути о његовим додирима са француском дипломатијом. Ну из Лондона изнео је он утисак напремно повољнији, као што се могло и очекивати после обрта, који се, као што знамо, и код Булвера опазио. Он преда британској влади меморандум о користима, које би могла имати Порта, ако би своје гарнизоне из српских градова повукла. Тај акат у својој потпуности гласи (у преводу) овако:

„1, Ако би Турска повукла своје гарнизоне из Србије, она не би имала више да подноси оне знатне издатке, које јој сад причињава обдржавање градова и гарнизона.

„Трошкови на саме гарнизоне односе сав данак Србије, и преко тога још један вишак, који далеко превазилази суму трибута.

„Од четири утврђене тачке, Београд је једини, који заслужује име тврђаве; три остале тешко да би се могле неколико часова одупирати непријатељском нападу, те би тако Турској само дале прилику за брже поразе.

„2, По што би одлазак турских гарнизона имао тај учинак, да ишчезне извор тегоба за садашњост и опасност сукоба за будуст, Србија би престала да задаје Порти гу, због које сад мора да држи на границама кнежевине више или мање јаку војску, која

причињава и која ће причињавати Порти осетне терете за њене финанције.

„3, Србија, ослобођена турских гарнизона, имала би озбиљних разлога, да се интересује за одржање земљишне целине царства отоманског, и да сматра сваки покушај противу ове целине као повреду својих властитих интереса, као претњу противу свога властитог политичног и народног бића, — а данас, и докле год буде морала подносити сталну претњу и притисак, што унижава и вређа, она може доћи у искушење, да гледа у ослабљењу Турске ослабљење једног непријатеља, па ако би је мудрост и спречила, да се здружи са непријатељем Турске, ништа је не може спречити, да жуди за приликама, које би је опростиле присуства отоманских гарнизона. Следствено, Србија, искрено помирена са Портом, постала би један еленемат снаге и сигурности више за Турску.

„Сем ових неоспорних материјалних и моралних користи, које би потекле за Турску из одласка њених гарнизона из Србије, Порта би могла очекивати још и друге користи, ако би хтелаући у овај ред мисли и приклонити се на погодбу ове врсте. Не имајући овлашћења да прецизујем основе сличне погодбе, ја ћу се ограничити да дам формално уверење, да ће Србија пристати са најбољом вољом, са искреном жељом, да при-

ступи споразуму. Ја бих могао, у осталом, побележити ове тачке, које би, по моме мишљењу, могле послужити као елементи споразума, и то:

„1, У накнаду за одлазак турских гарнизона, влада би се српска могла одрећи, са своје стране, права, које има, да не допушта Музломанима, да се настањују у Србији. У место четири усамљена гарнизона, Турци би могли прибавити право, да се настањују свуда у Србији, уживајући сваку заштиту српских закона и свију грађанских и веровних слобода.

„2, Кнез српски могао би отићи у Цариград, било пре да олакша султану дело милости спрам Србије, било после да му изрази признање и поднесе своје подворење.

„3, Сем тога могли бисмо се споразумети, да у напредак, у име признања, за овако благоклону погодбу, Кнезови српски буду обвезани, да иду у Цариград, да подносе своје подворење султану, што по садашњим повластицама Кнезови српски могу чинити и не чинити.

„4, Ако би се нашло за потребно, да се наново потврди, да не ће тражити, да се цепа д Турске, ни да се проглашује за независна,) мислим, да се Кнез српски не би устезао то да учини.

„5, У ову погодбу могао би ући и споразум о ограничењу броја народне војске.

„6, Питање, да ли да се градови са свим раскопају, или да се повере Србима на чување, оставило би се одлуци Портиној, а у случају, да би Срби претпоставили, или да би се Порта изразила, да се раскопају, а не би се устезала да прими накнаду за вредност земљишта, Србија би и на то драговољно пристала. 7 марта, 1866. J. Мариновић.“

Морају јако пасти у очи уступке, које овај меморандум нуди Порти од стране Србије, јер оне иду даље, но што су икада нуђене, па ни после, кад се ушло у формалне преговоре с Портом. Њој, у осталом, није ни остала непозната садржина овога акта. Шта више, још док је Мариновић био у Лондону, она је од свога посланика примила извештај, да би се Србија и мањим градовима задовољила.

Лако је појмити, да је, под оваквим условима, Мариновићев корак произвео добар утисак у Лондону. Лорд Кларендон, који је тада био на челу британске владе, изјави српском посланику, да се Енглеска не би противила, ако би се Порта решила, да пусти градове у Србији, ну да енглеска влада не би била вољна узети иницијативу. У истоме смислу изрази се мени лорд Лаенс

нови енглески посланик у Цариграду. Влада енглеска, по његовим речма, не може остављати поље уговорâ, докле се год Порта на томе пољу налази, а ако би она хтела одлучити, да пусти градове, влада би енглеска ствар испитала, и не би Порту сметала у одлукама њеним. Овај обрт у назорима енглеске владе приписиваху неки мисији кнегиње Јулије, која је (1864) неке популарне државнике у Лондону за српску ствар задобила била. Наш немачки повесник Ранке, у најновијем издању своје српске историје ([1]), приписује обрт добронамерној и духовно племенитој природи Кларендоновој, узвишеној над обичном тренутном и партијском ограниченошћу. Ну нама се чини, да су сви ови моменти своје принели, а највише да се има приписати сили догађајâ, што су консервативни кругови енглески почели остављати оно строго гледиште парискога уговора, на коме све до почетка 1866 год. неодступно стајаху.

Обадва корака, и онај, који сам ја учинио код руске владе, и овај Мариновићев, имадоше значења само као спремање земљишта, као обрађивање духова за другу повољнију

[1] Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert, von Leopold Ranke. Leipzig 1879.

прилику, коју нам време ношаше у своме тајанственом крилу.

Конференција париска, сазвана за решење румунскога питања, брзо се разби о несагласност сила, и разиђе се под видом обуставе својих седница. Нема сумње, да су силе наклоне Румунији, желеле оставити Румунима времена да свој посао сврше, па да оне после свршена факта санкционишу; докле, су друге опет, овим одлагањем свакога решења хтеле да причувају себи средство, којим би могле измирити територијалне преображаје, које би европске евентуалности могле искати. Тако је бар Порта схватала прекид конференције. Она је у тој појави већ гледала губитак Румуније, па за то је и наложила своме посланику, да се и не враћа више у конференцију, ако би опазио, да би се силе показале склоне да приме каквог страног принца за владаоца румунског.

Ну догађаји су јачи од воље људске. Заплет између Аустрије и Пруске узимаше све озбиљнији облик. Олуја, која се спремаше у средњој Европи, на скоро баци у засенак румунску ствар, те се сад она, сама себи остављена, стане брже развијати, а у неколико буде догађајима и потиснута.

Под заклоном ових прилика, румунске патриоте приступе живље послу. По што је принц

Фландријски одбио избор њихов, народно представништво румунско изненади званични свет избором принца пруског Карла Хоенцолернског. Сад француска влада на један пут промени своје држање у румунској ствари. Ако пређе није била противна страном принцу, она сад пошље Порти савет, да призове румунску депутацију, која се тада налажаше у Цариграду, па да јој изјави: да би Порта готова била и оружјем противити му се; за то, да Румунији ништа друго не оста е, но да изабере домородца на четири или на шест година, па ако би се његова управа показала добра, да га после потврди на цео живот.

Ну догађаји брзо изиграју и ову комбинацију. Принц Карло, праћен Братијаном, осване једног јутра у Румунији. Његов изненадни долазак у своју нову престоницу, произведе неизмерну сенсацију у Цариграду, у толико више, што је пруска влада била изјавила званично турскоме посланику у Берлину, да не би примила румунску депутацију, ако би она дошла у Берлин, да понуди избор принцу Карлу, нити би овоме допустила, да се прими владе румунске, докле год не би конференција његов избор сагласно одобрила.

Сад се тек дозна, да је пруски посланик Паризу, гроф Голц, ову кандидатуру и уго-)рио са Братијаном, а Голц је заиста и био

државник кадар да се узвиси над предрасудама дипломатије.

7 јуна крене се Омер-паша у Варну, а одатле у Шумен и Рушчук, са упутствима, да спреми све што треба за окупацију, па да чека даље наредбе. Ну он их је узалуд чекао, јер Румунији притеку срећно у помоћ даљи догађаји. Између Пруске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, букне рат, који и на Истоку одјекне. И Порта, под притиском околности, легне. Кнез Карло изађе јој на сусрет, изјавивши јој путем телеграфа, да ће поштовати везе, које скопчавају Румунију за царевину, и да жали, што му прилике земље, која га је изабрала, нису допустиле, да кроз Цариград прође и своју дужност према султану изврши.

И Порта призна Карла за Кнеза „Сједињених кнежевина;“ шта више, призна га још и као наследног владаоца. Она, истина, покуша, да веже своје признање за тешке услове, ну ми, имајући да се осврћемо на ствари румунске само у колико су оне са српскима уткане, ограничићемо се, да прибележимо, да су се и ти услови, и ако су о њима подуже вођени преговори, коначно разбили о отпор румунски, који су јако олакшале Портине невол што јој искршаваху са свију страна. И Срби

је имала прилику, да у овим преговорима укаже своје услуге Румунији. Ставивши се на гледиште заједнице своје са царевином, ми изјавимо Порти, колико нам лежи на срцу, да се размирица између ње и Румуније мирно расправи, по што нам не може бити равнодушно, да се развијају заплети на Истоку у овим бурним приликама, у којима Европа показује, да гледа на царство отоманско. коме смо ми саставни део, као на какву резерву, из које би желела, да намирује своје размирице, па том смеру све области царевине, од Јадранског до Црнога Мора, једну по једну, намењује.

Што је Румунија овако срећно испливала из тегоба, па и опасности, које се онако кобно појавише после па̂да кн. Кузе, за то има да захвали колико повољним приликама, толико не мање слози и енергији својих патриота, који, свесни о своме задатку, не дадоше, да се збуне сметњама дипломатије, већ одважно иђаху право својој мéти. Ну са па̂дом Кузиним паде за више година и свака заједница између наших кнежевина; јер у Румунији сад завлада струја, која беше веома ненаклона ближим одношајима са Словенима, па у томе правцу иђаше дотле, ..аломе Кнезу уписиваше у грех чак и то, је пропустио да прође кроз Румунију о-.је српско, а није за своју земљу никакве

накнаде претходно уговорио. Од овога времена Србија и Румунија иду кроз више година, свака својим путем; догађаји у једној кнежевини не утичу више на судбину друге. Па за то ни ми, у овим успоменама, не ћемо више имати повода да се осврћемо на даљи развитак стања ствари у Румунији.

X

УТИЦАЈ АУСТРИЈСКО-ПРУСКОГА РАТА

НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

—

Догађаји, који су се 1866 развили у средњој Европи, били су од пресуднога значења за судбину Аустрије, па су посредно имали утицаја и на оно питање српско, које је бомбардање Београда ставило било на дневни ред. Страшним поразом, који је претрпела на Садови, Аустрија је била коначно истиснута из Италије, избачена из Немачкога Савеза, и толико потресена, да су сви правци њенога живота спољашњег и унутрашњег, морали претрпети знатне преображаје. Пораз њен променио је, бар за прво време, и њене одношаје према Истоку.

На против, промена положаја Пруске у мачкој није донела собом и промену њенога ложаја на Истоку. Успех пруског оружја

подигао је, истина, у очима источана, углед отаџбини Фридриха великог, али не и њен утицај, и ако је Пруска изашла из рата оснажена и земљиштем и становништвом.([1]) Њен утицај на Истоку није никада ни био значајан, јер Пруска, не имајући никада самосталне политике на Истоку, била је ту вазда верна пратилица друге које државе, а у ранија времена, по правилу, Русије. Ретко је кад лична вредност њених посланика у Цариграду успевала, да политици пруској на Босфору створи независан положај, као што је било под вредним и даровитим послаником њеним грофом Голцем (1860—61). Источани, који имају врло утанчана осећања за питања силе и моћи, остали су и даље да верују, да је Наполеон најмоћнији суверен у Европи. И заиста, Француска је и даље остала надмоћна на Босфору. Као што се притисак Наполеонов осећао, мање више, у целој Европи, много јаче осећао се он на Порти, одакле је избио све остале утицаје, па и енглески, који је, у своме старом сјају и

([1]) Од 5094 кв. миље и 19 милиона становника, што је имала пре рата, она је, после рата, бројила 6400 кв. миља и више од 23 милиона становни[ка] не узимајући у рачун Северни Немачки Савез уговоре за нападање и одбрану закључене са ју[жним] немачким државама.

значају, једва преживео посланство лорда Редклифа.

Није дакле успех пруски променио одношаје дипломатије на Босфору, но их је променио пораз аустријски. Дотле противница свакоме слободоумном покрету потлачених народа источних, сад се она повуче у себе саму, у своју невољу, у своја осећања стида, која обично настају после кажњене охолости. Од противнице она сад постане заштитница подложних народа и бранилац њихових права. Ако она и није дуго на овоме путу остала, ишла је ипак њиме толико дуго, колико је нама требало, да добијемо питање о изласку турских гарнизона из Србије. Ако је она и била поражена, ако јој је моћ и била на мање сведена, није била престала у њој и велика сила. Срећа је хтела, те Србија није, за време њене невоље, ушла у борбу против ње, у што су противници аустријски покушавали да је увуку, и Пруска, преко саветника посланства Пфуела, и Италија, преко генерала Тира. У највишим круговима држало се тврдо у Београду, да ће Аустрија победоносно изаћи из сукоба са својим противницима, ну ма да су ту наши управни кругови исповедали веровање, које су и многи ични Пруси делили, опет се види, да је кн. каило, са својом владом, смотрено ишао оним одним тактом, који је наше управнике, од

првих дана нашег ослобођења ретко кад у одсудним тренутцима, остављао. Шта би било од Србије, да је и она ушла у борбу против Аустрије? На то одговара брзина, којом су се догађаји развили. Пруска би и Србију онако исто оставила њеној судбини, као што је оставила и мађарску емиграцију, која се са њом била везала. Бог и здрави разум српски сачуваше Србију од једне опасне авантуре.

Аустрија није имала узрока, да, после своје катастрофе, гаји осећања освете против Србије, а бачена у немогућност, да се одупире тежњама источних народа, она је неко време и за српске тежње престала бити она стална сметња, коју налазимо, на сваком кораку своме, од првог покрета наше отаџбине у почетку овога века.

То је био први добитак, који нам је донео аустријско-немачки рат. Ну и ако тиме још не бејаху рашчишћене све препреке коначној одлуци Србије, догађаји, које смо поменули, притеку нам и с друге стране у помоћ.

У исто време, кад су се ломила копља на чешким бојиштима, кретали су се духови и по турској царевини. Силни догађаји са Запада њих су живо охрабрили. Иницијативу узим је овај пут елеменат грчки. Још у априлу (186 етериста Леонида Вулгарис, долазећи из кр

љевине јелинске, искрцао се са једном четом одважних другова око Солуна, па се упутио Серезу, где су га очекивали другови грчке народности, да заједно подигну устанак у јужној Маћедонији. Вулгарис прође несрећно; буде са свима својим четницима заробљен и у Цариград у тријумфу доведен. Ну то ни мало не заустави Грке. Лако покретни дух њихов беше се већ пробудио; у њиховој пламеној машти налажаху живога одјека гласови, који са Запада допираху. Етерије беху образоване у краљевини, у Ипиру, у Тесалији; беху организоване на острвима, а поглавито на Криту. Изгледаше, као да ће сваки час да букне пламен по свима оним крајевима европске Турске, где има повише грчкога живља. Ну где уображење ради, ту су рачуни државнички врло непоуздани. Ништа није теже измерити, но дубину покрета народних. Из најдубље тишине често проваљују догађаји као силна олуја и добивају недогледан значај, а још чешће показује се узбуркана површина народног таласања као врло плитка, врло варљива. Завереничке дружине састајале су се и разилазиле; нигде не беше сталне, тврде полазне тачке. Краљевина грчка, која би имала бити стално средиште за све растурене делове грчке народности, не беше у стању, не беше спремна да изађе на мегдан истина опалој, али, према

појединим народима својим, ипак довољно јакој царевини турској.

Мало по мало упути се узбуркана струја из свију крајева грчких ка острву Криту. Ту се усредократе сви напори грчких патриота те подигну онај славни устанак, који је две пуне године давао свету дивне призоре невиђеног јунаштва и ретког самопрегоревања.

За развитак српскога питања били су ови догађаји од великог утицаја. Природно је, да се и на њих сада морамо обазрети, јер су они толики терет навалили на Турску, да је она, под његовим притиском, постала према Србији неочекивано попустљива.

Кад су Грци 1821 устали на оружје да се ослободе од Турака, Крићани су узели живога учешћа у устанку. Они су освојили сва утврђена места на острву, истерали из њих турске гарнизоне и одупирали се јуначки свима понављаним нападима турске флоте. Кад су три велике силе, Француска, Енглеска и Русија, прогласиле Грчку за независну државу, Крићани су живо настајавали, да и сами буду саставни део нове грчке државе. Принц Кобуршки Леополд, назначен од стране силâ за краља јелинскога, положио је као услов своме пристанку, да се и острва Крит и Самос пр дружe Грчкој. Француска и Русија трудиле се, на конференцији држаној 1829 у Лондон

да задовоље Крићане, али безуспешно. Крит и Самос остану опет под Турском, а пуномоћници на конференцији задрже својим владама право, да оне било заједнички, било посебице, посредују код Порте у случају, да би турска власт поступала на острву начином, „који би вређао човечност.“ Ну Русија и Француска не нађу да је ова одлука довољна; оне склоне конференцију, те од Порте затражи прецизне гарантије „противу самовоље и тлачења,“ било повратком старих критских повластица, било новим уредбама, које би искуство као потребне означило. Шта више, силе се не ограниче само на то, да траже од Порте изречне гарантије за безбедност Крићанâ; оне опомену Порту и на последице, које би за њу потекле, ако она ове гарантије не би поштовала. У ноти од 8 апр. 1830 оне јој изреком изјаве, да је само правична и блага управа најпоузданије средство, да она на острвима Криту и Самосу одржи своје господарство „на непоколебљивим основама.“ Порта пристане на ове резерве, ну оне не задовоље ни Крићане, ни принца Леополда. Овај принц, чија је мудрост на престолу белгијском прешла у пословицу, волео је да се одрече круне грчке, [illegible] да влада у једној држави, која би остала [illegible] својих природних делова и била лишена [illegible]ију услова политичке животне снаге. Кри-

ћани продуже свој отпор Турској и једва се, протестујући против турског господарства, покоре 1831 адмиралима трију великих сила.

Је ли потребно додавати, да од оног времена па до 1866 Порта није поштовала ни један услов утврђен у корист Крићана? Њихова лична безбедност толико је била погажена, њихово материјално благостање тако је било посрнуло, да је за мање од пô столећа број њиховог становништа сишао од 700 на 300 хиљада душа, (од којих је 230 хиљада Хришћана, а око 70 хиљада Музломана, језика и порекла грчког); за мање од пô века једно од најлепших острва у Архипелагу толико је опало, да ништа више не производи.

1866 затекао се био на Криту као губернатор неки Исмаил-паша, који је, својом варварском управом, довео био острво до очајања. С пролећа те године пошљу Крићани депутацију у Цариград с молбом: да се дигне Исмаил-паша, чија је самовоља била прешла сваку границу; да се правичније разрезује и купи пореза, која је гутала све доходе земаљске; да се промени царина у корист домаћој трговини и индустрији; да се судови и општине боље уреде; да се путови и пристаништа оправе и т. д.

Ови захтеви нису допирали ни до оних права, која су Крићанима била обезбеђена ме

ђународним одредбама; они су смерали на то, да се учини крај злоупотребама и притиску управе земаљске. И опет молба не нађе никаква одзива. По што су Крићани чекали три месеца, саопшти им се (12 јула) одговор в. везирски, којим се они одбијају, а губернатору Исмаил-паши заповеди се, да позове „Народни Одбор“, да се писмено обвеже, да ће од сада бити послушан и миран, па да се разиђе; ако главари на то не пристану, онда да се војска против њих употреби, коловође затворе, а остали да се растерају.

В. везирска наредба саопшти се народу на острву 20 јула. Одбор одбије везирске претње, па истога дана позове народ, да узме у своје руке одбрану својих интереса. Развије се застава грчка, а уз њу још и заставе трију сила заштитница Грчке. Као одговор на ову одлуку Порта пошље на острво Мустафу Гиритлију као изванредног комесара. Овај се паша прочуо био са своје свирепости, коју је развио у једном од оних честих устанака, које су Крићани подизали, да се турског јарма опросте. Он је 1841 повешао око 40 вођа критских, од куда је и добио име Гиритлије (Крићанина). Кад то знамо, није потребе, да објашњавамо намере, којима је Порта била задахнута, кад је послала Гиритлију, да Крићане умири.

Чим дође глас у Атину о овим догађајима, образује се одбор од првих људи у земљи, као што беху: Канарис, Ренијери, Ломбардос, Христопуло, Мијаулис и т. д. Они издаду (29 јула) проглас, у коме јаве Грцима, шта бива на Криту, и позову Јелине и пријатеље јелинске, да притеку Крићанима у помоћ. По улицама атинским почну се јавно држати беседе у корист устанка, а добровољци похитају на Крит.

Ну медаља има и своје наличје. Како стигну гласови у Цариград о демонстрацијама атинским, Порта заповеди своме посланику у Атини да тражи објашњења, претећи, да ће послати ескадру у Пиреј, ако влада краљевска не би била у стању, да заустави покрет. Влада грчка била је немоћна да покрет заустави, а етерија постајала је све јача, по што су први мужеви грчки њој припадали. Немоћна да заустави струју, а неспремна да уђе отворено у борбу, краљевина је ушла у стање неке трзавице, у којој је остала докле је год трајао устанак на Криту.

Да видимо сад, како се понашала дипломатија, кад су се ови догађаји појавили. Консули трију сила, заштитница Грчке, на Криту нису били сагласни. Докле се руски консул држао симпатично према устаницима, енглески се резервисао, а француски се дотле заборавио,

да је 15 августа, на дан свога суверена, био искитио свој салон свакојаким знацима погрдним за веру и племе грчко, па одговарајући владици критском на честитања, ове несмислене речи употребио: „кажите тим бедним Грцима, да одмах престану мољакати и бунити се; иначе ће сви доћи под мач, јер мој суверен не трпи да се султану чине тегобе.“

Једина је била Русија, која је подизала свој глас у корист Крићана. Ну докле је она давала Порти савете умерености и попуштања, представници других двеју сила, које су потписале лондондонски протокол од 1830 и гарантовале сигурност и благостање Крићанима, саветовале су Порти, да прибегне мерама строгости, а вицекраљу мисирском, да својом војском помогне султану угушити устанак критски. Тада кнез Горчаков, видећи на какву низбрдицу Порта наилази, повиче значајно њеном заступнику у Петрограду: „коцка је бачена“!

Заиста, криза је била дубоко захватила Турску. И као што обично бива свуда, јављаху се у Турској, усред спољашњих тегоба, многи знаци унутрашњега незадовољства. Осећајући неку невољу, musломански свет бацаше одговорност на оне, који тренутно њиме управљаху, да тегобе бејаху последак целих система, код дугих историјских процеса. И сам ве-

лики везир Фуад-паша, морао је наћи, да је расположење Мусломана било озбиљније, кад је пребегао сумњивом леку, да заведе установу тајних агената, од којих би само у Цариграду било око 150.

Ну докле су се овако уводили тајни агенти, јавни су просили по улицама; заптије (жандарми) предусретали су у престоници одличније људе, молећи их за милост да не помру од глади, јер за више месеца не бејаху плате примили. А и како могаше плаћати држава, којој обвезнице бејаху за мало дана спале од 65 на 32, највише са неуредности финанцијске управе. Не могући плаћати интересе, Порта је дизала и депозите, што је још већма потресало јавни кредит, те, у свези са општим политичким положајем у Европи, привело такву кризу на пијаци цариградској, да је много трговаца посртало са знатним капиталима.

Кад су оваки призори били у престоници на очима свету, може се замислити, колико је црна била слика у провинцијама. Путници, који су из унутрашњости долазили, приповедала су чуда о самовољи и грабежу чиновничком. Довољно је само један пример да наведемо. Губернатор битољски Хусни-паша, ишао је од места до места по својој губернији, те јавно грабио. Где дође, заиште од општине, да му изда рђаве људе, а кад она то учини, он их

уцени па пусти. То је производило незадовољство и међу Турцима и међу хришћанима, што је са свим природно, јер кад је реч о сигурности, на томе пољу изравњавају се све разлике; потребу сигурности осећају подједнако све вере и сва политичка убеђења.

Стање је било очајно, каса празна, а ваљало је стављати војску на војну ногу. Намера је била образовати четири војна центра, од којих би први био на Дунаву, у Рушчуку, са 30 батаљона; други у Лариси са 10; трећи око Новог Пазара са 20; а четврти у Херцеговини од 17 батаљона. Распореди су били учињени и за Скадар, где је било намењено 12 батаљона, и за Колашин и Сеницу. Кретања војна чинила су се доста живо, да би се за времена поселе све важније тачке, које у исти мах, навештаваху од куда је Порта зазирала. Велики је страх био овладао управним круговима турским; великом везиру, Фуад-паши, приписују се речи. које показују да се и он, иначе оптимиста, бојао, да ли се већ не примичу последњи дани.

Мала Азија била је Турској неисцрпљиви извор за рекрутовање војске, али, ако и није било тешко наћи војника, где да се нађу новчана средства? Фуад-паша довије се, те доззве у Цариград богатог вице-краља мисирског, не би ли се њиме помогао. Он је знао

да би султану Абдул-Азису било по вољи, кад би се могао изменити ред престоног наследства, које у мусломанâ прелази на најстаријег члана породице, а не са оца на сина. Ну султан је калиф, а установе државне у мусломана имају све, више мање, карактер религијозан. Ваљало је најпре покушати измену где на другом месту, па ако покушај пође за руком, прихватити га и у Цариграду. Вице-краљу Исмаил-паши бејаше такођер по укусу овај пројекат; он се покаже готов, да за њ и жртава поднесе. После подужих преговора вице-краљ пристане:

1, да дојакошњи трибут од 400.000 турских лира (100 гроша лира) умножи са још 250.000 лира;

2, Да одмах стави на расположење Порти 16 батаљона, који су још маја месеца и стигли у Цариград, и на Крит упућени били;

3, да један милион лира уступи каси државној, а други? Невероватно је за нас, али по наравима турским не беше ништа недопуштено, што вице-краљ одређује други милион — на бакшише, и то: султану пô милиона, валиди-султанци (његовој матери) 150.000, великом везиру 100.000, министру спољ. послова (Али-паши) 75.000 лира и т. д.

Жртве, које је Египат принео у помс Порти, биле су само од пролазне вредности

Кад је дошао 1 јули, кад је Порта имала да плати интересе на консолидовани дуг државни, она одгоди исплату до 1 октобра. Ну по што се беше изгубило надање, да ће она и тада моћи да плати нагомилане интересе, бејаше реч, да би је Француска и Енглеска, које су највише интересоване биле, могле принудити, да одреди неке области, којима би се доходи употребили на плаћање интереса. На овај мутан изглед гледала је сама Порта као на почетак распадања своје царевине. Да се сачува од ове опасности, она се труђаше да обезбеди себи пријатељство Русије, тражећи да сазна, на колику би потпору руску могла, за тај случај, рачунати. Разуме се, да она није смерала на новчану потпору руску, но на одбрану своје уговорима подјемчене целокупности. Вероватно је, да је она овом маневром пре смерала на то, да одврати западне силе од намера, које би је могле бацити Русији у наручје; радила је, да изазове суревњивост силâ према Русији, те да себе њоме покрије. И по што се даље о томе плану није ништа чуло, прилика је, да је и успела.

Мутна физијономија Турске показиваше преко лета 1866: заплет у Румунији поводом а кн. Кузе; устанак Карамов на Ливану; анак на Криту и заплет са краљевином је-ском; подстрекавање италијанских агената

по Албанији; самовољу и грабеж у администрацији; крајње растројство у државним финанцијама, које су већ биле у фактичном, и ако не проглашеном банкротству.

Да видимо сад у каквом се стању налажаху одношаји између Србије и Порте у овим за царевину Абдул-Азисову тешким данима.

Докле не беше решена судбина оружја на Садови, наши одношаји са Портом теціјаху мирно и правилно, да, беше по кашто између нас и ближих и поверљивих измена мисли, а навластито поводом комбинацијâ, да се у Турској нађе накнада за измирење интереса великих сила. Још у априлу месецу запита ме, на једном састанку, турски министар спољ. послова: да ли нас занимају догађаји у нашем суседству.?

— У толико, одговорим, у колико су они изазвали свакојаке комбинације и пројекте анексијâ.

— Није их се бојати, мишљаше Али-паша, јер и Аустрија увиђа, да јој они народи, (које јој Запад нуди), нису наклони, па узети их у своју средину, значило би незгоде с нова отпочети.

— Не знам каква су расположења у Аустрије, али знам расположења моје земље, а о би била, да се на супрот стави отпор на ж вот и смрт свакоме покушају, који би и у С

бију дирао; ми знамо, да се не бисмо са успехом могли одупирати одлуци Европе, али она треба свакојако да буде уверена, да се њена одлука не би без отпора извршила.

— Задовољан овим речма, паша доладе: „ваш отпор не би био усамљен; ми бисмо били с вама“. Порта се за то и противи страноме принцу у Румунији, што је уверена, да се том идејом вређа целокупност царства, а ову је вољна да брани по што по то.

Сусретавши се овако у мислима, и ја и турски министар нађосмо, да је опасност и у самом пројекту мања, кад је са обе стране толика готовост на одбрану.

Порта је, заиста, и била готова, да се с нама заједнички бори у одбрану целокупности своје царевине, ну није, на жалост, никада у стању била, да ту заједницу приуготови дубљим мислима и ширим погледима. С дана на дан наши су се одношаји мењали према приликама: час улазећи у своје мирно корито, час затежући се уз најмањи повод и прелазећи у рекриминације и објашњавања.

На састанку од 7 марта, изненади ме турски министар новом жалбом. Колико се, рече, могао од неког времена хвалити добрим расположењима, која су се у Србији опажала,

толико му је жао, што се сад појавио факат један, који је са свим друге природе. Дознао је најпре из Дубровника, а јуче и с других страна са свим сагласно, да је Србија послала Ц. Гори шест изолучених топова са великом количином муниције; отишао је, шта више, и један официр српски, да Црногорце обучава у артиљерији. Топови су фабриковани у Крагујевцу, одатле одведени на Топчидер, па преко Аустрије послати у Котор. Министар се нада, да Србија нема намеру показивати непријатељска расположења, али је поступак такве природе, да Порти може нанети неприлика, јер дати оружја Црногорцима, то је толико, колико дати пуну пушку детету у руке; и они су деца па би пре ваљало, њих и њихове сенаторе, обучавати „питомости и чуствима човечности."

— И сам, одговорим, читао сам нешто о томе у овдашњим новинама, ну кад Порта има тако поуздане извештаје, не смем ни ја о ствари да сумњам, али претпостављам, да су топови поручени за новце, јер као што ми, заиста, имамо једну тополивницу, која нас је много стала, вероватно је, да се није хтела одбити прилика, која би нам олакшала трошкове, које око овога завода подносимо. Само тако могу ја протумачити себи ствар према непроменитим расположењима владе кнежеве. У осталом, ја не видим, за што би Порта имала да сумња;

за њу је равнодушно, хоће ли Црногорци имати шест топова више или мање.

— А, то не стоји, одговори ми паша. Пре свега они их нису ни имали, а ми имамо доказа, како такве ствари на њих утичу. Они су се до скора владали мирно, а како купише 3000 пушака у Бечу, они изгубише главу. Кнез је црногорски човек млад, па не зна да оцени озбиљност свога понашања. Добивши сад и изолучених топова, Црногорци ће се наћи охрабрени против Турске. Србија је земља.... васална, па би требало, да има обзира на то.

— По што сам ја одговорио, да су Црногорци могли топове и на другом месту купити, министар султанов изјави, да очекује од владе српске објашњења, која би ствар расветлила. А кад је паши, с друге стране примећено, да је чудно, што је аустријска влада пропустила топове кроз своју земљу, кад се зна, да је она у пријатељству са Портом, а на сваки миг Србије подазриво гледа, одговори министар: „Аустрија је са свим променила свој правац.»

Кад за тим стигну објашњења, која је Али-паша од српске владе, или тачније рећи од кн. Михаила очекивао, она још мање беху у стању да га задовоље. Пребацујући одговорност на Аустрију, што је допустила пролаз

топова кроз своју државу, Гарашанин уверава, да Србија прима на се задатак да мир у Ц. Гори одржи. И реч ова није била без значења, јер тада Србија беше и другим средствима Ц. Гору обвезала. Ну ако Порти за онај мах и беше угодно ово јемчење, за будућност задаваше јој бригу, јер беше очевидно, да су одношаји између обе српске земље, морали бити врло интимни, кад једна могаше јемчити за другу. Успех дакле нашег успокојавања остаде веома под сумњом. Није, у осталом, Порти ни било до наше артиљеријске експедиције у Ц. Гору, нити до наших формалних уверавања, но до тога, да изведе на чисто, да ли ће тај догађај остати усамљен факат, са којим даље ништа не стоји у свези.

У то доба још није Порта предвиђала догађаје, који су се доцније онако кобно по њу развили. Ја сам тада водио са њом преговоре о М. Зворнику и Кастелу, и макар да сам имао озбиљне потпоре од стране руског посланика, Порта је још једном просто одбила наш захтев. Ми смо већ пространије изложили ток овога питања. Ако се узморамо овде на њега узгред повратити, то је само да попунимо слику ситуације онога времена, коју смо предузели да нацртамо.

Кад је Порта овај пут одрекла Србији М. Зворник, онда је Али-паша пред генера-

лом Игњатијевим правдао ову одлуку тиме, што „Порта мора да штеди мусломански елеменат, који је Турској једина потпора у овим тешким приликама.“ Он је, вели, двапут износио питање пред министарски савет, па је, са поменутих разлога, у њему имао све своје другове против предлога.

Тако је Али-паша говорио месеца јула, ну онда још не беше пукла пушка на Криту. Август је за Порту био много облачнији. Облаци су се вили са више страна. Шта је тада отоманска влада од Србије привиђала или предвиђала, изразио је њен министар спољ. послова кад се жалио руском посланику, да је кн. Михаило наредио, да се војска сваки дан вежба и војни материјал шаље у погранична места; да је Кнез, са својим министрима, отишао у унутрашњост Србије, да се уклони од надзора, коме је у Београду изложен, а све то да чини у намери, „да ове јесени нападне на градове“.

31 августа позове ме телеграфом генерал Игњатијев у Бујукдере, (где је преко лета становао), и саопшти ми, да ме је звао због М. Зворничког питања, које је добило добар глед. Али-паша представио је тога дана вом драгоману руском (Богусловском), да је зар у савету министарском поново претресана

и решена по жељи српској. Не остаје ништа друго, но да се добије султаново одобрење, али овоме да стоје на путу неке формалности. Кад је пређе ово питање претресано, савет министарски поднео је султану извештај противан жељи српској; да се та сметња уклони, Али-паша моли руског посланика, да саветује Кнезу српском, да се обрати в. везиру писмом, у коме би, позвавши се на свагдашње благовољење султаново према народу српском, молио, да му се уступи М. Зворник као знак милости (faveur); паша би тада био сигуран, да би се питање брзо на повољан начин свршило.

Ја објасним посланику, да се Порта боји, да Србија не изнесе градско питање на среду, па смера да нас предупреди формом, у коју хоће да завије једно текуће питање; јер она не би изоставила а да не објави свима силама, да је султан учинио нову милост Србији, поклонивши јој М. Зворник. Изредност положаја, која је сада за нас, изгубила би се, чим бисмо ми сами себи затворили врата, да можемо од Порте искати „благовољења“ онде, где би та реч била на своме месту, као што је у питању о градовима, где је формално право на њеној страни. По што пак питање о М. Зворнику, где ми стојимо на чврстом земљишту права, тече својим пу-

тем, то му не треба ни давати други, изузетни правац.

У истоме смислу изразим се ја и турскоме министру спољ. послова, кад ми он, и сâм непосредно, предложи онај исти корак, за који је тражио посредовање руског посланика. Ствар дакле остане да иде редовним преговорима, као што је и дотле текла, а за олакшање, које је паша желео имати, поднесемо му нову ноту (27 августа).

XI

СРБИЈА И ГРЧКА

—

На измаку августа били су Крићани успели, да опколе мисирску помоћну војску на два места тако, да је Порта журно послала на острво 12.000 нових војника, које из Цариграда, које из провинција, да опкољене ослободе. Положај турске војске био је тада заиста озбиљан, ма да је ње било, са најновијим поткрепљењима, до 35.000, а хришћани тешко да су могли прећи број од 20.000 бораца. Њих је краљевина намиривала и пушкама и топовима и другим ратним потребама. Грчка је радила испод руке, али се свакога тренутка могло догодити, да она, и преко воље, буде увучена у отворену борбу са Турском. Ово стање ствари није могло, а да нас озбиљно не забрине.

С тога писах ја у Београд: „може се одити, да Турска сама изазове Грчку, јер и-паша већ напомиње посланицима вел. сила,

како за улазак у Грчку није потребно претходно одобрење силâ, као што је то утврђено за кнежевине.

„Уђе ли, на овај или ма који други начин, раса грчка у борбу са Турцима, за нас наступа озбиљан тренутак. Ако Грци буду победиоци (што, наравно, није ни претпостављати), где ћемо ми после наћи савезникà, кад њима престане потреба тражити наш савез? Буду ли Грци побеђени, (што је вероватније), може ли нам после од какве користи бити њихов савез, ако у опште и какав буде могућан?

„Ја сам већ имао слободу да вам изјавим, да у недостатку редовних центара у Турској, да у присуству вечитога растројства, које у Грчкој влада, нема изгледа, да се може угодити, да устанак буде свуда једновремен, или да он почне онда, кад ми одредимо. Турска је земља од безбројних непредвиђених догађаја, где једна појава повлачи за собом друге. Ко има какав смер на Истоку да постигне, он ће се пре помоћи употребљавајући догађаје, но тражећи, да их створи. За то треба да будемо спремни, да по невољи прихватимо ове догађаје, ако се они, наравно, развију озбиљно у грчким пределима“.

Кнез Михаило налазио се у то доба, са Гарашанином, у Крагујевцу, у намери, да ускоро

оружање. Извештаји моји, који су снимали ситуацију Турске, даду му повода, те изјави жељу, да ме лично саслуша. Гарашанин ми саопшти наредбу кнежеву писмом писаним у Крагујевцу 10 августа.

Ну стање ствари у Турској у опште, а у грчким крајевима на по се, не беше тада још узело поуздан правац; оно још немађаше позитиван карактер, који би једна влада смела узети за поуздану основу својим одсудним одлукама. Пре свега, за Србију бејаше потреба првога реда, да сазна намере грчке владе, јер само са њом у савезу смедијаше она ући у акцију.

Србија је од 1861 године стајала, преко мене, у непрекидном додиру било са владом, било са појединим патриотама грчким. Није време, да износимо овде преговоре, које смо водили кроз 6 година ради споразума и погодбе. Доста је да напоменемо, да су после пàда краља Отона (1862) такве прилике у краљевини настале биле, да са владом грчком није вредило ништа уговарати. Ипак одношаји са појединим патриотама нису престајали. Заплет на Криту изазове живљи додир између нас. Душа овим одношајима, од стране Грчке, је Ренијери, одличан патриота, човек по-н и високо образован. Уза њ су стајали овник Бочарис, један од најбољих војних

мужева грчких; Кумундурос, државник зрео, енергичан и одлучан; Ломбардос, најпопуларнији Грк са Јонских острва, и други.

Они су још с пролећа 1866 покушавали, преко мене, да склоне Србију да уђе у акцију и без позитивног уговора са краљевином, доказујући нам, да треба да се задовољимо споразумом и са етеријама, које су, саставом и утицајем својим, јаче и од саме владе грчке. Ну која би то била држава, која ли влада, која би се, у тако судбоносним одлукама, смела ослонити на споразум са етеријама, са безименим друштвима, која не само не располажу организованом снагом државном, но која још ником нису ни одговорна?

Очевидно је, да још не беше наступио тренутак за Србију да се на што одлучи пре него што се ова питања рашчисте, и пре него што у опште ствари добију поузданији облик. С тога ја отпишем (5 септ.) Гарашанину, да шаљем у Атину капетана Љубомира Ивановића, који ми је, под јесен 1865, био придат за војне потребе. „Његов ће задатак, писах ја, бити:

„1, да настане, да се устанак на Криту, кад је већ једном отпочет, продужи пр[illegible] зиме; а у Епиру и Тесалији да се ништа отпочиње до лета; и

„2, да сазна праве намере и расположења и владе и етерије.

Он има налог, да се стара, да се што пре овамо поврати (у колико то буде могуће учинити, јер на грчкој граници постоји карантин), како би ме могао заступити у дужности, а ја да дођем тамо по наредби садржаној у писму вашем од 10 пр. мес. (које сам тек ових дана примио). Ако буде потребе, ја ћу тада имати изговора, да се из Београда повратим овамо преко Трста и Атине, по што ће дотле, по свој прилици, престати пловидба на Дунаву“.

Капетан Ивановић поврати се из Атине 30 септ. са врло неповољним извештајем, да је краљевина за рат са свим неспремна. „Она има до 8000 војника, али се њена снага сваки час смањује због тога, што ове године није чињена рекрутација, и што многи војници и официри одлазе у Кандију. Осим тога има до 20 топова, које пољских које брдских, који су упрегнути, а сви глатки. Пушака, осим оних, које су на рукама војничким, има до 10.000, све на капслу и изолучених. Муниције има саразмерно оружју. Што се флоте тиче, поред паробродâ, имају једну једину фрегату од 60—70 топова“.

Ове податке добио је Ивановић од самог министра војног... [illegible]вника Бочариса, који је, и пре и после

тога времена, више пута бивао министар војни у Грчкој.

Лако беше разумети, што се, уз овако слабо стање војне спреме, стари Вулгарис, који тада беше на челу владе грчке, не склањаше да уђе у отворену борбу са Турском; ну што беше теже чути, то је, што ни сама етерија, што ни сами главни чиниоци устаничке партије не бејаху за то, да Грчка објави рат Турској, а од Србије тражаху да то учини! Бочарис говораше Ивановићу, у присуству Кумундуроса и Ренијера: „За прави и потпуни споразум између владâ грчке и српске, за редовни рад по неком плану, ми овде нисмо готови. Пре три године било је другачије; ну од последње револуције (пâда Отоновог) стање ствари код нас је тако промењено, да, осим што имамо мало средстава, у земљи влада неки неред; цео се свет бави политиком; дисциплина је у војсци врло лабава, а влáда, тако рећи, нема ништа у рукама. Ако дакле ви хоћете потпун споразум, онда нас треба чекати најмање 30 година.“ А Ренијери додаваше: „Немојте да се чека споразум (с владом); немојте да пропадне Кандија, јер ће после теже ићи; нека се што почне, а одовуд ће се чинити све могуће, и мимо владу.“

Са овим извештајем донесе ми Иванов и писмене одговоре од Кумундуроса и Ре

јера, на које сам га био упутио. Како је Кумундурово писмо било пресудно по одлуке владе српске, то држимо да је неизоставно потребно, да га овде у свој потпуности његовој саопштимо. Оно гласи у преводу:

»Атина 18 септ. 1866.

„Мој поштовани пријатељу,

„Имао сам задовољство да примим ваше писмо од 7 септ. и поразговарао сам се мало са г. Ивановићем о нашим заједничким интересима. Данас долазим, да вам изложим неке погледе односне на ове послове.

„Наша скупштина треба да се састане, по уставу, 1 нов. Ну краљ је може одложити на 40 дана. Ја држим, да ће дотле садањи кабинет остати у пословима, изузимајући какве догађаје.

„Ја знам, да Вулгарис није ни мало вољан, да уђе у онакав споразум, какав ви желите; различни кораци. које сам ја чинио, и ако посредно и без ичијег компромитовања, остали су без резултата. И кабинет и краљ, којим сам ја овим дана говорио, противни споразуму, јер не налазе, да је за њ треак угодан.

„Разуме се, да сам ја само то Његовом Величанству казао, да има начина да се дође до споразума, који би нам донео суделовања.

„Ја оцењујем важност побуда, које вас покрећу, да тражите споразум само са владом; ну ви не треба да смећете с ума, да влада не може много више принети цели, за којом ми идемо, него ми сами. Ви знате без сумње, да је последња револуција, својим трајањем, исцрпла државни материјал и нашу благајницу; да је олабавила везе дисциплини у војсци, која међу тим није престала, да буде задахнута истим осећањима патриотства и јунаштва. Грчка, дакле, не може званично и отворено узети учешћа у каквом покрету, али она може да подигне народ грчки у Турској; она га може да потпомогне снажно народом, а посредно и војском. А то можемо да учинимо и ми, ако затреба. И кад стојимо даље од власти, ми можемо да делујемо на народ и на војску, јер народ у Грчкој није народ дисциплинован, који би свагда ишао за влашћу; он је пун ентузијазма и патриотских осећања, а партијски главари имају на њ велики утицај.

„Ја препоручујем ово стање ствари вашој пажњи, како бисте могли избећи сваку погрешку у вашим одлукама.

„Жалостан положај наше браће, која уздишу под турским јармом, невоље и гоњен

којима су они изложени, учинише, те се не могаше одложити експлозија. Крићани су сами собом дали знак устанку, и Бог је до сада благословио њихово оружје. Ја се надам, да ће овај храбри народ срећно привести крају борбу, коју је отпочео; али и ми треба, са своје стране, да чинимо све, што је у нашој власти, да се Крит може одупирати, и ја се надам, да ће мере, које су предузете, обезбедити овај резултат. При свем том, преко је потребно, да се покрет рашири, чиме би се снага непријатељева раздвојила, а питање би добило размере, који би кадри били, да озбиљно привуку пажњу Европе. Вероватно је дакле, да ће друге области отоманског царства брзо поћи за примером Крита. Србија, Ц. Гора, народи на Дунаву зар не ће хтети да се користе овим приликама? Ви познајете боље од мене недовољност снаге турске царевине и оскудицу њене благајнице. Ако бисте и ви ушли у акцију, Турска би се нашла у крајњој забуни; она би постала немоћна да се, у исти мах, на све стране одупире, и свеколико питање нашло би расправу, за којом ми тежимо. Што не би међу нама било уговора, то би се попунило потребом и силом ствари, која би неразлучно скопчала шу акцију и наше заједничке напоре......

„Грци су прешли преко Рубикона. Сада м је немогуће, да ударе натраг, или да се

зауставе. Ми се надамо, да ћемо успети, све и сами да останемо. Одлучност и ентузијазам попуниће наше недостатке, а по неким знацима, ни Европа не ће дуго остати равнодушна било из интереса, било што се боји европскога рата. Није потребно да понављам, колико би нам ваше суделовање било драгоцено; њему би био резултат не каква проста диверсија, но потпун успех наше заједничке ствари. И ви сте, са своје стране, интересовани, да не изгубите наше суделовање. Е па ако ми сад наседнемо, ми ћемо толико ослабити, да за дуго не ћемо бити у стању, да обновимо борбу; а ако успемо, тешко ће нам бити, да се изложимо новим опасностима и да предузмемо нову борбу без невоље. Било како му драго, ви ћете се лишити за дуже време наше помоћи, и остаћете сами.

„Ја познајем све разлоге, који вам препоручују правилнији пут; ну, по несрећи, околности се противе. У борби против Турске треба нешто и случају оставити. Ми смо срећно привели крају нашу велику революцију и предузели садашњи покрет средствима много мањим од оних, којима ви сад располажете. Ја бих желео, да што више обратим вашу пажњу на садашњи положај Турске и Грчке. Ви ћете можда прву наћи слабију, али друга не ће бити у стању да укаже помоћ јачу и озбиљнију, но у овоме тренутку, па и онда, ако се последњи

догађаји, који би могли предругојачити њен положај, не би извршили.

„Ја сам претпоставио, да вам на писмено изложим ова посматрања, како бисте их имали пред очима у целини њиховој. Остаје сад мудрости Његове Светлости и Његове владе да узме одлуку, која би била најподеснија за интересе ваше отаџбине, за чију срећу ја гајим најискреније жеље.

„Изволите, молим вас, мој поштовани пријатељу, примити ново уверење мога најодличнијег поштовања

Кумундурос.“

У овоме писму наћи ће одговора сви они, и Срби и Грци, који су 1866 год. (и после) приговарали Србији, као да је оставила грчко племе и смéла источне народе. И грчка влада и етерије не пристају, да краљевина њихова уђе о т в о р е н о и з в а н и ч н о у борбу, а и једни и други позивају ипак Србију, да се она и за њих и за цео Истóк изложи опасностима, да стави на коцку судбину народа српског. Ако краљевина Грчка, којој племе беше ушло у борбу, која је природан центар своје народности, ако она не би била дужна, да што ризикује за спасење оних својих суплеменика, који су, можда не без наговора атинских пр-

вака, ушли у очајну борбу, — по каквом би основу била дужна то да чини Србија, којој ни један део народности још нигде не беше ангажован у борбу?! Грчка влада, која једина могаше примити на себе обавезе у име своје земље, упућиваше Србију на етерије, које могаху ангажовати одговорност само појединих личности, својих чланова; грчка влада упућиваше Србију на пут, на коме је чекаше познати план Омер-пашин, по коме би се све силе отоманске најпре окренуле тамо, где би могао бити главни извор снаге устаничке, па по што се моћ устанку у извору угуши, да се после тим лакше савладају растркани, неусредокраћени огранци устанка, који би се, у први мах, обишли. Ако се овакав захтев, са гледишта грчког патриотства. могао и положити, ни једна српска влада, па ни најапсолутнија, не би смела на се примити одговорност такве авантуре за љубав грчких пријатеља, а не би јој толики ризик могао ни тражити нико, који би имао увиђавности за разлог, и осећања за правду.

Писмо Кумундурово имало је великога значења за нас, што је наше одношаје према грчкој краљевини извело на чисто. Оно је у толико више имало значења, што је Кумундурос, два месеца после потписа овог писма, дошао за председника владе атинске, па, као министар, није изменио ни за длаку оних својих

назора, које је овде, као етериста, потписао. Положај је наш сад био јасан; Србија је била слободна да узме пут, који би најбоље годио интересима српским.

И заиста, по што је Србија, и узела свој пут, ја одговорим Кумундуру писмом, које је гласило:

»Цариград, 1 новем. 1866.

„Поштовани пријатељу,

„Мој одлазак у Београд спречио ме је до сада, да одговорим на писмо, којим сте ме ви почаствовали 18 септембра о. г. Ја сам желео, да, у повратку своме, свратим у Атину, ну карантин, који у вас постоји против свега, што долази од Трста, није ми допустио, да извршим ову намеру, која би ми прибавила задовољство, да с вама, као и с нашим другим пријатељима, претресем у појединостима питање, које нас занима.

„Ми смо испитивали разлоге изложене у вашем писму са свом оном пажњом, коју они заслужују; ну што више проучавамо ситуацију, средства радње, која стоје на расположењу ришћанскоме племену, као и услове, под коима бисмо имали да уђемо у одлучну борбу, то мање можемо да оставимо наше назоре,

који нам заповеднички налажу правилан и зрело промишљен пут. Снага је турска, заиста, као што велите, недовољна, а њена невоља финанцијска велика, ну ова је оскудица само односна (релативна). Устреба ли угушити покрете делимичне, усамљене и лишене свакога јединства у радњи, за то ће снага отоманске владе бити више но довољна, а њена ће благајница наћи изворâ па макар и о трошку онога истог хришћанског племена, коме би она имала да савлађује усамљене покрете. Чете, које би предводили непризнати (non avoués) команданти, не би могле повући за нама хришћанска племена, ни обезбедити нашој ствари начело немешања; јер би неправилна и највећим дêлом случају остављена акција била далеко од тога, да охрабри оне, који би били бојажљива карактера, и мало кадра, да докаже Европи виталност хришћанскога племена, а немоћ Турске. Ова би се немоћ тек онда почела да открива, кад би Порта имала да се бори противу здружене снаге два главна племена, грчкога и српског, којом би управљала власт призната, оснажена оним аукторитетом, који је потребан да подјемчи ред и брзину радње. Овакав начин поступања не би прошао, а да не улије цивилизованим народима за нас симпатије, а њихове кабинете да нагна на праведну оцену наше свете ствари.

„Ми примамо без резерве уверења, која нам ви дајете односно утицаја, што га имају главари партијâ; вероваћемо, да они располажу свима оним средствима, која има грчка краљевска влада; ну сва ова средства не ће бити успешна; користи напред поменуте, а навластито повољан ефекат у Европи, не могу нам се обезбедити другачије, до потпуним споразумом двеју владâ. За мене нема ни мало сумње, да би нам такав споразум осигурао не само суделовање свију народа, што стењу данас под турским јармом, но и суделовање других хришћанских влада, што их има у турској царевини. Наш успех у унутрашњости био би, на тај начин, скоро известан, а радња дипломатије, ако би се појавила, не би никако могла бити управљена противу нас.

„Ја узимам слободу, да обратим свуколику пажњу вашу на ове разлоге. Хладноћа, коју Критски покрет налази у Европи, налаже нам дужност, да се међусобно објаснимо и да се саслушамо; она не треба да нам допусти, да се предајемо самообманама. Наш је спас у нашем потпуном јединству. А пре него што дођемо до овог споразума, станимо на пут овим елимичним покретима, који као да се спремају у Турској по грчким крајевима; причуајмо ону драгоцену крв, која се не само у-

залуд пролева, но готово као да хоће да обелодани, у очима Европе, виталност Турске.

„А како је прерани покрет Критски у пуноме јеку, ми разумемо, да се он не може зауставити; на против, остављен сам себи, овај храбри народ могао би подлећи надмоћној сили, која се креће да га сатре. Ми, дакле, можемо вам само честитати за оне напоре, којима ви помажете Криту, да се одупире. И ми, са своје стране, учинили смо корак један, који је у стању да олакша вашу мисију, корак, коме значај и важност било би излишно овде да објашњавам. Шта више, ако би се неке евентуалности појавиле, пре него што закључимо уговор, који вам ми предлажемо, ми ћемо, сажаљевајући ове евентуалности и не видећи у њима никаква јемства за успех, опет одговорити, у неколико, на ваш позив, а то једино у намери, да вам дамо и позитивних доказа о нашим братским расположењима. Г. капетан Ивановић, који ће имати част да вам преда ово писмо, има налог, да вам ближе обележи меру и форму, у којима би нам било могуће, да принесемо олакшању вашег положаја у приликама, о којима је реч; а међу тим ћемо вазда очекивати, да формалан споразум постави наше владе у стање, како ће оне, са сво своjом тежином, ући у борбу, те нашој зајед ничкој ствари донети једини услов успеха.

„Драго ми је надати се, да ћете ви, оцењујући деликатну природу овога саопштења, сматрати га као са свим поверљиво, и тако ми допустити, да га препоручим вашој дискрецији, и да вас замолим, да ми вашу одлуку доставите до знања.

„Међу тим, допустиге ми, поштовани пријатељу, да вас замолим, да примите израз мојих братских осећања, као и уверење мога најодличнијег поштовања.([1])

Јов. Ристић

([1]) Одговор овај имао је однети капетан Љуб. Ивановић до Крфа, где му је на сусрет изашао један повереник етериjски ради ближега усменог објашњења. Ну Ивановић не заустави се у Крфу, по својој прилици, што није хтео да се подвргне карантину, и ако је имао налог да и то, у интересу ствари, учини. Он продужи свој пут до Трста, где такођер удари на карантин, у коме остане пет дана, а за тим преко Беча однесе писмо собом у Београд. Ствар се закасни за двадесетину дана, а то је, у оним приликама буре и опасности за Грке, много значило. Ја отправим у Атину други препис писма, али овај необјашњиви поступак од стране једног у ствар потпуно посвећеног официра да повода, те Грци посумњају у искреност наших намера, у толико више, што су са његовим изостанком изостала и усмена објашњења, која су другу не мање важну половину саопштења у себи

Грчка влада, која је била потпуно посвећена у моје односаје са атинском етеријом, није смела, ни после овога акта, да промени свој правац, ни да уђе у званичне одношаје са Србијом. Њено ћутање ослободило је Србију од свију обзира, који би јој могли сметати у преговорима, које вођасмо у Цариграду.

Ну и етерија, на челу које стајаше Кумундурос, продужи да руководи Критски устанак без обзира на наше разлоге, које је време потпуно оправдало. Виши официри из Краљевине узму у своје руке покрет, коме краљевина обрати сву своју пажњу и сву своју незваничну снагу.

садржавала, јер су се односила на подизање с… ских чета. Требало је и времена и посла, да изглади утисак овога немилог догађаја.

XII

СРБИЈА ЗАХТЕВА ГРАДОВЕ

—

Кад ми је капетан Ивановић донео из Атине одговор, ја сам јавио телеграфом у Београд, да смо сад у стању „решити се, шта ћемо чинити,“ па, примивши овлашћење, кренем се одмах у Србију, где приспем 10 окт. (1866).

Кнез Михаило, како ме прими, затражи нестрпљиво од мене ближа објашњења о стању Турске, а поглавито о догађајима у њеним крајевима грчке народности. Кад му ја поднесох ова објашњења у смислу изложбе, што претходи, Кнез ми формално положи питање, шта би Србија могла предузети према приликама у)ској, а с погледом на садржај писма Кудуровог, које је на њега произвело дубок, овољан утисак.

И ако још нисам имао намеру, да износим свој предлог, изазван питањем кнежевим, ја представим да Србија, према скупу свију прилика, нема другога пута, но да учини формалан корак, да, у свој форми, захтева од Порте да остави градове, који леже у Србији. Па, на даља питања кнежева, наставим, да бих имао јаку наду на успех, а колики, да би то зависило од даљих догађаја; али у сваком случају примио бих на себе одговорност за сваку штетну последицу од овога корака; ја сам уверен, да је не ће бити. Најгори исход, који би се могао замислити, могао би бити тај, да Порта одбије наше захтевање, ну и у томе случају ми бисмо били у добитку, јер би нам она олакшала положај пред Европом, ако бисмо се одлучили, да градове узимамо силом оружја. Ја сумњам, да ће до тога доћи; много је вероватније, да ће Порта попустити под притиском догађаја, навластито ако ови буду узели по њу још тежи обрт.

Кнез беше веома задовољан добрим изгледима, које му изнесох. Ну тиме још не беше свршено питање; оно се имало узети свестрано у претрес. Недељу дана трајао је тај претрес у министарству спољашњих послова. Разуме ће се лако, да су најважнији предмети саве вања били, с једне стране, тадашњи поло Турске и њених народа, а с друге, средс

и снага, којом Србија располагаше. Као војне стручнике, Гарашанин је саслушавао војног министра пуковника Миливоја Блазнавца и Антонија Орешковића.

Да ли је наступио тренутак, да Србија развије заставу ослобођења?

Са гледишта политичког сагласан одговор био је негативан навластито с погледом на то, што краљевина Грчка не пристаје, да уђе отворено у акцију, већ упућује Србију на савез са неодговорним етеријама, а други се савезници не могу наћи. Ну ни са гледишта војног није одговор другачије гласио јер, ма да се Србија од 1860 г. мало по мало оружала и спремала, та спрема иђаше ипак споро, поглавито због слабих средстава, којима она располагаше.

Имајући одрешене руке, а ни према коме никаквих обавеза, Србији није, ни с које стране ништа сметало, да своју крајњу одлуку одложи за повољније дане, и — она то учини.

Ну да не бисмо Грке оставили без икаке потпоре, узме се у претрес и питање, да ли би се њима могло притећи у помоћ оружаним четама. Вештаци, који су саслушавани, и овде одговоре негативно. Орешковић и други изјаве, ., у тако позно јесење доба, није ни мислити ı скупљање чета, које зими нити могу што адити, нити одзива наћи.

Најпосле, остао је да се испита предлог о градовима. И ако би се он, према одзиву, који бејах нашао у кнеза Михаила, имао сматрати већ као примљен, ствар ипак изгледаше, као да хоће да запне. Беше колебљивости и неверице у успех такога корака. Ну ми не налазимо, да би за саму ствар било од каквога интереса, ако бисмо ушли у ближе објашњавање ове тачке, па за то и остављамо будућности, да је она расветли, ако нађе да би питање могло, у основу, што добити, кад би се истраживале све разлике у мишљењима, која се тада јавише; остављамо ствар будућности и са тога, што је писац ових успомена и сам суделовао у овим пословима, па се боји, да се не би огрешио о државнике, који су стекли права, да их историја оцењује. Да будемо потпуно праведни, напоменућемо само то, да је Мариновић, који је имао јакога гласа у питањима спољашње политике, одмах оценио умесност предлога, а не мање и Никола Христић, који је био свагда готов на све, па и на опасне кораке, који би били управљени против Турске, а његов глас није ни овде био без значаја, јер је у свима пословима био од осетне тежине.

Кад се најпосле дошло до сагласности, да се корак учини, држало се у двору завршно саветовање, у коме су суде-

ловали Гарашанин, Мариновић и писац ових врста. Био је позван још и Милоје Лешјанин, начелник у министарству спољашњих послова, ну он је, због болести, изостао од саветовања.

Кад ступимо у канцеларију дворску, кнез Михаило рекне шаљиво Гарашанину: „наш амбасадер хоће градове.“ „Да, Господару, Ристић хоће да игра,“ прихвати Гарашанин. Питање је, у основу, било примљено тако, да о њему није ни било дугога претреса. Саветовање се водило више о формалној страни питања, а на име о путу, који би се узео, да се питање изнесе на среду. Ја сам предлагао, да се обратимо Порти, и то писмом кнежевим великом везиру, а тоном предусретљивим и ласкавим за султана. Мариновић је примећавао, да би ласкав тон стајао у супротности са нашом дојакошњом практиком, ну сагласили смо се, кад смо се објаснили, да корак и не може поднети другачији тон у питању, где је формално, уговорима освештано право на страни Портиној, а за такво се право први пут сад и обраћа Србија, па за то и узима други тон.

Мариновић је предлагао, да се Кнез, у исти мах, обрати и гарантним силама, ну ја сам доказивао, да ћемо, штедећи осетљивост ортину и апелујући управо на султана, пре пети, јер Порта држи мало рачуна од Европе, д не види да је она решена, да је на што

принуди, а није ни мислити, да би се силе, у нашем питању, на ма какву крајњу меру одлучиле. Ако би нас Порта одбила, представљао сам ја, не би нам ништа стајало на путу, да се и гарантним силама обратимо; исцрпавши све штедљиве путове према Порти, ми бисмо се после у толико јачи осећали према њој на суду званичне Европе и јавног мишљења.

Моји су разлози оцењени, те тако уз предлог, да се корак учини, буде усвојен и програм мој, на који начин да се то изврши.

19 окт. кренем се ја у Цариград, снабдевен писмом кнежевим за вел. везира, а испраћен из круга посвећеног у ствар свакојаким подсмешљивим досеткама, које су носиле на себи печат неверице и сумње. 28 окт. приспем у турску престоницу, а одмах, сутра дан, отидем на Порту, в. везиру. Са предајом писма морао сам у толико пре ускорити, што сам се бојао, да се не дозна за мисију, која ми је поверена, па би ми се могле ставити на пут препреке тиме, што би в. везир могао и избегавати да ме прими, или би могао и само писмо да ми поврати неотворено. Све то могао је да донесе дужи размак времена оним подземним путовима, којима је политика суревњивости поткопала отоманску Порту.

В. везир био је тада Мехмед-Ружди-паша Митерџим (преводник), човек старога кова,

пипав и тих, али мудар и пун обазривости. Ја нисам од састанка са њим ништа значајно ни очекивао. Али-паша, ако и говори мало, не може никад да прикрије на своме лицу живље утиске, који се у души његовој стварају, докле на против, Мехмед-Ружди-паша остаје вазда једнак и непокретан.

После разговора, који је додирао различне предмете, в. везир наведе с намером говор на кнеза Карла, који је, на кратко време пре тога, долазио да походи султана, па ме запита: „да ли и Српски кнез мисли да дође у Цариград?“ „То зависи са свим од в. Светлости,“ одговорим ја; и кад он, као изненађен, запита: како то? одговорим му, да до Порте стоји, да Кнезу прокрчи и отвори пут до Цариграда. Кад ми се учинило да ме разуме, предам му писмо кнежево, које он, у први мах, као да и не мишљаше да отвори, ну после се предомисли и требаше, у својој пипавости, неколико минута, докле га отвори, па извадивши га из куверте, стави га на колено, предузевши да даје упутства секретарима, који су му разне предмете реферисали све на ухо шапућући му. По што је и то свршио, окрете опет мени с питањем: „п а п о с л е?“ Изиите, рекох му, видети шта има у писму, и ћемо се „п о с л е“ разговорити. Сад на-

стане дуго и споро читање писма кнежевог, које је гласило (у преводу):

„У Београду, 17 октобра, 1866.

„Светлости!

„Кад је жалосним догађајима, што се збише у јуну месецу 1862 године, потресено спокојство Србије, и београдско становништво испуњено ужасом, ја сам се заузео да истражујем и употребљавам сва средства, којима би се могло исто спокојство па и поверење духовима повратити. По чем је Канличким наређењем отклоњено, на моју велику жалост, онако решење, које би било најбоље за обезбеђење Србије и њених општих одношаја са сузеренским двором, остаде ми само нада, да ће се, течајем времена, смањити презање бомбардањем Београда произведено, а с њим и успомена опасности, која да постоји, овај је кобни догађај открио.

„По несрећи, ова се нада није обистинила. Прођоше од бомбардања више од четири године, а неповерење, презање, необезбеђеност још су и сад онако јаке, као што су онда биле. С временом дакле само је утврђено и боље на видик изнесено осећање опасности, која виси над нашим главама, и озбиљност претње, којој су нам изложене имовине, животи, па и судбина сама.

„Тежак положај, што га ствара Србији и њеном Кнезу овако стање, налаже ми дужност,

да кажем шта мислим, влади његовог царског Величанства Султана, слободно и без околишења.

„Просвеђени дух његових саветника и племенито срце узвишенога сузерена Србије не могу, не смеју остати хладнокрвни према незгодама, које тиште сав српски народ, а сметају му и паралишу сваки морални и материјални напредак.

„Што год више размишљам о положају, који нам је створен, све се више уверавам, да колико год је он од штете садашњости и будуђности Србије, толико је исто шкодљив и општим интересима царства. Веђ сам казао једном свечаном приликом: Србија мирна, задовољна и одана високој Порти, више вреди за случајну одбрану граница царевинских, него градови, који леже на обалама Саве и Дунава. Да нисам тврдо убеђен, да ови градови, далеко од тога да су царству корисни, само су непресушљиви извор неповерења, тегоба и велике опасности, а по томе једнако незгодни и Србији и царству, па за то да би њихово пуштање било дело велике политичке мудрости, не бих се јамачно ни одважио на овакав корак код владе Његовог Царског Величанства, какав имам част сад учинити код ваше Светлости.

„Подигнути у стара времена, одржавани у околностима и за потребе, које веђ не постоје, ови градови немају никаква разлога за опстанак у очима оних, који хође политику

сагласности, стишавања страсти и старих раздора, који, једном речју, верују, да је напредовање путем мира најбоља политика, и једина кадра да усрећи народе.

„Ја живо желим таку политику. По чем не може друго што донети до само спасоносних плодова, она би достојна била славне владе Султана Абдул-Азиса. С моје стране, ја ћу се срећним осећати, ако јој узмогу посветити своје највеће старање. Нека ме Његово Царско Величанство удостоји поверења, и олакша ми начин да повратим Србији поуздање, да је учиним спокојном, напредном и срећном, па ће његово узвишено име благосиљати сав српски народ, којега Кнез не би никада заборавио на благодарност ни на лојалност, коју би му за то дуговао.

„Молим вашу Светлост, да изволите изјавити моју жељу Његовом Царском Величанству.

„Пуштањем или укидањем градова у Србији Његово Величанство учинило би нам највеће добро. Знаком тако сјајним свога благовољења и своје поузданости, Султан би за себе привезао нераскидљивим везама народ храбар и лојалан; а за мене то би била права и неоцењива срећа да своју најживљу и свагдашњу благодарност засведочим свом узвишеном сузерену.

„Молим Вашу Светлост, да изволите овом приликом примити уверење мога поштовања и сваког уважења.

Михаило М. Обреновић III.

кнез српски.“

Прочитав писмо, Мехмед-Ружди-паша, ни мало не потресен, рече ми флегматично: „ми ћемо се међу собом разговарати, па ћемо после говорити и с вама“. Ја га ипак замолим за допуштење, да му могу нека објашњења поднети, и по што су ова истоветна са онима, која сам и Али-паши изложио, то ћемо их ниже на своме месту познати. Напоменућу само као значајну примедбу в. везира, да градови нису ни турски ни аустријски, но српски, па да их за то не треба ни рушити, јер се догађаји данас у свету брзо развијају, па нам могу затребати, а кад сам му ја одговорио, да треба ми и да их чувамо, кад су наши, додаде он, да ће се ствар испитати.

Дуго сам се борио, да ли од в. везира одмах да одтием Али-паши, или да оставим за сутра дан, докле би он за наш корак дознао од садразама, ну бојећи се, да му овај моја објашњења не ће онако изложити, као што бих м собом учинио, нађем за удесније, да му мах отидем, те да предупредим свако нена-

клоно тумачење, и осигурам за ствар користи првих утисака.

Кад саопштих Али-паши какво сам писмо предао вел. везиру, он плану у образу, али се уздржа брижљиво од сваке речи, а међу тим, ја ускорих да му изнесем у главноме овај ред мисли.

У садашњим околностима, рекох, могло би се нашем кораку давати тумачење, које му не приличи; за то ја имам да изјавим, да овај корак нема никакве везе са садашњим догађајима, а доказ је за то најбољи, што га ми чинимо онда, кад је оружје царско већ победоносно. (Тада је турска војска имала неког успеха на Криту.) Са овим предметом ми имамо сада два предмета пред в. Портом, ну по роду своме различна. Докле предмет о М. Зворнику и Кастелу сматрамо као ствар права, ми га по тој титули и рекламујемо; ну што се тиче градова, ми овај предмет и не сматрамо као питање, а још мање га рекламујемо као право, које би нам припадало, јер ми знамо, да уговори обезбеђују Порти право да држи гарнизоне у Србији, са чега се кн. Михаило у овоме предмету и ослања на великодушност султанову и на оцену в. Порте. Са тога ја молим, да се овај корак не сматра другачије већ као корак поверљив и директан,

који Кнез чини према њег. вел. султану.

На ово објашњење лик се Али-пашин разведри, и он се већ поче осмешкивати. Ну ја имађах још да му представим невољу, која је Српског кнеза нагнала, да овај корак учини. Ту изнесох у смислу самога писма кнежевог, (које он још не беше видео), како се Кнез трудио, да изглади неповерење, које беше остало иза догађаја од 1862, али су сви трудови остали узалудни. Трговина је застала, капитали се трговачки селе из земље у иностранство; у народу је оживело уверење, да Порта чува своје гарнизоне у Србији, да нас држи у стези и страху и т. д. Ми разумемо, додадох, да ни за царске министре положај није лак, јер знамо да Мусломани сматрају градове као снагу, а концесије као слабост, ну владе и јесу за то, да савлађују предрасуде у народâ и да их руководе. Ми бисмо, са своје стране, били готови, да станемо на пут страховању свога народа, јер се Кнез наш не боји да се могу поновити догађаји од 1862 г., али неповерење народно није у стању нико да савлада, јер маса народна не да се ничим другим да убеди до материјалним фактима: докле год се не дигну топови, који над главама њеним стоје, дотле ће остати и неповерење, а из неповерења и ничу сукоби.

Отклонимо ове тачке сукоба; примите руку, коју вам кн. Михаило пружа, па ће се све на боље окренути.

„Вел. везир, наставих ја, питаше ме мало пре, да ли Српски Кнез мисли поћи примером Кнеза Румунског, и ја му одговорих, да то зависи од в. Порте. И заиста, на свако олакшање, које ви будете Кнезу Српском указали, он ће одговорити удвајањем предусретљивости спроћу вас. Кнез је истина карактер поносит, али племенит и постојан; ви можете налазити његово понашање као резервно, ну ову резерву намећу му ваши градови. Као год што је он постојан у својој резерви, тако ни његово пријатељство не подлежи промењљивости, коју сте видели у кн. Кузе, који вам беше час пријатељ, час противник. Ја вам дајем свечано уверење, да бисте ви, уклонивши и ове последње тачке сукоба, остали постојано задовољни кнезом Михаилом и Србијом. Немате се бојати, да бисмо ми после дошли са новим рекламацијама: овим предметом ми их завршујемо.“

Али-паша слушаше ме пажљиво и са изразом задовољства на лицу, а при последњим речма мојим прекиде ме, смејући се: „зашто ви хоћете да ми сад све свршимо? Остави један део тегоба и нашем потомству.“ „Ост вимо, одговорих му, потомству мир и спокојст

јер то је најбоље наследство, које му оставити можемо.“

Најпосле изрази се Али-паша: „**кад је већ учињен корак, ми ћемо га узети у претрес.**“

Корак би заиста и учињен; и то би прави одјек онога првога топа, који је Ашир-паша 5 јуна 1862 опалио на српску престоницу. Носећи овај одзив Србије у турску престоницу, ја сам се трудио, да се први утисци његови, колико се више може, ублаже. Требало је удесити све тако, да се ствари најпре само врата отворе, да се она узме у претрес, а кад то буде, онда јој се може давати обрт, какав буде затребала. Тон писма кнежевог олакшавао је објашњења у овоме смислу. У суштини својој пресудно и јасно, носило је оно, у форми, печат оне предусретљивости, на коју отоманска Порта не беше навикнута од стране кн. Михаила. Са те стране оно је произвело изредан утисак на турске државнике: где год је Али-паша о томе акту говорио, свуда је са задовољством помињао његов погодан тон. Па и његови другови, који су нас мање штедели но Али-паша, као што бејаху стари Риза-паша, Мехмед-Али-паша и Кибрисли-Мехмед-паша, љаху, сагласно са министром спољашњих поза, предусретљив тон писма кнежевог.

Још истога дана, 29 окт., могах ја телеграфом јавити у Београд, да је наш корак нашао бољи одзив, но што смо се могли и надати, а неколико дана за тим (2 нов.) могах притврдити своје уверење, али да не бих ни себе ни владу излагао самообмани, додадох: „да тиме немам намеру рећи, да је и успех нашем кораку осигуран; све да би успела ствар, имала би она да прође још кроз друге и различне мене."

Турска влада била је постављена у један од оних тешких положаја, у којима и за најозбиљније и најмудрије владе настају критичне алтернативе. Одбити Србију, значило би изазвати је, да се придружи отворено непријатељима султановим; прихватити њен захтев опет значи изазвати опасне унутрашње тегобе. Одмах првих дана изразио се Али-паша, да две велике препреке стоје на путу повољној по Србе расправи овога питања: „јавно мишљење и султан. У новије време изашло је више историјских дела, у којима су описивани бојеви на Београду, и мусломански се свет, које предањина, које историјом, навикао, да сматра Београд као бедем мусломанства, ну ако бисмо и могли ту тегобу да савладамо, ко смео саветовати султану да **пусти** Београд. Кад је примећено Али-паши, да би овај

датак најбоље могли да изврше сви министри колективно, приповедио је он, како је једном, за времена султана Абдул-Меџида, искупио своју министарску дружину, па јој представио очајно стање царства тако, да су му сви другови обећали најживљу потпору код султана, а кад су овоме отишли, да ни један од њих није хтео ни уста да отвори, те се опет он сам морао да изложи гневу султановом.

Али-паша био је душа отоманске владе; у његовим рукама лежала је расправа питања, а он је схватао сву важност његову. Није ништа обећавао, али није ни одрицао, — он, који је мало месеца пре тога времена говорио, да Порта не би Београда оставила, све да би јој „цела Европа поднела нож под грло." Он сад већ није више ни мало бранио важност Београда за царство, а о мањим градовима говорио је као о каквој ситници. Он је очевидно био заузео позицију, из које би прешао на ону страну, коју би му доцније сила догађајâ могла наметнути. За цело би најсрећнији био, кад би могао обићи концесије. И било је знакова, по којима се смело закључити, да ће он најпре тај пут и узети. Он је покушао, да у Француза и Аустријанаца пробуди (евновање против Русије, шапћући њиховим] дставницима на ухо, како српски захтев] е самосталан но задахнут Русијом. И у дру-

гих сила покушавао је Али-паша мало по мало, а вешто да распаљује осећања суревњивости против Русије, јер су ми скоро сви представници гарантних сила изјављивали жељу, да руско посланство не треба да утиче у ствар.

Ну сав труд Али-пашин у овоме правцу пролазио је узалуд! Ситуација не беше промењена само у Турској, већ и у Европи. Са те стране бејаху два гласа, што нам могаху улевати страховања: француски и аустријски. За то дај, за тренутак, да бацимо поглед и на ту страну.

Ми смо већ имали прилику да забележимо, како је Француска играла свагда либералну улогу на Истоку, изузев ретке прилике, где би је или домаће или европске потребе завеле тренутно са тога пута. У овим приликама још не беше јасно, на коју ће страну Француска влада да прегне. Остав незадовољан исходом пруско-аустријскога рата, јер беше остао без сваке добити за себе, Наполеон III смишљаше тада неку нову игру Европи. Он је био покушао да тражи од победоносне и увећане Пруске леву обалу Рајне, као накнаду, у име повређене равнотеже, али је имао својих јаких разлогâ, да свој захтев повуче, у след чега повуче се и његов министар спољашњих послова Друен де Луис, који се сам на жртву принео, кад је његов суверен са својом политиком о накнади насео. Мутије, који је за ње

говог последника дошао, полазећи из Цариграда, изражаваше мисли о стању ствари у Турској, које беху врло мало повољне за народности, а на путу своме у Париз, он је свраћао у Грчку, да и лично поради код краља Ђорђа у духу мира, докле Лавалет, који га до доласка на дужност заступаше, беше издао онај знаменити распис (од 4 септембра 1866) који, баш у име народности, беше јако подигао тон, трубећи остентативно, како Француска потпуно одобрава великодушне напоре Русије и Америке у корист потлачених племена, па додаје, да се „политика мора уздићи над месним и мајушним предрасудама прошлога времена. Цар (Наполеон III) не верује, да величина једне земље лежи у томе, да околни народи буду слаби; истиниту равнотежу види он само у томе, да жеље европских народа буду задовољене. У томе се он поводи по убеђењима и предањима своје династије. Наполеон I предвидео је промене, које се данас збивају у Европи. Он је посејао семе нових народности на полуострву, где је створио краљевину Италију; у Немачкој, где је укинуо 253 самосталне државе.“ И заиста, брзо се открије, да Мутије, због свога дужег одсуства Француске, није више довољно познавао ни а ни Француске, јер се преко свега његозаузимања за Турску, показа, да је мир

на Истоку јако улазио у рачун Наполеонових комбинација, а да се мир обезбеди, бејаху му добро дошла сва средства: и концесије и сила; које би му се од тога двога показало успешније, то би и световао, да се примени било на једну, било на другу страну. Није много прошло, и већ се јавише први знаци овога расположења. У оно време, кад смо ми свој захтев пред Порту изнели, француско посланство у Цариграду прими од своје владе инструкције, да обрати пажњу и на српске послове. Те су инструкције гласиле од прилике овако: „ми треба да будемо задовољни што су ствари румунске и црногорске уређене; надајмо се, да ће се и устанак на Криту брзо савладати, а тиме ће се Турској мир не мало обезбедити. Остале би још ствари српске. За то би Порта учинила дело мудроти и увиђавности, ако би обратила пажњу и овој провинцији, у којој је народно чуство врло развијено, па би је прилике могле повући, да покуша своје претенсије насилним путем да оствари, те мир царству на ново да доведе у питање.“

Француском отправнику послова Бонијеру препоручује Мутије, да се у томе смислу Порти изрази, и кад овај то изврши, одговоре му министри од утицаја, да ће се ствар М. Зворника и Кастела решити по жељи српској, а кад им Бонијер помене писмо кн. Михаила о

градовима, в. везир одговори, да би то било много на један пут, ну Али-паша oћута не давши никаква одговора.

Ма да Мутије још није ништа ни знао за нашу рекламацију о градовима, кад је ове инструкције издавао, корак његов није био без учинка и за велико наше питање. Он је и нама и Порти дао у руке мерило за најновије погледе Наполеонове на стање ствари у Турској, а доцније ћемо видети, да се Наполеонова влада није на томе кораку зауставила.

Ну не мање важно питање, у овоме реду мисли, беше за нас то: какав ће положај заузети Аустрија према нашем кораку о градовима? Знамо, какве су нам тегобе стајале на путу од њене стране у конференцији, која је 1862 држана у Канлици после бомбардања Београда; сећамо се, да се само њеном отпору има приписати, што тада, уза Соко и Ужице, није бар још и Шабачки град раскопан. Аустрија признаваше отворено, да градови српски на Сави и Дунаву њу у првом реду интересују, пре но и саму Порту. Аустрија беше доследна оној политици, коју вођаше још од онда, кад је Јосиф II, раскинуо своје источне зе са Катарином II па прегао да држи ото-нску владавину на Истоку, да потпомаже atus quo.

Ма да је наш корак учињен „поверљиво и директно“ код Порте, ипак се није ни мислило, да се он може сакрити од будног ока дипломатије, као што се није ни крио, но да му се овај поверљиви карактер одржи, ја сам, говорећи о њему са представницама гарантних сила, ограђивао се од сваког њиховог утицаја у ствар, докле год не бисмо видели, какав ће обрт она узети у рукама Портиним. Једини посланик, од кога сам зазирао, био је аустријски, бојећи се колико личних расположења барона Прокеша, старога туркофила, толико не мање традиционалне политике његове владе. Ну колико беше моје изненађење кад један званични орган бечки донесе једну изјаву, која навештаваше у опште, да се источна политика аустријска почиње на боље окретати, па изреком помињаше и корак наш о градовима у смислу за нас повољном! Кад ја, у след те појаве, похитах да походим Прокеша, он ме прими с прекорима, што сам се са свима његовим друговима саопштавао, а њега избегавао, ну задовољи се мојим објашњењем, које сам му у томе смислу дао, да су она „саопштавања“ била по индискрецији његових другова, а не по мојој жељи, јер сам ја, на против, имао да одгодим за који дан саопштења гарантним силама, да се не би повредила осетљивост Портина, којој смо ми желели, да одржи

заслугу иницијативе. Сад су настала изненађења! Аустријски посланик саопшти ми, да је он, дознавши за наш корак, већ имао прилике, да говори о њему са турским министром спољашњих послова, који му је са задовољством напоменуо форму нашег корака, али се уздржао да се изрази, шта и о самој ствари мисли. При свем том, каже ми интернунције, да је он, и не имавши још упутства из Беча, по својој личној побуди, дао разумети Али-паши потребу, да се са Србијом стави у добре одношаје, доказујући му, како су, истина, трактати за Порту, али како се данас у сталност међународних погодаба није више уздати, а да има положаја, које треба разумети и у њима се знати наћи. Шта више, барон Прокеш додаде, да је он и своме кабинету у овоме смислу писао. Он врло похваљиваше објашњења, којима сам ја кнежево писмо на Порти пропратио, и мишљаше, да би свако уплетање странаца у ствар за њу било пре штетно но корисно. Интернунције жељаше да зна, шта ли други представници гарантних сила мисле о нашем кораку. Ја му изјавих, да смо ми једино од стријске стране били у неизвесности, ну кад) сад срећни, да у вас не само не ударамо отпор, но још налазимо и благонаклону пот-

пору, — није прилика, да ће нам се и која сила противити; јер ми се и лорд Лајенс још летос изразио, да Енглеска не би сметала, ако би се Порта хтела с нама да погоди. „То је исто и аустријско гледиште, прихвати Прокеш. Питање је чисто турско-српско, тако, да није прилике да би гарантне силе поквариле погодбу, коју би им Порта нотификовала.“ И као да још боље обележи корениту промену свога гледишта, Прокеш додаде, да су градови данас и у војном погледу изгубили од своје важности, те тако Порта не би, у опште, ништа изгубила, оставивши ове тачке у Србији.

Од куда ова голема промена у старога Прокеша? Шта је могло њу тако нагло да доведе? Нека нам је допуштено посумњати, да је она потицала из његова убеђења, јер ма да се Турска налазила у тешком, критичном положају, староме Прокешу беху већ прошле оне године, у којима се убеђења мењају; критичан положај трајаше за Порту од дужег времена, а он дотле не исповедаше убеђења, да се Порта мора концесијама да избавља. Не, ветар је духао из Беча; не, он је духао још са Садове, а стари Прокеш разумео је положај па се хтео у њему наћи; он је хтео, да изађе на сусрет новој струји, те да спасе свој званични

ложај, у коме се он, кроз којекаквих петнаест година, беше слатко уљуљао. И он то рађаше озбиљно, али имађаше да савлађује своје многогодишње навике. Беше психологијски поучно пратити ову усиљену метаморфозу у души једнога човека, који не беше обичан ни даром ни науком, ни искуством. И онда, кад је Аустрија и у званичном листу свом већ била обзнанила своју нову политику, он још шапуташе, он још живљаше у мистеријама; вршећи кроз цео свој век политику туркофилску, он ми и тада још доказиваше, како је потребно, да се о новом правцу аустријске политике „што мање говори“, — докле његов шеф ништа не пропушташе, да се његова политика на све стране света што пре протруби.

После претрпљених пораза цар Фрањо Јосиф беше узео за свога првог министра и министра спољашњих послова барона Бајста, саксонског министра, познатога немачког сепаратисту и старог противника Бисмарковог. Како седне за сто чувеног Метерниха, овај живахни, окретни и даровити муж развије на све стране радњу, која је изгледала готово као грозничава. У круговима европске дипломатије он обзнани отворено, да не ће да буде туркофил као Прокеш, јер има да штеди осећања аустријских народа, којима многобројни суплеменици живе под владом турском; он изјави даље, да је

Аустрија доста плаћала погребне трошкове за италијанске и друге (немачке?) кнезове, па да је време, да одустане од тога правца свуда, а најпре у источном питању. Ове је речи изговорио нови аустријски министар пруском посланику Вертеру, а и сам цар, примајући овога посланика, говорио му је о својој новој источној политици. Бајст предложи силама, да се за источне послове сазове у Паризу конференција од представникâ силâ потписницâ париског уговора у намери, да се народи задовоље и мимо Порту, а да би и Русија престала бити интересована, да се преиначи овај уговор у смислу за њу повољном. Ништа не беше чудно, што је оволика промена изненадила нас, који не стојимо на великој позорници светској; она изненади и саме велике силе, па и оне, којима у прилог иђаше. Лорд Станлеј, енглески министар спољашњих послова, не само да није од Бајста крио своје изненађење, но му је још тражио и објашњења о тако напрасној промени; он је са двоумицом саслушавао његове предлоге. У Паризу приме предлог Бајстов као задахнут Русијом, а кнез Горчаков упути Стакелберга, руског посланика у Бечу, да се чува Бајста, који само компромитује Русију; „он је једна нервозна природа; он не познаје терен великих послова“.

Сва ова журба Бајстова имала је свога порекла у дубокој потреби, коју је осећала Аустрија, да се мир на Истоку обезбеди. Потресена из темеља поразима, које је претрпела на чешким бојиштима, Аустрија није могла желети, да се игде, а најмање у њеном суседству, отворају питања, која би је сметала, да се опорави и консолидује([1]). Тако су схватали њен правац и сви кабинети. Њено стање најбоље је карактерисао тадашњи посланик француски херцег Грамонски, рекавши, да су Аустрија и Турска као две трошне зграде, једна уз другу прислоњене, па се једна не може да потресе а да и друга не осети потрес.

Благодарећи овоме стању, Бајст изјави у Цариграду да Порта треба да задовољи Србију; он се обрати у истоме смислу и кабинетима великих сила. Ну аустријска активна потпора није била потребна Србији; кад је

([1]) И саме званичне бечке новине износиле су отворено ове разлоге: Für das Wiener Cabinet kann im Allgemeinen das Eintreten einer neuen brennenden Frage nicht erwünscht sein, solange die innere Gestaltung des Kaiserstaates nicht zum Abschluss gekommen ist. види «Wiener Abendpost« од 3. дек. 1866 бр. 277.

Аустрија повукла своје вето, она је све учинила, што је до ње стајало, а тада је до ње стајало мање но икада. Ми смо уверени, да би се наша ствар срећно свршила све да би јој се Аустрија и одупирала; њен глас беше, после Садове, изгубио свој значај нарочито на Истоку; она беше у апсолутној немогућности, да се концесији турској и фактички одупире. Још она беше сва рањава, још се пушаху њени кровови од топова пруских. И са̂м Прокеш признаваше ми, да „Порта све очекује од Француске, па да је природно, да ће се на њен савет највише и освртати“. У осталом, ми ни мало не превиђамо, да је обрт у аустријској спољашњој политици, и ако је био пролазан, нама дошао у добар час. И турски државници разумевали су онако исто, као и државници европски побуде, које су Аустрију покретале, да свој глас подигне у корист Србије. Кад је Али-паша прочитао оне званичне бечке новине, које су разлагале, како Порта треба, у интересу домаћега мира, да жртвује градове у Србији, он је са подсмехом повикао: требало је додати још — „и ради мира у Аустрији.“

Ствар је наша била узела најповољнији пут; ишла је тако напредно као добро опреман брод, кад се, уз повољан ветар, на море пусти. Четири године спремано је земљиште

питању; за четири године биле су све силе наше усредокраћене у намери, да се ова животна потреба Србије срећно намири. Сад после толиких напора, после разних покушаја, после неодступне истрајности у правцу, дође нам у помоћ и сама политична ситуација, и у Европи и у Турској. Она је покретала једну велику силу за другом, да заузму повољан положај према питању.

Остало нам је било да знамо, како ће се одазвати влада Наполеона III. Знамо, каква је упутства имао Бонијер о српским пословима у опште, али у овоме специјалном питању не беше још ништа примио, а међу тим се новембар примицаше крају. У то му дође једно приватно писмо, у коме му Мутије писаше, да га српски корак није ни мало изненадио; али да је то ствар тугаљива, где треба врло смотрено поступати тако, да би савети, који би се давали Порти, имали на то смерати, да се њој остави заслуга иницијативе. То нам беше довољно да знамо на чему смо, и да рачунамо и на јачу потпору, која као позитивна, беше нам потребнија од аустријске, јер, као што смо већ имали прилику навестити, Порта, заједно са целим Истоком, не престајаше да сматра Наполеона као најмоћнијег суверена у Европи.

Мишљење енглескога кабинета знамо из ранијег времена. Сад је стајао на челу спољашњих послова в. Британије Станлеј, син лорда Дербија, председника кабинета. Он се о Србији више пута повољно изражавао, па и сада бејаху ми дошли до знања гласови, да се и он спрема да светује Порту, да дигне своје гарнизоне из српских градова. Он је давао израза своме убеђењу, да би Порта добро учинила, да пределима, који су удаљени од центра (Цариграда), дâ Selfgovernement, па да по тој аналогији, и градове у Србији треба да пусти. Ну Станлеј, садањи лорд Дерби, човек је, кога зналци описују као карактер неодлучан; свакој ствари испитује све крајеве (за и против), па се зауставља на средини. Са таквом физиономијом и ја сам га очекивао, да се појави у нашој ствари. У опште, кабинет енглески држаше се доста равнодушно према свему, што се тада у Турској догађаше; изгледаше, као да жели, да има одрешене руке, али једна ствар ипак задаваше бриге Станлеју, а то је, што беше чуо, „да су српске војне спреме скоро довршене“. Лаенс, енглески посланик, изражавао се и тада, као и раније, да је Порта господар да оцени, да ли јој интереси налажу, да пусти градове, а још 30 нов. писах ја у Београд, како не сумњам да ће се енглески кабинет још и формални

изјаснити, док се мишљења међу кабинетима измењају.

У опште, тада већ беше јасно, да од стране дипломатије не ће бити никаквих сметња нашем кораку за градове. И пруски посланик, гроф Брасије де Сен-Симон, изјави Али-паши, да Турска нема интереса, да чува „аустријски град“. Ну ми имамо узрока да верујемо, да је то било лично убеђење самога посланика, а не израз политике његове владе. Кад је италијанска влада распитивала код других кабинета за мишљење у српском питању, нашла их је све готове, да саветују Порти концесије, само се у пруске владе опазило сумњиво расположење, па готово и неко устезање. После победе над Аустријом, Бисмарк је, по свој прилици, желео, да се одношаји на Истоку што више заплету, те да се погледи политичкога света са немачких послова на страну одврате. Ну ма какво да је било мишљење Бисмарково, оно за источне послове не беше од утицаја. Нисмо имали никаква основа да зебемо ни од Италије, јер по својој народносној политици, које се тада још верно држаше, она је још 1862 год. пристајала уз оне силе, које би највише за Србију захтевале. Што се, у ово време још беше са својим мишљењем појавила, долажаше отуда, што је чекала док се изразе други ка-

бинети, јер јој не беше обичај, да се пред њих истиче.

Русији беше у овоме покрету положај тежи, но ма којој другој великој сили. Не беше за њу никада ослобођење источних хришћана само питање мира, или само питање консерватизма, који би она могла, као друге силе, савлађивати било концесијама, било отпором. Предања њене вековне политике искључиваху сваки отпор хришћанима. Ну исто тако не могаше јој искуство допустити, да се олако поведе за сваком струјом слободе. Година 1866 јавила се, истина, као врло узбуркана и мутна тако, да се и руска дипломатија већ питаше: да ли није заиста наступио тренутак, да се једном прекида то досадно источно питање? Нестрпљиви су већ наваљквали, да се струја прихвати, по што ће све теже бити да се питање реши, што се буде више одгађало; ну кнез Горчаков, богат искуством, а узвишен духом, довикиваше им: „зар хоћете да поступате као машиниста, који, да би исправио поремећену машину, завлачи прсте у њу, а заборавља да за прстима иде рука, а за руком цело тело!“ Руски државник беше уверен, да би свака војна сурадња руска на Истоку могла дати покрету карактер европски и размеј недогледне.

Три беху пута, који искуснији у реду руске дипломатије испитиваху, као путове, који би се могли узети за расправу тако названог источног, или правије рећи, отоманског питања: 1, да се велике европске силе сложе па да реше судбину Турске; 2, да се образују аутономије различних предела под сузеренством Портиним; и 3, да сами народи, настањени у Турској, коренито реше питање, па да наследство Турске падне у део њима, као законитим наследницима.

Први од ова три начина није нико друкчије сматрао но као шимеру. Расправа по другоме начину, налажаху руске дипломате, да би ојачала Портин aукторитет, јер створивши нове политичне групе, нова државна полубића, она би ослободила и поцепала народе препречивши међу њима могућност слоге и заједничке радње и тиме, што би се међу њима и међусобно суревновање изродило. Руска дипломатија нагињаше, да усвоји трећи начин, по коме би сами народи своју судбину решили сложно заједничким коначним ослобођењем. У томе случају сурадња Русије сводила би се: 1, на дирекцију, коју би она давала народима у борби, ради одржања јединства у радњи; 2, на потпору материјалну, искључујући војну; и 3, на потпору моралну, нарочито осигурањем начела немешања. Ово начело мишљаше се, да се може обезбедити у договору са Пру-

ском, а можда и са самом Енглеском, јер изгледаше, а беше и позитивних уверавања, да се Енглеска не би мешала у борбу хришћанску, ако се не би ни која друга сила умешала. Најпосле можда би и сама Италија била наклона начелу немешања.

Ово су биле главне црте програма, који у оним приликама, превлађиваше у руској дипломатији. Заиста програм некористољубив, јер не смераше ни на каква освојења, ни на каква увећања, до једино на тај доста сумњиви рачун, што би народи сами, са малим жртвама руским, могли подерати париски уговор.

Програм овај био је, у основу, програм самих источних народа, јер од 1860 ова начела беху и у Србији и у Грчкој предмет живе радње на званичном и на публицистичном пољу. Руски кабинет беше их усвојио, у теорији; изгледаше, као да беше на прагу, да их и активно прихвати. Ну кнез Горчаков још не налажаше довољно јемства, да би народи сами себи остављени, могли питање повољно расправити, па наваљиваше, да се криза одгоди, а то, по мишљењу генерала Игњатијева, беше могуће једино тиме, ако би се К[illegible]дија задовољила, а Србија турских гарнизо[illegible] опростила.

Генерал Игњатијев беше не мало ангажован у критски покрет, па налажаше, да је наш корак за градове у невреме учињен (inopportune); шта више, и одвраћаше ме, у први мах, живо од тога корака, и лично и преко свога саветника Куманија; ну чим смо ми корак учинили били, руски посланик био је један од првих представника гарантних сила, који је свој глас у нашу корист подигао. Он је одмах изјавио турском министру спољашњих послова, да су одношаји између Русије и Порте у опште добри, ну да има на оризонту још једна црна тачка, а ова би ишчезла, ако би Порта хтела да уреди српске ствари.

На тај начин могао сам, до краја новембра, констатовати, да је наш корак, са разних побуда, наишао на сагласност силâ, сагласност управљену у нашу корист. Све силе или су већ биле дале, или су се спремале да даду савет Порти, да — попушта. Ова сагласност могла би се можда разбити о турско јогунство, али, бар у оним приликама, чињаше ми се вероватније, да она не би остала без утицаја на Порту, која није навикнута да сретне толику сагласност силâ ни у којем предту тако сложеног источног питања.

30 нов. бејах већ у стању писати у Беград, да „можемо себи честитати, што смо

учинили корак у добар час, али се успеху не надајмо, докле год нам не би још озбиљнији догађаји у помоћ притекли. Семе је у своје време усађено, оно је добро заогрнуто; али ми се чини, да њему не помаже ђурђевска киша, већ да би требало добру мећаву па да никне“.

Докле је ствар на земљишту дипломатском овако добро упућена била, од стране Портине владала је још неизвесност. Месец данâ беше протекло од времена кад смо корак учинили, а Турска влада беше се, према њему, завила у дубоко ћутање, које у исти мах, показиваше, да она осећаше, да се попустити мора, али ко ће да узме на себе одговорност? Најмоћнији члан владе, Али-паша, беше се препао од тегоба, које беху на царевину навалиле, па поговараше, да хоће да се уклони са управе очевидно у намери, да избегне одговорност концесије, која пред његове очи излажаше као неизбежна поноћна авет. Тренутак беше, заиста, озбиљан. У дивану се покретаху врло озбиљни пројекти, или тачније рећи, као у сваком болесном организму, јављаше се грозничава трзавица. Беше још тада предложено, да се за пет година прекине плаћање интереса на државне дугове, па да се новац употреби н. оружање, којим, мишљаше се, да би се успело да се угуше сви устанци унутрашњи. Врло мо

ћни чланови владе беху за овај пројекат, као Кибрислија, Риза-паша и Мехмед-Али-паша, ну велики везир Мехмед-Ружди-паша и Али-паша беху му одсудно противни. Они доказиваху, да су страни капиталисте, који су им новаца позајмили, још једина копча између Турске и Европе, а неплаћање интереса да би ову везу прекинуло, и противу Турске окренуло још и ову моћну класу становништва европског, која се за њу интересује. Тиме би се учинио крај могућности нових зајмова. У овоме трвењу није ни једна странка могла да надвлада. Она, што је хтела да се апелује искључиво на оружје, желела је, да се нарочито ослони на Албанију, и већ је почела била да врбује и задобива арнаутске главаре. Не мање опажа се у ње смер, да распали фанатизам мусломански. И сâм Али-паша, који је са стране фанатизма био најмање подазрив, рекао је пруском посланику, да би Порта дигла на оружје свеколико мусломанство, ако би се устанак хришћански раширио.

Појмљиво је, да у овој општој забуни и несагласности српска ствар није могла наћи своје расправе. То је опет бацало у бригу европску дипломатију, јер је она српску ствар иатрала као озбиљну по мир на Истоку, па даље. И они, који су са тога гледишта, највише интересовани били, пуштали су се са мном

брижљиво да испитују изгледе нашег питања, и путове, кроз које оно могаше проћи. Старом цариградском дипломати Прокешу чињаше се, да турски министри имају потребу да буду са стране потпомогнути (пусирани), те да им се положај пред султаном олакша, а Прокешево мишљење имаћаше свагда неку своју тежину, јер многогодишњи интимни односи с Портом дали су му прилике, да прибере довољно искуства о ходу турске политике. Потпомогнут са стране, министар спољашњих послова представио би султану, с једне стране, положај земље, а с друге оцену и савет силâ. Порта не може не увидети, колико би јој више годило, да попусти мишљењу официозном и сачува себи заслугу иницијативе, но да буде доведена у положај, да попушта формалном и званичном захтевању сила. Тако ми говораше Прокеш.

„Овај говор, (писах ја у дек. у Београд), показује да г. Прокеш све очекује за нас од силâ, да он готово исход питања чини зависним од њиховога гласа; ну ја не верујем да ће глас силâ у свако доба и у свима приликама једнако бити послушан. Поврати ли се мир царевини, једва ће се Порта и освртати на савет силà; ако ли се пак немир одрже и још разгранају, само ће онда Ал паша мислити, како ће да изазове савете сил

и свој положај да олакша тако, да ће се Порта, истина, наћи потпомогнута силама, али у основу, да ће она само попустити притиску догађаја̂.

„Ја опажам, да се распростире идеја о потреби, да се Порта пусира, јер је помиње и г. Бонијер (Франц. отправник послова); ну ја не знам, да ли би било пробитачно за нас, да силе узму озбиљнији тон. Мени се чини, да би нам тада Порта, заклањајући се за силе, положила теже услове, а силе да би после и на нас своју пресију окренуле, и уколико би год на Порту више наваљивале, у толико би нама наметале теже обвезаности, које би могле бити штетне **по нашу будућност.** Ја, дакле, ни мало не обадравам намеру да се Порта пусира, али и не одвраћам од ње никога. Кад наваљивање на Порту буде без нашег захтевања, онда ћемо ми имати више снаге, да се одупиремо пресији сила̂, те ни од њих да не примимо тешке услове. За сада бар то би био наш правац, који бисмо наравно, према околностима, могли доцније и преиначити.“

Није можда потребно ни да додајем, да су ји назори у Београду налазили потпунога обрења. Мени је била остављена дирекција еговора̂. Ако дакле не наводим никаквих

противних примедаба владиних, долази отуда, што их није ни било.

Међу тим, Порта као да још није осећала потребу, да буде потпомогнута од стране сила̂. Она је све своје погледе управљала на Париз, те је тамо, преко свога посланика, изјавила, да се министри не смеју усудити да поднесу султану српски захтев. Уз то дошао је пристанак Портин на цену, коју јој је влада српска тражила за оне српске куће, које су имале ући у градски рејон. У тренутку, дакле, кад Србија захтева, поред осталих, и град Београдски, Порта откупљује од ње скупом ценом куће српске, које су намењене да тај град ојачавају проширењем његовог рејона. Не зна се, да ли је та појава била обична педантерија, или је имала дубљега значења; доста то, да је она, у оним тренутцима, имала места да нас забрине. И Гарашанин је овај пристанак Портин сматрао као последицу нашега корака; он је држао, да Порта хоће да закључи сва несвршена питања, која бејаху у свези са ојачањем града. То се види из једног његовог писма од мес. нов.([1]) где вели: „ко зна да и томе није узрок твој долазак у Београд, и писмо, које си нам измамио, да однесеш Порти?“ А доцније (3 јан. 1867) вели: „Ја ћу сад морати новце при-

[1]) Нема дана.

мити, макар их после вратио, кад ти град добијеш."

Многи спољашњи знаци ишли су у прилог овоме тумачењу. Кад се, на измаку новембра, повела реч у савету министарском о нашем питању, чули су се гласови, да је боље позвати европске силе, па им предати Цариград, но оставити Србима градове, па им ослободити леђа, да могу напред маширати. Прем да ове речи необично звоне, ипак су оне вероватне, јер у Савету турском има свагда људи, који су кадри и то рећи. Толико је стајало као извесно, да Али-паша не беше никоме ни од дипломатије, ни иначе, дао предвидети какав може бити исход питању, до што га је представљао као тешко, несавладљиво, нарочито код султана.

Око половине декембра ствар се беше савршено ућутала; Порта не даваше никаква знака ни повољног, ни неповољног. Ваљало је мислити, како да се она покрене. Ја сам већ напред обележио узроке, са којих нисам био за то, да наваљивање на Порту долази од дипломатије; доста је, да Порта знађаше на чему је са силама. Оним разлозима имам да додам још и тај, што сам био са Али-пашом уговорио, да преговори не излазе из нашега круга, г. ј. да не тражимо посредовања силâ, но да е одржи ствар и карактер директан и поверљив,

као што је одмах с првога корака и квалификован. Крећући се свагда, тврдо убеђен о тој потреби, у овоме реду мисли, ја сам држао, да и већа навала на Порту треба да дође опет од нас самих. Свак беше уверен, да за успех ствари, Кнез српски требаше чврсто да се држи, ну питање беше: докле могаше ићи та чврстоћа, да ли да пређе у остентацију, јер Србија не бејаше у положају, где би се могла пасивном чврстоћом што помоћи. Прокеш нам саветоваше, да не прибегавамо остентацији, — а ја, достављајући овај савет у Београд, писах (14 дек.), на против, да мислим, да „не бисмо имали да се бојимо ни остентације, ако Порта још које време продужи да ћути.“ Ствар се не сме ућутати; ми не смемо пустити, да она постане предмет тридесетогодишњег чекања, као што бејаху друга наша питања. Ако бисмо пустили, да се ствар успава, ми бисмо се јако дискредитовали у очима целога света.“

С друге стране, беше прошло скоро два месеца од како је корак наш учињен. То је време било довољно за Порту да га оцени; она се не могаше тужити, да је нисмо штедљиво на миру оставили, да се промисли и реши. С тога 12 дек. одем на Порту, да захтева одговор. Вел. везир изјави ми, да Порта премишља о ствари, али да се њоме још ни

формално занимала, ну да ће и то ових дана предузети; да питање има својих тегоба, па да се мора полако делу приступати. Ја му напоменух, да су и ствари румунске и црногорске имале својих тегоба, па да је он нашао начина, да их расправи, а то да нам даје основа мислити, да ће он умети да савлада тегобе и у ствари једнога народа, који држи, да није мање достојан царскога призрења. Мехмед-Ружди-паша прихвати задовољно, како он заиста себи у славу рачуна, што је румунске и црногорске послове уредио; он хваљаше Србе, „што нису Грци," па опет додирну долазак кнеза Михаила у Цариград, питајући ме, за што он није дошао онда, кад су срушени градови Соко и Ужице? Оно су биле полу-мере, одговорих му, а за потпуно измирење треба, да се доврши што је онда отпочето. Место прецизног одговора, вел. везир помену са задовољством, како су некада Срби са Турцима заједнички војевали против Тамерлана, па ме најпосле позва, да походим и његовог друга Али-пашу, што сам ја, и без његовог позива, био наумио да учиним.

Министар спољашњих послова увераваше ме, да се није доспело, да се питање узме у ретрес, али ће се и то ових дана у министарском Савету учинити, а кад му ја изјавих, а се Кнез нада, да в. Порта не ће

његово писмо оставити без одговора, Али-паша прихвати тоном велике предусретљивости, да оно ни на који начин неће остати без одговора, и мољаше ме, да верујем, да њима добра воља не оскудева.

Ово је била прва фаза, кроз коју су наши преговори прошли. Она нам није могла донети извесности, али, у главноме, ми не имађасмо узрока да будемо њоме незадовољни. Колико је било од великог значења, што Порта беше пристала да испита и оцени наш захтев, што беше ушла с нама и у преговоре; толико не мање беше значајна она необична сагласност силâ, која се у овој првој фази појави у нашу корист. Тако тешка питања и не ломе се на пречац, ван оружјем. На пољу преговора требало је стрпљења и смотрености, а на дому спреме за све прилике и одсудног понашања, које, као што ћемо видети, није ни изостало.

XIII

ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ И ФРАНЦУСКЕ

О СУДБИНИ БАЛКАНСКОГА ПОЛУОСТРВА

—

На измаку 1866 отворају се између Русије и Француске важни преговори, који и српско питање о градовима обухватају у свој круг. Први траг њихов налази се у једној депеши, где кнез Горчаков напомиње (16 нов. 1866) како је Мутије, по нарочитом налогу Наполеоновом чинио предлоге руском посланику барону Будбергу о „споразуму између два кабинета у приликама, које искршавају на Истоку.“

У Петрограду буде примљен овај корак француски са задовољством. Кнез Горчаков одговори Будбергу овим предусретљивим речма: „Главне основе, које је француски министар спољ. послова изнео, уверења, која вам је дао, имају, у очима нашег узвишеног господара,

особите важности за то, што истичу из непосредне мисли цара Наполеона, и што је маркиз Мутије по нарочитом налогу Њег. Величанства покренуо ова питања код вашега превасходства. Цар вам препоручује, да употребите прву прилику, па да изразите ова осећања цару француском. У тај исти мах Њег. Величанство заповеда ми, да вас поставим у стање, како ћете са потпуном искреношћу одговорити на понуде, које вам је учинио г. министар спољ. послова. У то име ви ћете замолити цара Наполеона да се сети разговорâ, које је наш узвишени господар имао са њим у Стутгарту.[1]) Назори, које му је тада Његово царско Величанство изразило о будућности Истока, нису се променили; његова су начела остала она иста".

Очевидно је, да је кнез Горчаков, овим уводом, смерао на то, да изнесе двоје на видело: прво, да понуда долази од Француске и друго, да се преговори воде са самим Наполеоном, а не са његовим министром. Прелазећи на појединости, руски канцелар износи два значајна предлога, од којих се први тиче Крита. Устанак Критски, по њему, заслужује пре свега највећу пажњу европских кабинета.

([1]) 1860 г.

Ако би силе хтеле, да оставе пут крпежа, којим до сада нису ништа друго постигле, но само оптеретиле будућност тегобама садашњости, руски министар налази, да има само један излазак, а то је, да се Крит придружи краљевини Грчкој. Тиме би силе поправиле погрешку, коју су учиниле што још онда кад су створиле грчку краљевину, нису придружиле острво Грчкој; утврдиле би тадашње своје дело, оснажиле у Грчкој монархијско начело и владавину краља Ђорђа. Силе би тиме стишале, бар тренутно, занос Грка за великом идејом, те припомогле, да ишчезне један од најближих узрока, из којих ничу сукоби. Нађе ли се пак, да је ова комбинација сувише радикална, онда кнез Горчаков предлаже, да се од Крита створи аутономна држава, која би се везала за Порту васалством онако, као што према њој стоје Сједињене кнежевине. А и то стање не сматра он другачије, већ као прелаз коначној анексији острва краљевини Грчкој, што мора наступити пре а после.

Још је важнији други предлог рускога канцелара. Ма колико да жели, да се стесни круг догађаја, опет, мисли он, да се мора предвидети случај, где би уз пркос силама, источно itање добило карактер ширега устанка хриhанских племена. Он то не жели, као што не ли ни Француска влада, јер не држи, као

ни она, да је Исток зрео, ни Европа приправна за „слично решење.“ Ну, у политици, људи нису свагда кадри, да управљају догађајима, а има десетак година, како је покрет духова у Европи донео собом, да је овакав исход више но вероватан. Да се силе не би нашле изненађене, треба да се договоре. Он мисли, да ни каква хришћанска сила не би имала смелости, да се материјално заузме за турско господарство против ојачања хришћанских народа. Јавно мишљење свију земаља протестовало би против сличнога понашања. Једини пут, који би се могао узети, био би **начело немешања**, које је нашло места у савременој политици, и које је бивало проглашавано и примењивано у питањима, која су не мање интересовала мир и општу равнотежу. Кнез Горчаков изјављује, да је цар његов решен, да се, сâ своје стране, тога начела држи, ако га и други кабинети буду усвојили.

Ни у Францукој „жутој књизи“ , ни међу документима, које је руска влада (1866) предала јавности, не налазимо ни каквих података о ближем одговору француске владе на ове изјаве кнеза Горчакова. Све што је, у томе погледу, од стране француске владе допрло на јавност, креће се у општим, неодређеним потезима. Шта више, имамо узрока да верујемо да је француски кабинет крио од других кабинета, да има ма каквих договора са Русијом.

Ми ћемо покушати, да ову празнину, бар у неколико, попунимо.

Француску владу нису могли изненадити назори рускога канцелара, и кад је она ушла са Русијом у дубљу измену мислй, имала је разлогâ, који су водили своје порекло још од догађајâ на чешком бојишту код Садове. Наполеон је покушавао, да се приближи Русији, али, ако је могуће тајно.

У декембру (1866) руски посланик Будберг буде позван цару у Компијењ, где је био и Мутије. Дух говора Наполеоновог своди се на то, да је дипломатија трговина: једно за друго. Колико би му год Русија осигурала онде, где би он имао интереса, толико би јој он вратио на оној тачци, где би се она интересовала. Цар се у опште показао склонитији за споразум са Русијом но Мутије, који се у ствари Критској још у Цариграду био ангажовао за Турке.

Преговори са Мутијем обухватили су тешњи круг догађајâ у Турској. После дугог затезања француски министар склони се, да препоручи своме посланику у Цариграду, да на првом састанку, предложи султану аутономију за Критско острво. Посланик би имао да говори султану у име министрово, јер Мутије држаше, као да би султан према њему имао некога особитог поверења; обе силе имале би

посебице да раде, јер би њихова заједничка појава могла имати облик завере против целокупности царства турског.

Мутије пристане и на начело немешања, али тако, да се оно растегне и на Грчку, Србију, Ц. Гору и Румунију. Будберг не одговори ништа на ову резерву, па за то буде прекорен кнезом Горчаковим, јер искључење ових једних уређених хришћанских средишта не би значило ништа мање, но покољ непосредних поданика Портиних. А кад је доцније Мутије формуловао своје мисли и на писмено, кнез Горчаков попунио је ћутање Будбергово. Ну и француски посланик са своје стране, тражио је опет објашњења о томе, што се у депеши руској од 16 новембра прешло ћутањем српско питање. Канцелар је одговорио, да се Србија обратила непосредно Порти, не тражећи ничије потпоре, по што се нада, да ће свој посао моћи да изведе непосредним преговорима са отоманском владом.

Главна тежина француској депеши лежала је у томе, што је Мутије предлагао, да се за ова два главна питања, што тада бејаху на дневном реду. Порта најпре саветује, па ако се тим путем не успе, да се онда силе одговоре о мерама, које би предузеле, да свој савете остваре.

Преговори о овим питањима нису остали ограничени само на владе руску и француску. Енглеска и Аустрија буду такођер посвећене у ову измену мисли. Станлеј изјави, да би и Енглеска драговољно прихватила начело немешања, ако би га и друге силе усвојиле. Политика немешања била би потпуно по укусу енглеске владе; али, говораше Станлеј „рђава управа“ у краљевини Грчкој уздржава краљичин кабинет да пристане на анексију Крита; био би за аутономију, али без притиска на Порту; најпосле једва се решио да препоручи Лаенсу, да саветује Порти само административна побољшања на острву. У опште Станлеј је био хладан према Критској ствари, добивши уверење, да ће Порта бити у стању да савлада устанак. Енглеска изгледаше готова, да призна свршен посао ма на чијој страни. То је начело владало њеном политиком. Тада, истина, није више духао ветар од 1854 г. Енглеска не беше више турска, као у време Кримскога рата, али још није била ни хришћанска, а још мање грчка.

Много наклонитији показиваше се Станлеј Србима, но Грцима. C' est parceque les Serbes ont le sabre au côté; toujours la force, tou-[illegible]rs le fait! — писаше из Лондона барон [illegible]унов. И заиста, у декембру био је енглески [illegible]бинет већ решен, да саветује Порти попу-

штање у градском питању. Упутства, која је Станлеј спремио за Лаенса, био је тада већ одобрио и Дерби, председник кабинета.

Какав је положај Аустрија заузела у нашем питању, имали смо већ прилику опширније да говоримо. Према Крићанима показиваше се она не мање наклона, али начелу немешања беше одсудно противна. То је био први знак реакције у првом полету Бајстове либералне политике на Истоку. Он сматраше то начело као подстрекавање хришћана на устанак. То је било и француско гледиште, у коме га подржаваше посланик француски, онај исти херцег Грамонски, који, као што знамо, изражаваше убеђење, да су Аустрија и Турска две трошне зграде једна уз другу прислоњене. Докле је он шапутао на ухо Бајсту, да би Аустрија, у случају општег устанка у Турској, била, од стране Европе, овлашћена егзекуцијом, исповедао је отворено у дипломатским круговима, да се начело немешања не би могло одржати, а да интересоване суседне силе не добију вољу ући свака у своју сферу, Русија у Цариград и Бугарску, а Аустрија у Босну и Херцеговину. Ну Стакелберг овлашћен својом владом, изјављивао је не мање отворено, да би Русија сматрала улаза" Аустрије у Босну и Херцеговину ка casus belli, по што је сама собом, прогла-

сивши начело немешања, дала најбољи доказ о својој некористољубивости. Улога, коју је у овој прилици играо херцег Грамонски, ако није била лична, могла би бацити тамну сенку на политични морал Наполеонове владе.

Ако не заборавимо, да смо овде ушли у дубину европске политике, која се почела развијати после Садове, ми се морамо питати: шта на све то вели влада нове Северне Немачке? Докле је Бенедети, француски посланик у Берлину, порицао пред силним министром немачким, да има ма каквих договора између Француске и Русије, и да француска влада ради у Цариграду у след каквих договора са Русијом, — руски кабинет држао је потпуно немачку владу у току својих одношаја са Француском. Бисмарк је говорио да не би имао ништа против руско-францускога споразума, прем да би му претпоставио споразум руско-енглески, јер докле би први само умеравао Наполеона, други би га уздржавао. Бисмарк не верује у искреност Наполеонову спрођу Русије, нити држи, да ће он пристати на начело немашања, по што је Исток за Наполеона Белгија и француска Швајцарска. Он му не верује, јер је у последњем рату ошао до искуства, да Наполеон држи готов)ојекат уговора у руци, кад год озбиљно миıи оно, што ради. Не мање значајно је и по-

учно, како је тада Бисмарк класификовао интересе европских сила на Истоку. По њему, на првом месту била би интересована Аустрија (не каже за што), на другом Енглеска због Индије , на трећем Русија због својих симпатија за источне хришћане, за тим Француска због својих материјалних интереса, а чак на петом Пруска.

Савети француско-руски, који су се односили на Критску аутономију, нису имали успеха. Одзив турски раздражи Наполеона и његовог министра, те овај изјави незадовољство турском посланику, припретивши му, што Порта зна само за једно источно питање, а заборавља, да их има два: једно за Турску, а друго за Европу, која ће их знати разликовати.

Отпор Портин припомогне, да се још јаче развију одношаји између Француске и Русије; ну то је био за Наполеона само спољашњи повод. У ствари, он је на Истоку тражио земљишта, са кога би намирио своје интересе на Западу. Како му успеси пруски у Аустрији и у Немачкој не даваху мирно спавати, најприроднији савезник била би му — Аустрија. И Мутије, заиста, и говораше, да не превиђа потребу, да Аустрија опстане, јер се празнина, коју би она оставила, не би имала чиме [illegible] испуни, ну додаваше, да је за Бајста источ[illegible] питање Немачка, где он има свагда пр[illegible]

очима Пруску, али да Француска не би желела да служи ничије освете. Све то беше само изговор; у ствари, Наполеон се не могаше да наслони на Аустрију за то, што она беше слом љена и сатрвена, па му још за дуго не могаше ни од какве помоћи да буде. Још мање могао је Наполеон рачунати на Енглеску. Тамо је његово несташно понашање ударало на осуду. У поверљивим разговорима Станлеј је строго критиковао Француску, што преображава војску, изазивајући тиме и друге силе, да то исто чине; жалио је, што Наполеон није за себе задржао Мехику, те би, тамо ангажован, оставио Европу на миру, а финоће Мутијеве бацао је у дипломатију осамнаестог века. Ни ту, очевидно, не беше савезника за Наполеона; за то се он стане још ближе примицати Русији.

Преговори између Будберга и француске владе беху у јануару (1867) постали доста живи. Наполеон је желео да се ставе на хартију користи, које би обе стране могле једна другој подјемчити, а Мутије је формално тражио, да му се каже, где би Русија могла Француској корисна бити. И ма да је Будберг одбио тај захтев докле се не би, изменом депеша, поље очистило, опет је кнез Горчаков нашао, да је царски посланик далеко отишао, по свој прилици за то, што је француском министру доказивао, како

је Француска без савезникâ, а Русија да би се могла и не придружити коалицији, која би се могла против ње образовати, па и друге силе од коалиције уздржавати. Горчаков заповеди Будбергу, да се заустави за сада. Русија не тражи овим преговорима никакве користи за себе, но само хоће да обезбеди мир. Није њено да означава користи, које би могла Француској подјемчити, као што Мутије захтева, но овај нека сам прецизује своје предлоге. И Мутије и то учини. Таљеран, француски посланик у Петрограду, прими упутства, по којима изјави кнезу Горчакову, да његов цар жели, да се са Русијом потпуније споразуме, како би се мир на Истоку обезбедио. Његов кабинет предлаже ове основе:

1. Да се Русија држи симпатично према интересима француским на Западу; 2. Да се Крит сједини с Грчком, а краљевини да се даду још и природне границе; 3. Србија да се ослободи турских гарнизона; и 4. Да се Турској подјемчи мир и виталност озбиљним гарантијама моралним и материјалним, а на име, да јој се помогне да изађе из својих забуна финанцијских, па да се за свагда затвори источно питање.

Јасно је, да у првој тачци лежи сва тежина француског предлога; од ње је зависило хоће ли се ове две силе споразумети или не

Ну Русија је далеко од тога била, да послужи плановима Наполеоновим, улазећи у савез са једним несталним сувереном противу једнога моћног суседа свог. Избегавајући сваку обавезу, кнез Горчаков одговори начином, који очевидно није могао задовољити Наполеона. Он изјави, да Русија није никад ни била систематично противна интересима француским на Западу; желео би, да му се објасни, у чему би се имале састојати гарантије моралне и материјалне, о којима је реч, и како да се помогне Порти у њеним финанцијским невољама. Ако би се ту имало разумети, да јој се подјемчи зајам, онда кнез држи да би руске капиталисте претпоставиле, да своје капитале уложе у плодније и домаће предузетке. У опште, приметио је руски канцелар, да су предлози француски двојакога рода: специјални, што се односе на предупређење устанака, и ове разуме, и општи, који се тичу јемстава, што би се имали дати Порти, и ови су тако неодређено изражени, да би он желео, да се они ближе означе.

Међу тим је Горчаков наложио Игњатијеву, да потпомогне предлог за Грчку и Србију, ако би Буре, франц. посланик у Цариграду, томе смислу примио налог из Париза. Ну њатијев одговори (31 јануара) Горчакову, се ствар српских градова може сматрати

као решена сама собом, па да ту Француска не чини никакве концесије, и да уз увеђање државе грчке треба да иде упоредо и оснажење елемента словенског; онај овим да се у равнотежи држи. Буре пак прихватао је хладно ове преговоре, јер је био одсудан противник, готово непријатељ грчки. Он је био против начела немешања и желео би, да се Криту да̂ стран принц; ако би се Грчкој дао Епир са Тесалијом, да јој се иште добра накнада, како да се она исцрпе и осети, што не ће да мирује. Буре је и писцу ових успомена говорио, да он није противан споразуму ове две силе; на против, он држи, да се на Истоку не може ништа свршити без њиховога договора; али му се не допада ова измена мисли, што се састоји из самих фраза, а то му мирише на крв (т. ј. не ће је предупредити). Он држаше, да Порта не ће пристати на веће концесије; ако би се натеривала да уступа покрајине, могла би испод руке наредити покољ хришћана̂, па за то је он предложио својој влади, да пошље једну ескадру у Цариград, те да држи Порту под притиском, а ако би се у провинцијама покољ догађао, да јој изнуђава в. везирска писма за умиривање.

Преговори између Француске и Русије допру и до других сила̂; Мутије их изнесе са̂м, наравно, само у колико се тицаху Истока, а

не и „француских интереса на Западу.“ Енглеска није пристајала на француске предлоге, јер су јој се чинили да воле к распадању Турске. Аустрија пристајаше, да се, као што већ знамо, Србија ослободи градова. Она пристајаше и да се Грчка прошири, али не и на то, да се Турској подјемчи зајам од четири стотине милиона франака, јер толико предлагаше Француска. Међу тим, Бајст као да сумњаше о практичности француских предлога, јер је рекао Грамону: „ја вам предложих лек благ и мајушан, а ви претпостављате радикалне лекове те предлажете ампутацију, али ви ми не показујете инструмента, којим би се операција извршила.“ Оцене и одговори Бисмаркови беху и овај пут најзанимљивији. Он држи, да је Мутије са својим предлозима искрен, јер је „доктринарац.“ Он неће са њим да улази у претрес, јер држи, да ће лек, који он предлаже, само ослабити Турску. Он, у опште, не би имао ништа против тога, ако би Француска хтела на Истоку да вади врело кестење из ватре за Русију, па и саму ватру да наложи, „јер би то све принело, да се одврати политична струја од немачких послова.»

Ну све ове тегобе, чињаше се, да неће зауставити Мутија. Он се труђаше, да убеди

британски кабинет ([1]), како „Турска у садашњим условима не може дуго опстати“, јер је несаразмера између њених потреба и њених извора врло велика, па да би једини спас за њу био, да усредократи своју снагу, у место да је раступа, и да брижљиво избегава трошити оно мало животне снаге, што јој је остало. Још отворенији био је Мутије према Пруској. Он је сâм собом говорио њеном посланику Голцу у Паризу, да Турска треба да концентрише средства свога опстанка на тешњем простору, па за то да пусти и Крит и Ипир и Тесалију; ови крајеви да се придруже Грчкој; Србији да се дâ положај сличан ономе, који има Румунија према Порти, а сви други северни крајеви да се оставе под владом турском, јер немају у себи довољно елемената за „selfgovernement“.

План Мутијев смерао је, очевидно, на то, да од Грчке створи потпорну тачку за Турску — на штету Словенâ. То је одмах прозрео бистри Немац Голц, па је и приметио Мутију како сумња, да ће се руски цар хтети придружити политици, која даје све Грцима, а ништа Словенима. Међу тим била је већ произвела свој учинак депеша генерала Игња-

([1]) Депеша лорда Станлеја лорду Каулеју од марта 1867.

тијева, (отправљена у договору са писцем ових успомена), да треба уз Грке упоредо оснажавати и Словене. Кнез Горчаков ускорио је одмах (11 фебр.) да дâ и формалног, званичног израза овој резерви, пишући својим посланицима: „Ми ћемо потпомоћи напоре тиљеријскога кабинета у свему, што се тиче земљишног увећања Грчке и пуштања (évacuation) Београда, али ми тражимо, да се озбиљна и подјемчена унутрашња аутономија обезбеди, у исти мах, и другим хришћанима под владом султановом. Ови двоји преговори не би се могли раздвојити, а да се судбина наших словенских једноверараца не изложи самовољи Портиној“.

Француска и Русија беху се дубоко упустиле у преговоре, кад посред њих паде једна бомба, која их заустави. Отворајући законодавно тело (фебруара 1867), Наполеон баци једну фразу, која је привидно имала да обзнани слогу између њега и цара Александра у источним пословима, али је у ствари не мало заметала траг правим узроцима и условима ове слоге. Он говораше, да је Русија, „задахнута помирљивим намерама, вољна, да не одваја на Истоку своју политику од политике француске“. Та изјава тешко да је била нешто више основана од друге коју је Наполеон, у истој беседи, учи-

нио. Он тврђаше свечано, да на истоме пољу влада савршена слога (parfait accord) између кабинетâ француског и енглеског, докле, на против, беше познато, да британска влада не усвајаше ни један предлог француски, који се односи на Грчку и Крит. Ну изјава је имала и своју осетљивију страну; она је Русију до срца увредила. Ми не можемо, одговори руски канцелар, примати потчињену улогу, коју нам Француска јавно даје у питању, које се тиче, у првом реду, **наших народних интересâ**; не подноси нам, да за другим пливамо, па ма ко то био". Сем тога, руски кабинет налажаше, да речи Наполеонове могу поколебати хришћанима веру у Русију, јер је француска политика колебљива и променљива у својим осећањима према њима; да могу осмелити Порту на отпор, у место да је умере; шта више, да и у самој Русији могу породити сумњу,да царска влада оставља своју народну и традиционалну политику.

Природно је, да су се у јавној руској штампи, са свију страна, чули гласови неодобравања и протеста противу положаја, који се Русији даје. Иза њих није изостао ни сâм полузванични Journ. de St. Pétersbourg, који изјави, и ако у штедљивој форми, коју му налаже његов одношај према влади, да би било детињски претресати коме припада ини-

цијатива; која се сила којој придружила или се од ње одвојила. „За оне, који нису никада остављали пута, на коме имају задовољства данас да сретају Француску, главно је, да се учини крај невољама, које данас потресају Исток и прете целој Европи.“

Дошавши на ову тачку, преговори ударе натраг. Види се, да је Наполеону било само до спољашњега утиска; ну ми ћемо одмах додати, да је то морало наступити тек од онда, кад кнез Горчаков није хтеоући у погодбу да подјемчи Француској њене интересе на Западу, интересе, које се она није усудила ни да именује, већ се, одмах на први хладан одговор руски, смотрено повукла натраг.

Преговорима се не беше дошло ни до начелног споразума. Француска не беше примила начело немешања, које је Русија предлагала; Русија пристајаше уз Француску на увећање Грчке и оснажење грчког елемента, ну тражаше то исто и за словенски живаљ, а највише беху се развукли преговори о главном питању, о побољшању судбине оних хришћана, који би остали под непосредним господарством турским. Докле Француска смераше на поступно распадање турскога царства, коме би се одсецао један по један болестан део; докле Енглеска препоручиваше, да се болесник не узнемирује у својим самр-

тним часовима: Русија доказиваше, да ампутације нису довољне, јер је Турска за 40 последњих година више пута овом радикалном леку подвргавана, па се болест продужава; она је изгубила Србију, Румунију, Грчку, Египат, али јој тиме нису оздравиле остале области. Треба учинити крај толиким заблудама, па потражити другога лека. Од 30 год. беше Турска предузела, да смеша све народности, да строгом управном централизацијом збрише све трагове самоуправе оппштинске и пределне. Русија сад доказиваше, да је та фузија нелогична, неостварива, да је она узрок многим невољама, јер и у политици, као и у хемији, да има телâ, која се могу спојити, а има других, која не могу; има их, која се привлаче, здружују, попуњују, а има их, која се одбијају и руше, и која ће се вечито одбијати и рушити. Цивилизација хришћанска и цивилизација мусломанска припадају овој последњој категорији. Једна се противи другој. Докле хришћанин верује, да су сви људи браћа, да треба свога ближњега као себе самог да љубе, коран прописује, да треба истребити или потчинити све, који не верују у Мухамеда.

Верујући, да се овако противна начела не могу измирити, Русија је тражила за хри ћане самоуправне установе различ по племену и вери, докле је францус

влада изјављивала, да она не прави разлике између народности ([1]) па препоручује управна побољшања, уређење јавне наставе, судова, кредитних завода и друге већ пропале покушаје, који се не дају остварити, докле год стоји разлика у положају, цивилизацији и вери између два главна племена, мусломанског и хришћанског.

На овим основама састављани су пространи мемоари и с једне и с друге стране. Ну на француској страни опажала се све мања озбиљност. У енглеској плавој књизи налази се један документ, који баца праву светлост на понашање француско. Приликом, кад пет великих сила (све осим Енглеске) бејаху учиниле корак код Порте, да јој саветују, да саслуша жеље Крићана, лорд Каулеј, енглески посланик у Паризу, писаше својој влади: „Г. Мутије уверава ме, да је он изреком препоручио г. Буре-у, да тако састави своју ноту, како Порта не би била принуђена, да позитивним начином одбије савете, који јој се дају. По његовом мишљењу, Порта би могла одговорити,

---

([1]) Nous n' établissons pas de distinction entre les nationalités. Nous ne séparons pas, dans notre sollicitude, les sujets musulmans des populations chrétiennes de l' empire — каже франц. министар спољ. послова,

да она већ ради да оствари жеље силâ савезницâ, по што је већ дозвала Критске пуномоћнике, да их саслуша о жељама народним. Г. Мутије даде ми да разумем, да би се он задовољио оваквим одговором, колико да га узме на знање, и ја имам основа да држим, да би питање за сада на томе и остало". Предвиђање енглеског посланика испунило се од речи до речи. Изгледало је, да је Буре, предавши своју демонстративну ноту, пружио турскоме министру и састав одговора, који би он имао дати. Порта тако и одговори, и одговор њен задовољи кабинете и париски и бечки.

Сад је већ свакоме, који је у преговоре посвећен био, постала јасна политична игра француског кабинета. У место да се стара, како ће да осигура практичне резултате својим корацима, он их баш сâм собом изиграва; он удешава своју радњу тако, како она не ће моћи успети.

Упоредо са Наполеоном корача Аустрија. Не могавши задобити Русију за своје „интересе на Западу", Наполеон се беше ближе окренуо овој сили, и свој споразум са њом запечатио састанком са Фрањом Јосифом у Сал бургу. За то су се и преговори, које су в ликe силе од тада водиле о источним послови

расплинули у самим нотама и мемоарима, који нису имали никаквог, савршено никаквог успеха.

Међу тим су догађаји на Криту ишли неспречено својим путем, независно од дипломатске радње. С тога морамо да бацимо на њих још један кратак поглед, колико да имамо целину пред очима, па да се вратимо своме главном задатку.

Етерије су радиле отворено; добровољачке чете нису престајале врвети на Крит; из свију пристаништа грчких излетали су гусарски бродови, који су, пркосећи флоти Хобарт-паше смело носили помоћ и храну устаницима. Кумундурос, који је, међу тим, дошао био на владу, куповао је оружја и стављао војску на војну ногу. Добровољци стану јавно по Атини демонстровати и с развијеним заставама пркосити турском посланику пред самим станом његова посланства. Министар изјави у Народној Скупштини, да јавно мишљење тражи да се Крит сједини с краљевином. Порта дигне свога посланика из Атине и пошље ултимат краљу Ђорђу. Ултимат буде одбачен, и Грчка прегне на отворен рат.

Кад сам ја, у своме писму од 1 нов. 1866, уверавао Кумундура о хладноћи, на коју удара Критски покрет у Европи, изгледаше, као да га нисам могао убедити; од сад су настали догађаји, који су моје погледе изван

сваке сумње изводили. Енглеска, Аустрија и Пруска изађу отворено против Крићанâ; Француска опет толико стане потпомагати Турску, да су њени бродови активно притицали у помоћ турској флоти, а француски је консул лично посредовао, да устанички вођ Петраполаки положи оружје. Дипломатија се реши, да спречи рат, који би могао и Европу да запали. У Паризу састане се конференција, у коју је био пуштен и грчки представник али само са консултативним гласом (јануара 1869). Крићани исцрпени дугом и неравном борбом, не могаху се више одупирати масама турске војске, која беше покрила острво. Отпор се свео био још на Сфакију и Апокорону, где су се Петрополаки и Зимбракаки противили, да положе оружје. Ако су Турци својом огромном снагом и напредовали, то није пролазило за њих без великих жртава. Најславнија епизода овога периода извршила се у манастиру Аркадиону, који су жене крићанске потпалиле у ваздух у часу, кад је непријатељ прелазио и преко последњег бедема манастирског, преко лешинâ његових храбрих бранилаца, који су дали нову сјајну сведоџбу, да су и данашњи Грци достојни потомци својих славних Термопилских предака.

Тако се свршила ова крвава, скоро трогодишња драма на Криту, која се могла

срећније завршити не само по Крићане, но и по све народе патничке на Истоку, а нарочито по Грке и Словене, да је преко лета 1866 г. било више увиђавности у владе грчке. Ну савез са Србијом отурен је несмотрено и непромишљено, а у овој историјској погрешци лежала је клица, која је после трогодишње борбе донела Криту пустош и згаришта, а Грчкој изнуреност и понижење.

Ну ма да је устанак сломљен, судбина Крита била је ипак у неколико поправљена. Оне исте поправке, ако не и веће, које је Порта пре борбе, у јулу 1866, одрекла Крићанима, она је за време самог савлађивања устанка (6 септ. 1867), морала свечано прогласити на острву. Значајна је црта у новој историји Турске, обележеној препорађењем хришћанских племена, да је она хришћанску крв свагда скупо плаћала, па и онда, кад је њено оружје победоносно бивало. Била победилац или побеђена, она је скоро свагда морала да затвора догађаје концесијама, по што се најпре против њих упорно борила.

XIV

ПРЕДАЈА ГРАДОВА

—

Излажући односаје, који су се развили између Србије и Порте после бомбардања Београда, ми смо морали чешће да свраћамо поглед на страну. Сад, кад смо то извршили тако, да можемо ући правце у главни задатак ове књиге, надамо се да су читаоци и сами убеђени, да се развој нашега питања не би могао довољно разумети, ако се не би, макар и узгред, познали сви они утицаји, који су, било из даље, било из ближе, захватали у нашу судбину. Она је била много сложенија, но што њен исход изгледа; имала је да рачуна са много више чињеница, но што се с поља види: и са вазда будном и препреденом европском дипломатијом, и са патриотским али превртљивим суседом Кузом, и са вредним и одважним, али и хитрим Грцима. Све те утицаје сретало је

наше питање узгред, а стално и непрекидно имали смо ми да рачунамо са непостојанством ствари на Босфору, где су неколико година, које имају да обухвате ове наше успомене, држали крму Алија и Фуад, искусни државници, остарели у служби отаџбине, а богати свима особинама окретности и довијања источног.

Доста већ поодавно опростили смо се са нашим пријатељем Кузом и видели несрећан исход борбе за њега, а срећан за његову земљу; прегрмели су већ и силни догађаји на чешким бојиштима, а оставили за собом победу на Садови и одузели мах Аустрији да, упоредо са Турском, сузбија тежње источних хришћана; пропратили смо тешке дане, који су, за неколико година, искршавали на изменце час за Србију, а час за Турску; најзад, бацили смо поглед на диновске напоре храбрих Крићана. којима заузимање дипломатије није ништа више донело но беду, пустош и жртве. У колико је дипломатија тражила од Порте веће уступке, у толико је ова све већом силом наваљивала да Крићане сатре, докле их није и сатрла, добро знајући, да Европа није решена, да је и примора на концесије, које од ње захтева.

Још са овом борбом корача упоредо наше градско питање, али се већ толико еманциповало, да се више ни на што не осврће: оно

је узело свој самостални пут, који га води правце у срећно пристаниште потпунога успеха.

Ми смо га оставили у веома повољним одзивима од стране дипломатије а у неизвесности од стране Портине; доцније смо видели, како га је дипломатија увукла и у своје преговоре вођене о судбини Балканскога полуострва у опште. Она прва фаза његова навршила се у месецу декембру 1866. На крају тога месеца приспео је у Цариград нови француски посланик, Буре, последник Мутијев.

Долазак овога дипломате у Цариград обележава нову тачку „покушаја“ у Турској, нову фазу у нашем градском питању. Буре је имао са мном доста поверљивих разговора, из којих сам могао извести, да он своју мисију не схвата другачије, већ да препороди, да подмлади турско царство, узев га под своје туторство. Кад год бих му ја представљао, да ће ударити на несавладљиве тегобе, одговарао би ми обично да не очајава. Колико је он био противник Грчкој и Грцима, толико се изражаваше с поштовањем и уважењем о народу српском. Ну докле сам ја, гледајући сваки дан очима призоре малаксалости и изнурености Турске, снивао, како би политика стална и доследна могла за мало година довести ствари на ту тачку, да Србија завлада положајем у турскоме царству: Буре би ми

доказивао, да су наши интереси с турскима изједначени од онога дана, кад нам Порта градове остави, па да се и ми имамо интересовати за препорођење царевине, којој смо саставни део. Србија треба да уђе у нову еру својих одношаја с Портом. Положај треба да се обрне: у место што страхује од Порте, Србија треба да јој се приближи, па да и протекцију тражи у Цариграду; у место да управља очи своје на другу страну, она треба да гледа на Цариград. „Да се положај обрне, не зависи, одговорих ја посланику, од нас, но од Порте: ничија рука не може нас одвратити од наших интереса. Русија је прва почела, да се интересује за нас, па је природно, да је она у нас и нашла признавања. Што се тиче наше тежње за увећањем, коју је посланик такођер додирнуо, ја нисам смео на себе примити одговорност за будућност, али „за сада, приметио сам, ми више ништа не тражимо но да будемо своји на своме огњишту.“

Прешав на градско питање, посланик ми саветоваше, да не наглимо, но да унесемо у ствар сву могућу темпоризацију (оклевање). „Ја, додаде, могу само одобрити оно, што сте ви у овој ствари учинили: корак је мудро смишљен; пушка је упалила. Сад треба и даљу радњу према томе да удешавате, јер је питање

важно, па треба оставити Порти времена, да своју одлуку донесе. Београдски град нема војничке вредности, као што су изјавили Монден и други вештаци, али су питања достојанства и осетљивости често тежа од материјалних питања.

— Не може нам се, одговорим, пребацити нештедљивост према Порти, али се бојимо темпоризације. Тај нам страх улевају многи примери из историје наших преговора с Портом, где се, и поред најозбиљнијих обећања њених, није могло доћи до резултата. Порта би имала да покаже добру вољу брзим решењем, ако хоће да задржи заслугу иницијативе.

— А шта би значило по вашем схватању „брзо" решење?

— Ми немамо рока да постављамо, али имамо искуства, које нас учи, да не верујемо у успех ствари, које почињу отезањем, па се мало по мало са свим успавају.

— Оно, што ја имам рећи Порти о ствари, није такве природе, да ће је успавати, али је не мислим, с друге стране, ни терати, да галопом иде, јер је питање велико и важно. Међу тим бих желео знати, чиме бисте ви олакшали положај Порти? Данак је ваш одређен, кад је грош другу вредност имао, па

би можда повећање данка био пут, којим бисте ви могли изаћи на сусрет Порти.

— Ја молим В. превасходство, да у ту жицу не дирате, јер је она за нас најосетљивија. Ми смо народ земљораднички; имамо хране и стоке, али немамо новаца. Што ми султану плаћамо, то је према нашем имању. Влашка је и богатија и већа од Србије, па плаћа само 200.000 гр. више од ње, а Молдавија, која је колико и Србија, плаћа 800.000 гр. мање. У осталом, умножење трибута са којом хиљадом гроша не би ни мало поправило стање Портино, али ако је реч о олакшању положаја, за то би се нашао начин, као што би био н. пр. долазак кнеза Михаила у Цариград.

— Ја не бих био неосетан ни за најмање повећање, по што је финанцијско стање Портино рђаво, па се све може примити, докле долазак кнежев не би био ни за кога од осетне користи.

— Долазак кнежев био би за Порту од неизмерне користи. Ако се данас народи, осим Крићана, држе на миру, то се има приписати мирном држању Србије, по што сад народи не раде, као пре 30 и 50 година, кад је сваки за себе радио, не осврћући се на друге; сад међу народима има више и свести и солидарности; и без договора, народи данас гледају један на другог. Нема сумње, да су данас сви

народи упрли очи на Србију. Долазак кнеза Михаила разоружао би све противнике турске, докле би, с друге стране, Европа видела, да се између султана и народа̀ повраћа поверење, а одношаји Турске почињу да се консолидују; капиталисте европске не би се онда толико затезали, као сада, да Порти новаца позајме, а то би јој много више вредило но ма какво умножавање данка.

Посланик одобраваше моје разлоге, али жељаше да чује, чиме бисмо ми још могли помоћи Порти. Ја му одговорим, да би с повратком поверења све друго само собом дошло. Посланик искаше да му и „то друго“ спецификујем.

— Од времена бомбардања Београда трговина је између нас и Порте скоро обустављена. Наши трговци ударају и у Босни и у Румелији на највеће сметње; пасоши им се српски узимају и тескерама замењују; они се затварају и гоне. С повратком поверења повратиће се и трговина, а с њом ће се отворити нови извори за финанције и турске и српске.

— Имате ли још што?

— Има још. Од Београда до Цариграда могли бисмо, сваки на својој земљи, подићи железницу, која би везала Србију за Порту тешње, но што је веже трибут, докле би, у исто

време, тај пут преобразио царство отоманско, везавши га за Европу и отворивши му нов живот и нове изворе.

-- „Изредна идеја“! повика Буре, па дохвати карту, на којој одмах обележисмо и и пругу, куда би се железница повукла, па се за тим растависмо обојица задовољни.

Посланик је био задовољан, јер је све моје разлоге оцењивао са гледишта своје мисије, која је, као што већ напоменусмо, смерала на то, да препороди турску царевину; а ја сам био задовољан, јер сам видео, да нови француски посланик долази с налозима, да наш захтев код Порте озбиљно потпомогне. И то је била велика добит, јер Порта беше тада упрла очи само на Наполеона; од њега се надаше помоћи или пропасти, па њега једног и слушаше, колико год могаше бити реч о њеној послушности.

Расположења новога француског посланика бејаху, у основу. повољна, ну његови савети да ствар растежемо, морали су ме забринути, јер ако се не могаше сковати гвожђе докле беше још вруће, ствар се могаше измаћи из наших руку, по што се положаји у Цариграду нагло мењаху. Ја замолим Гарашанина, да управи мени писмо једно, које бих могао посланику прочитат-нарочито с погледом на његове савете о тем поризацији. Гарашанин то учини, али се израз

мало оштрије. Буре је одбијао од себе прекоре, као да би нас он сматрао као туђе оруђе, па је објаснио своје речи тако, да и Европа не мисли више као да Србија ради за другога; Срби имају леп кредит у Европи као народ енергичан и патриотски. Кад Европа не би гледала на Србију као на државу народну, она је не би ни могла поштовати. Што је он хтео рећи, има се на то свести, да дружба између малих и великих народа свагда носи у себи опасност за мале, који могу да буду прогутани. Он нарочито протестоваше против прекора Гарашанинових, као да у његовим саветима темпоризације лежи одрицање потпоре, о којој он обећаваше дати доказа, али, додаваше, да је ствар тешка, неизмерено тешка, јер иште од Турака велико пожртвовање народнога поноса. „Ако се, рече он, од нас тражи таква пресија, да ми кажемо Порти: ми тако хоћемо, онда ја такве пресије не мислим вршити; ако ли се ту разумеју савети, ко каже да их ја нисам давао?“

Буре је заиста био за нас заузет. Он је ствар нашу испитивао, проучавао; он се њоме озбиљно бавио. Ну терен цариградски био је тежак, а њему довољно непознат. Он није мо-[illegible]о спречити, да још једном не завлада Пор-[illegible]м воља, да ствар протегне, па, ако узмогне, осујети. У почетку јануара опет обузме Пор-

ту нека трзавица, у коју је она, под навалом сваковрсних тегоба, често падала. У овоме стању власници турски беху почели да се кају, што нису одмах с почетка употребили мере строгости, па раја не би толико главу дигла. Султан, који је био подложан честим нападима душевне раздражености, претио је хришћанима крајњим мерама. У дивану опет је преотимала мах она странка, која није хтела ни да чује за попуштање. И сâм мирни Али-паша, који се међу умерене рачунао, није мислио, да му се треба уздржавати од претње. Он је говорио дипломатији: „и ми умемо прибећи средствима револуције, па их још и фанатизмом удвојити.“ Претресано је у дивану, да ли да се на граници Грчке држи 15.000 Арнаута, који би се пустили да продру до Атине, да плене и пустоше, чим би се добило повода из краљевине. У том истом смеру послало би се и на границу Србије десетину хиљада ових дивљих савезника турских.

Било је у један мах изгледа, да ће фанатичка странка са свим преовладати у дивану, па или за собом повући и умерене елементе, или и ове својим једномисленицима заменити. Ко је год познавао новију историју Турске, он није могао овим појавама давати изванредн значење, јер и ако су се, у свима критични тренутцима њеним јављали и у самој врховн

управи њеној наступи фанатизма, они нису никад дуго трајали; чим би прве обмане пролазиле, у високу Порту враћала би се обично умереност, која би јој мало користила, позно долазећи.

У овим приликама почеле су биле опадати и моје дотле никада непоколебане наде. У овим немилим слутњама утврђивала ме је потпуна сагласност свију извештаја, које сам из разних извора прикупљао: сви су се слагали у томе, да Порта не мисли пустити Београд па ни Фетислам. Мехмед-Ружди-паша, велики везир, уверавао је своје интимне пријатеље, да он „не може, и никако не може да пристане, да се и ова два града пусте.“ Кибрислија, Риза-паша и Мехмед-Али-паша (министар марине, зет султанов) допуштали су све друго, али су, нарочито последњи, бацали анатему на свакога, који би туђину предао у руке „дом светога рата“ (Београд) и „победу ислама“ (Фетислам). Али-паша као да је хтео подлећи, и већ се беше начинио органом диванских фанатика, говорећи на више места, да се Београд не сме пустити, макар да све силе одобравају српски захтев: „пре коначна пропаст, но да ми сами отпочнемо раскомадавање царства.“ Али-паша писао је лично Мутију, да га убеди о немогућности,

да се и Београд пусти, ну овај му је одговорао, да то, на сваки начин, учини.

И пријатељи турски беху почели да очајавају, да ће Порта умети да се помогне у овом критичном положају. Стари Прокеш беше изгубио сваку наду, а лорд Лаенс не устручаваше се да преда мном строго осуђује Порту што већ једном не расправља градско питање. „Најпосле, кад би и данас и сутра учинила, што није хтела за два месеца да учини; али после два месеца може бити доцкан!“ Овако говорећи, он се формално изражаваше за нас, али „у интересу Турске“, и што је дотле говорио у своје име и с неком резервом, то сад говораше отворено и у име своје владе.

Опет је било вероватно, да ће се предузети званичан притисак дипломатије на Порту; опет смо се имали бојати, да се овај притисак и противу нас може окренути, те нам каквом међународном одлуком везати руке или наметнути какве услове.

Једина мисао, која ми је у овој новој бури одржавала још нешто наде на успех, била је та, што Порта не беше у положају да би смела и са Србијом у оружану борбу да уђе, а она је живела у уверењу да би борба била извесна последица, ако б нам Београд одрекла.

Ну могаше ли да наступи и треће нешто, што не би било ни одрицање ни задовољење? Заиста, Порта могаше да скрпи нешто средње, што би нас бацило у неприлику, што не бисмо могли ни да примимо, ни да одбацимо. И таквог сам се исхода највећма и бојао, а да такав исход беше у изгледу, беху сагласни сви утисци и званични и приватни.

Ма да сам у једном од својих извештаја ранијих писао у Београд, да ће се Порта и за Београд морати да реши, јер она бој са Србијом примити не сме, почео сам био, усред свога мирног дипломатског рада, да промишљам, како бих могао што принети и сâм оним војним мерама, које бејаху у Србији на дневноме реду.

Имајући пријатељских и поверљивих одношаја са једним страним војним лицем, које познаваше војно стање Турске, ја прибавим од њега и пошљем (9 јануара, 1867) у Београд писмено мишљење о опсади градова, као и у опште о задатку Србије у случају оружанога сукоба са Турском. Овај посао био је у Београду, и ван Србије, високо оцењен од војника првога реда[1]. Ма да писац није лично познавао

(1) На жалост, ни за време нашег рата, па ни данас нигде се не може да нађе траг овоме послу.

топографију наше земље, он је положај њен основно проучио, и ограничио се више на опште основе, које су биле обележене врло смотрено и разборито. Посао није био намењен да буде дефинитиван операциони план, но више да се у то име консултује. Израђен врло савесно, он није подизао преко вероватних граница српску снагу, а није ни турску смањивао. На кратко, посао је излазио из руку човека стручна, који се, ни у коме погледу, није предавао самообманама.

Међу тим, не беше суђено, да се овај план о опсади градова у живот приводи. Онај фанатички наступ, који се беше јавио у царском дивану, није могао да сломи оне критичне прилике, које су се над његовом главом савиле биле. На против, оне су све више расле. Устанак на Криту продужавао се; од Вола до Арте, дуж границе Грчке, јављао се и развијао други: краљевина Грчка узимала је положај пун претње; на Ливану беше Карам на ново развио заставу устанка, а празне финанције турске ни од куда не налажаху помоћи. Поврх свега тога долази још и Египат да тражи уступке. Исмаил-паша, полу-краљ Мисирски, прећаше, да ће своју војску са Крита повући, ако му се оне одрекну, а он не тражаше ништа мање, но да војнички своју земљу оснажи

а то је, да се дигну сва хатишерифска ограничења, која у томе погледу стајаху, а да би себи углед у народу подигао, тражаше и вероисповедну титулу, (Азизи Мисир), коју су калифи носили. Ови су гласови већ налазили некога потврђења и у томе, што је у Кандију дошло било шест великих преносних пароброда. У дипломатију беше ушло уверење, да Исмаил-паша смера, да се одвоји од Турске, да присвоји себи света места мусломанска, па да оснује Арапско царство. И Алипаша ни сам не крияаше ни од кога своје уверење, да је „Исмаил човек, од кога се може свашта очекивати.“

Ма да су ове египатске тежње имале да рачунају не само са Портом, но још и са Француском и Енглеском, опет су оне, и као саме претенсије, дошле биле Порти у незгодан час; приносиле су, да се слаби њен aукторитет, да се све више подрива вера у могућност њенога опстанка.

У то исто време допираху до Порте и одјеци од преговорâ, које вођаху Француска и Русија о источним пословима. Сећамо се, да Француска не предлагаше ништа мање но да се Грчкој, уз Крит, придружи још и Епир са Тесалијом. Очајнички брањаше се Порта од ових преговорâ; њени министри сузбијаху живо

оне гласове, који говораху о незадовољству у Турској, а беху „допрли и до подножја два највећа престола светска.“ „Устанак на Криту, говораху они, па још устанак делимичан, који се ни преко целога острва не протеже, доказује ли опште незадовољство наших хришћанских народа? Чиме може он оправдати захтевање да се као што гласови до нас допиру, не само Крит но још и Епир и Тесалија уступе Грчкој, која, каже се, треба да уђе у своје природне границе? Какав разлог може бити за нас, да пустимо ове три провинције, од којих прва има једну трећину, друга једну четвртину, а трећа целу половину становништва мусломанског?“ Порта обећаваше да ће задовољити своје народе, позиваше се на успехе, које је учинила за двадесет последњих година. „Зар нисмо ми, говораше она, за то време оставили свој средњи век? Европи је требало четири столећа, да свој остави. Нису ли Мусломани, племе освајачко и аристократско, оставили свој понос и свој фанатизам; зар се они не изједначују сваки дан све више с хришћанима? Да ли је и европска аристократија тако брзо и тако лако пустила своја права и своје повластице? Треба нас оставити на миру, а ми смо готови да радимо, како бисмо корачали што се брже може путем напре

ка, али да бисмо могли корачати, не треба нас сакатити." ([1].)

Тако вапијаху министри султанови, пред којима је зијала провала опасности са свију страна. Поврх свега, беше оружање Србије толико на глас изашло, да је Порти са свију страна поручивано, да Србија прети, да се оружа, да је ту права опасност за царевину. Такве поруке долазиле су јој и од Енглеске. Ми смо већ имали прилику рећи, да је Станлеј државник, који свакој ствари испитује све крајеве, па се на средини зауставља. И он се сад јави Порти са саветом ове врсте. 8 јануара предложи енглески посланик турскоме министру спољ. послова, да би султан могао измирити своје право са захтевом српским, ако би заповедништво над градом поверио Кнезу српском, а под условом, да се на бедемима градским, поред српске вије и турска застава. На тај начин султан би остао суверен града као и до сад. Лаенс је доказивао Али-паши,

---

([1]) Доцније, кад је српско питање свршено, формуловане су ове мисли у нарочитој депеши, која је послата турским посланицима код великих сила. Ту се још позива Порта и на то, како је задовољила «своје чисто хришћанске провинције Румунију и Србију.» У овим наводима ми смо се држали те депеше.

да је главно питање: хоће ли Порта да обезбеди себи користи, које би добила, одговоривши благовремено и милостиво на српско захтевање, или хоће да се излаже опасности, да изгуби град, или да га најпосле уступи на мање повољан начин, а под горим за себе условима. Кад 10 јануара Али-паша јави Лаенсу, да су изгледи, да ће се српско питање свршити као што су Порту саветовале Енглеска и Француска, енглески посланик дâ му савет, да у томе смислу макар површно извести српску владу, ако заиста има тих изгледа, како би се ублажила узаврелост, те Срби зауставили да не улазе у све веће непријатељство спрам Порте. Стање ствари у Србији постаје сваког часа све критичније, па би сваки пропуштени дан умалио вредност уступке и увећао тешкоћу, да се добију довољна јемства безбедности. Нема сумње, да су журни енглески савети потицали из страховања, да одуговлачење турско може навести Србију, да се веже формалним уговором са владом Грчком, која се у то доба (у очи нашег успеха) беше преко својих агената нама обратила, а Енглези као да су били то назрели, па су тражили обавештења у руских представникâ о одношајима и преговорима, који се воде између Србије и Грчке.

Све те појаве у свези потераше из земље семе, које бејасмо посејали, пре него што му

се и надасмо. Риза-пашу, војног министра и моћног члана владе, који је свагда пливао реком Француском, сломише Французи; Мехмед-Али-паша, његов једномисленик, такође попусти, и 15 јануара сви се министри сагласе да је прека потреба, да се Србија задовољи.

Ну сад настане питање, ко ће од министара да прими на себе тај немили задатак, да султану саопшти закључење њихово. Задатак је био с тога немио, што је султан Абдул-Азис био човек раздражљив и неразборит. Наравно, да би, у првом реду, тај задатак падао у дужност великом везиру, ну Мехмед-Ружди-паша измицао се, као човек у опште неодлучан, а пун предрасуда против ове уступке. Измицали су се и други министри, те се најпосле сагласе, да је то њихова заједничка дужност, па да је треба заједнички и да изврше.

Први корак Портин био је, да се увери, какав ће одзив наћи одлука министарска у Београду. И ако би се морало претпостављати, да одзив не може бити сумњив, у Порте је опет била нека сумња са тога, што јој беху дошли гласови, да је кнез Михаило подлегао туђим утицајима, који смерају, да га с Портом у сукоб доведу. 16 јануара саопшти Али-Риза-паша, заповедник београдске тврђаве, кнезу Михаилу, да је питање о градовима решено

начином, који ће га задовољити, не ушав ни у какво ближе објашњење. Као што ме Али-паша увераваше, султан тада још ништа не знађаше за одлуку министарску, јер се хтело најпре сазнати право расположење у Београду, а кад је Али-Риза-паша одговорио, да је Кнез примио саопштење с великом радошћу и обећао доћи у Цариград, буде султан уведен у питање и убеђен о потреби уступке. И вел. везир и министар спољ. послова саопште ми, да ће ми, после бајрама, дати одговор на писмо кнежево, и да ће се питање уредити начином, који ће нас задовољити.

Кад се у Цариграду преломила ствар, чудноватим стицајем, извршила се истога дана у Београду једна значајна манифестација. Моји извештаји, у којима јављах, да је наше питање запело, беху дали повода кнезу Михаилу, да прекине своје ћутање. Он одлучи да баци глас Србије на колебљиве теразије Портине, и баш 15 јануара, кад се беше дошло до сагласности у дивану царском о потреби, да се Србија задовољи, он позове у двор на гозбу све више официре, као и све командире из народне војске, који се налажаху у Београду на учењу. У здравици, коју беше наменио својој војсци, Кнез нагласи, да је њен задатак, „да Србији створи положај, који јој припада као хришћанској држави на Балканском по-

луострву.“ „Слободно и из свег грла“ говораше Кнез, да „Србија данас и заузима прво место међу свима оним земљама и државама, са којима је стотинама година једну и исту жалосну судбу делила, па и од неких у многим обзирима и назаднија била. Српско се име, тако рећи, до јуче још непознато, у Европи са поштовањем изриче. Велики и понајвећи део овога за нас срећног појава заслуга је наше српске војске, која својим понашањем у мирно доба даје јемство за мир и законитост, и која ће, — нек се у томе нико не вара, — на мој позив и глас отаџбине на бојноме пољу бити непријатељу страх и трепет.“

Прем да је ова манифестација учињена у време, кад већ није могла имати учинка на Портину одлуку, опет је она била од вредности за даљи развитак њен. 23 јануара позове ме к себи вел. везир. Он ме подсећаше, како ми је говорио, да треба полако корачати, па ми и сад тај пут препоручује као најбољи да се дође до уређења ствари. Порта жели, да задовољи Кнеза и народ Српски, али и Кнез треба да учини што год, чиме би олакшао ствар Порти код султана, јер се он нада, да Србија не иде на то, да се од царства одвоји.

Појмљиво је, да сам ја уверавао в. везира, да ми ништа више не тражимо но си-

гурности на своме огњишту, а одвајати се од царства да није у нашој намери, јер знамо, да ово није век, кад мале државе могу безбедно живети на граници великих, докле, живећи у саставу царства, ми налазимо заклона против свију спољашњих опасности, нарочито под заштитом подјемчене целокупности царства.

На моје питање, какву олакшицу тражи он од Кнеза, одговори ми в. везир, да се проносе многи гласови, што их узнемирују; он се ограничава само на то, да помене гласове о оружању Србије, па би желео, да му Кнез још од данас почне олакшавати задатак код султана, па да и околини Србије даје добар пример.

Вел. везир пристајаше уза ме, да су гласови о оружању Србије претерани, али жељаше, да их Кнез својим понашањем са свим ућути.

Нема никакве сумње, да је цео овај говор изазвала здравица кнеза Михаила, јер она заиста не даваше пример околини Србије у ономе смислу „добар," како га Порта могаше желети. Та жеља Портина беше од значења за нас повољног; али ми ни мало не беше по вољи, кад ми в. везир, при растанку, наговести, да ће ми учинити саопштење и за друге олакшице, које би Порта од нас желела. То, извесно, беху услови, под

којима Порта мисли, да пусти градове. И министар спољ. послова беше ми учинио слично наговештење.

Министри султанови нису, за овај мах, хтели улазити у појединости, желећи, да их са Кнезом, по доласку његовом, расправе. „Ну може ли, писах ја (1 февр.) у Београд, може ли то бити, да Кнез дође овамо, и не познајући земљишта, на које би наишао? Каква ли захтевања не ће Порта изнети на среду, рачунајући, да Кнезу, под притиском дипломатије, наметне што веће жртве? С друге стране, и самоме Кнезу биће положај много лакши, ако се буде погађао отуда; поврх свега другог, могло би се погађањем одавде продужити кнежево задржавање у Цариграду, што би достојанству Његове Светлости могло вреда нанети.“ Ни преко страних посланика није се могло ништа о појединостима сазнати, јер је Порта крила од њих и саму природу одлуке, коју је мени поверавала, крила ју је од свију посланика, осим француског, коме се тада глас слушао и поверење поклањало. Ну и он није био посвећен у појединости одлуке. Порта је желела, да својој одлуци одржи заслугу самосталности, по што је имала и сувише искуства, како посланици имају обичај, да заслуге њених одлука себи приписују пре него што их она и обзнани. Она је њима лаконички одговарала,

да намерава ово питање са Србијом фамилијарно да уреди, и да је оно на доброме путу, па је остављала посланике, да се међу собом препиру, чија је заслуга, што је Порта попустила.

Мехмед-Ружди-паша, који се са својим друговима био сагласио о потреби концесије, није имао и одважности, да је изврши. Колико што је од овога питања зазирао, од како је оно положено било, толико и што је био поплашен опасношћу положаја, он одступи (30 јануара) од великог везирства. Терет је за његова рамена и био врло тежак. За великог везира буде наименован Али-паша, а за министра спољ. послова Фуад-паша. Ружди-паша прими министарство војно, а Кибрислија и Риза-паша остану чланови владе без портфеља. Ова промена била је знак попуштања.

Фуад је за наше питање био живо заузет, а све друго желео је да изигра. Одмах на првом састанку са мном, он се трудио да ме убеди, како ће Порта да поступа са Србима као са „својом децом,“ па доследно и као „са својим наследницима.“ Увераваше ме, како је он још онда, кад је наше питање званично на среду изнесено, из своје усамљености, послао човека Али-паши с поруком да попусти. И ствар се заиста почне брзо развијати. Султану се поднесе рапорат, у коме се предста

вљају разлози, који препоручују да се Србија задовољи, а министри ограђују од свију могућих прекора. Рапорат је био снабдевен муровима свију министара, како се ни један од њих не би могао извлачити из ствари ни пред султаном, ни иначе. Акту министарском следовала је брзо царска потврда, султанова ирада, која је 4 фебруара већ била у рукама новога вел. везира, као што ми је он сам обзнанио.

Битка је била добивена; ну да ли је пало много жртава на бојноме пољу, то се још није могло прегледати. Било је извесно, да је одлука обухватала пуштање свију градова без разлике, али има ли услова и који су то? Министри турски избегавали су улазити у појединости, говорећи, да нема „ограничења,“ али зар и опет не може бити услова, кад то једно друго не искључује? Разговори са француским послаником, наговештаји турских министара, да ће нам тражити олакшицу — све то поче јако да нас узнемирује. И заиста, са великом вероватношћу продре глас, да ће нам се ови услови положити: 1, да Кнез потпише нека уверења о својој верности према султану; 2, да повећамо данак Порти; 3, да сведемо војску на 4000 људи; и 4, да железницу, коју бисмо одизали, доведемо у свезу са турском.

Прве три тачке не могаху се ни по што римити. Ну како се могах ја изјаснити про-

тив услова, које још званично и не познавах? А ако будем чекао, да се они званично изнесу, па онда тек да их сузбијам, имаше ту незгоду, што би после теже било Порти, да их повуче натраг. Једини пут, који ми је сад стајао отворен био је, да се обратим Француском посланику, кога је јединог Порта, на велико суревњовање његових другова, у нашу ствар посветила била. Ја му представим, како је, у интересу нашег доброг споразума с Портом, потребно, да она у Београд (паши) ништа не пише, докле се са мном не договори „о начину извршења и појединостима, (избегавајући говорити о условима). Јер пре него што се стави ствар на хартију, разумније је, да се она изведе на чисто, нарочито пак да је мудро, да не оставимо врата отворена, да се можемо растати у већој завади, но што бејасмо онда, кад се састадосмо, да се пријатељимо. Буре беше са мном сагласан, и обећа ми своју потпору. Исту таку изјаву учиним ја и вел. везиру. Па бацајући поглед на дотадашњи развитак питања, колико да себи јасно представимо, каква је политика према Порти најуспешнија, ја писах (1 фебруара) своме министру: „Ја сам био слободан писати вам још 11 пр. мес. да ветар душе поспешнији, па да једра ваља више развити. Хтео сам тиме рећи, а и рекао сам, да нам се Бе-

оград има дати као чиста концесија. Ја и сада не мислим другачије. Кад Порта није смела примити бој да одржи градове, неће га, сигурно, примити ни за кусур.

„Ви сте видели из докумената, које сам вам ја послао, да је пре доласка кнеза Карла све уређено било тако, да је он на готово дошао, и само неколико дана остао, да се изврше церемоније. Ми бисмо имали тај исти начин да усвојимо. Немамо се ни мало бојати, да би то главну ствар пореметило.

„Док сам ја овај рапорат писао, дође ми ваше писмо (од 24 пр. мес.) у коме ми препоручујете, да се држим добро и да погодим како треба, јер је магновење врло озбиљно. Имате право, и да бисте знали, како ћу ја овде поступати, ево шта мислим, да ми остаје чинити: не ангажовати се ни у што, све послове радити као и до сад без прекида([1]), мотрити на све и чекати Порту да изађе на чисто. Ако би она позвала Кнеза, да дође овде да уреди појединости, искати да нам их она покаже, па, као што ми препоручујете, не оставити никаква изгледа на концесије од наше стране.

([1]) Ово се тицало односаја са источним народима.

„Идући овим путем озбиљно и постојано, ми ћемо постићи свој смер без жртава. Кад је семе никло, не треба пустити, да се плод у коров и трње претвори.“

У опште, од ове нове фазе, у коју наше питање беше ушло, настала је била, између Гарашанина и мене, толика сагласност у назорима, да су се често наша писма мимоилазила на путу тако истоветног садржаја, као да су из једног пера потицала. Природно је било, да је уза сагласност у назорима, упоредо корачала и сагласност у радњи. Докле сам се ја у Цариграду ограђивао од услова, којима би се могла отежати ствар градска, јављали су из Београда консули својим посланицима у Цариграду, да би кнез Михаило само тако у Цариград дошао, ако би концесија Портина била безусловна.

То је производило свој учинак. Желећи избећи неспоразуме, а држећи рачуна од мојих представака да се у Београд ништа не одговара докле ми се претходно не саопшти, Али-паша прочита ми (20 фебр.) писмо, које беше спремио као одговор на акат кн. Михаила (од 17 окт. 1866). Писмо вел. везира кнезу Михаилу гласи:

Светлости,

„Висока Порта примила је и поднела Њговом царском Величанству Султану писм

које је Ваша Светлост изволела писати великом везиру у смотрењу царских градова у Србији.

„Пре свега срећан сам, што могу јавити Вашој Светлости, да је Његово Величанство са великим задовољством саслушало Ваша уверења оданости према њему. Царска влада служи се овом приликом, да каже, у исто време, Вашој Светлости, да се лојалност и верност народа Српског од њене стране свагда јако ценила, и цениће се увек, а његова нова о томе уверавања тим су је више обрадовала, што су изражена Кнезом, ког су јој одличне каквоће добро познате.

„По овим чуствима в. Порта није могла мислити, да народ у Србији сматра пребивање мусломанских посада у царским градовима као неку вечиту претњу спокојству кнежевине; на ту претњу царска влада није никада ни мислила; а што је један пут београдски град променио своју природу, не треба да напомињем Прејасној Светлости Вашој жалосне околности, које су то проузроковале.

„Ну било како му драго, по чем се Ваша Светлост, а преко Вас и народ српски, позвао на брижљивост Његовог царског Величанства, те му изјависте своје сумње и зебње, узвишени сузерен Србије није се уздржао овластити своје министре да удесе такoво решење, које би

одговарало и његовим чуствима благовољења и непоречним правима његова престола.

„Ваша пресветла Светлост јамачно ће признати, да је самом том брижљивошћу и опет довољно посведочено, колико се Његово царско Величанство морало јако и потпуно поуздати у све оно, што је Ваша Светлост изложила в. Порти о овом важном питању, а тако исто и у гарантије, које ћете дати да поштујете права, која су постављена и трактатима призната, и да непоколебљиво желите да будући добри односи са сузеренским двором буду сачувани од сваке повреде.

„Вашој је Светлости позната важност, коју наши сународници приписују горе реченим градовима, а познати су вам такођер и многобројни политички спомени, који су с њима скопчани; осим свега тога, има један обзир, који се никако не даје мимоићи, а то је: земљописни положај истих градова. Није ми потребно примећавати Вашој Светлости, да су они по свом положају као неке пирамиде, којима су царству означене крајње границе, у том погледу, и у много других, стало је до њихова одржања подједнако и в. Порти и кнежевини, којој је безбедност основана на великом начелу целокупности царевине.

„Царска влада дакле, не могавши усвојити хипотезу, да се ови градови сруше или

отуђе, а да се тим не реши да жртвује тако важне и животне интересе, морала је тражити друкчије решење, којим би се и горе речене незгоде отклониле, и у исто се време наново и јасно засведочило поверење према народу и кнезу Српском. За то министарски савет, вођен том мишљу и одушевљен искреном жељом да реши питање начином, којим би се сви легитимни интереси могли задовољити, похитао је поднети Његовом ц. Величанству резултат свога договарања, а тај се састоји из ове три системе:

„1, Да се преда Вашој Прејасној Светлости заповедништво градова, у којима би остале мусломанске посаде; 2, да мешовите посаде састављене у једнаком броју од Мусломана и Срба буду подвргнуте врховној команди Ваше Светлости; 3, Да се чување градова повери лицу Прејасне Светлости Ваше, те да се са свим изведу из истих мусломанске посаде, па замене српским војницима, с једним тим условом, да се царска застава и у напредак вије на њиховим зидинама поред српске.

„Ова три начина решења по нашем мишљењу једино су могућна, једино су практична, једино сходна смеру, који хоће да се постигне.

„И доиста, Ваша Прејасна Светлост, као што и сами кажете, поступком својим смерала е на то само, да се свако неспокојство и свако азирање уклони од духа српскога народа. Може

ли В. Порта материјалније и позитивније доказати своје поверење, него што га доказује кад предаје Вашој Прејасној Светлости врховну команду над градовима и посадама мусломанским? Међу тим, Његово ц. Величанство благоволело је то још јасније доказати, претпоставивши трећу систему. И тако мој узвишени Господар наложио ми је, да Вам саопштим ово срећно решење у коме ће Ваша Пр. Светлост и народ српски наћи, о томе смо уверени, скупоцену залогу и за високо благовољење Њег. ц. Величанства, и за поуздање у вашу верност; па ћете умети да одржите и остварите уверења, која стоје у писму, на које ми је част одговорити.

„Будући је Ваша Прејасна Светлост изјавила да имате у намери доћи за неко време у Цариград, то ће царска влада почекати да се с Вама, чим будете овамо приспели, споразуме о подробностима овога наређења.

„Нек Ваша Светлост изволи примити уверење мога превисоког уважења.

19 фебруара 1867 г.

Алија с. р.“

Изредан био је, у главноме, утисак, који је на мене произвео овај узорити државнички акат. Што се ту помињу две прве системе које би Порта могла применити, да нас задо

вољи, то је тек учињено, да се јаче изнесе трећа, коју је она усвојила. Али у исти мах, зазвонише ми неповољно неки изрази у писму в. везира. Ја замолим за објашњења. Пре свега, шта се разуме под гарантијама, које би кнез Михаило имао дати да ће поштовати права, која су постављена и трактатима призната? У чему би се имали састојати „доказе непоколебљиве жеље кнежеве, да сачува од сваке повреде будуће добре одношаје кнежевине са сузереним двором“? Не ће ли та јемства и ти докази стешњавати права Србије? За тим, шта треба разумети под појединостима, које би се имале уредити по доласку кнежеву“? На чему је остало питање о М. Зворнику и Кастелу? И најпосле, да ли Порта намерава да изазове какав међународни акат, којим би својој одлуци дала карактер пристанка гарантних сила?

Кад ми је в. везир на сва ова питања дао одговор, који нас, у главноме, може задовољити, као што ћемо ниже видети из мога пространијег извештаја, ја зажелим чути: кад ће се свршити одлазак гарнизона?

— После преговора с Кнезом, који ће, надамо се, оценити поверење, које му се поклања, би одговор Али-пашин.

— Али за Порту, прихватим ја, не може бити бољега јемства, него што је витешки и поштени карактер кнеза Михаила.

— Ја сам на то највише и рачунао, кад сам се старао, да уклоним препреке, које су нам на путу стајале. Кнез ми може положај олакшати и затворити уста мојим противницима.

Објашњења, која сам од Али-паше примио, још ми се не учинише, да дају ону извесност, која је потребна да се влада кнежева може на што одлучити. С тога отидем сутра дан министру спољ. послова, и нађем прилику, да изјавим, како ми је један израз остао неприменен у тренутку, кад ми је в. везир прочитао свој одговор Кнезу, а на име, како се чување градова поверава „лицу Његове Светлости“. Је ли то право привремено, предају ли се градови на чување личности кнежевој, са којом би и право престало, или се чување поверава „Кнезу Српском“? По што ми минисгар и на ова питања одговори начином, који нас је могао задовољити, као што ћемо даље видети, додаде он, да је писмо в. везирско само обзнана одлуке царске, а ова да ће бити саопштена Кнезу ферманом царским, који ће му се предати, кад он буде дошао, да уреди појединости, ко се односе на предају градова. Том прилик моћи ће се смисао још јасније прецизовати.

Реч „гаранти ја“, која се налази у писму в. везира није ми престајала задавати бригу, у толико више, што ми је Али-паша у своме објашњењу напоменуо, да се под њом разумеју „висећа питања“ (les questions pendantes) као што је н. пр. скупљање бегунаца у Србији „и тако даље“. Ну као што између нас, од више година, није било спора о бегунцима, који из Турске у Србију долазе, учинило ми се, да је вероватније, да ће „висећа питања“ пре обухватати народну војску, која је, заиста, у смислу Портином, „висила“, јер се о њој час отворено, час прикривено, водти. спор ош од 1861. кад је она установљеноа Ову тачку требаше ми с поуздањем на чисо извести; требаше ми у опште изреком предохранити се од ограничења Србији стечених права, као и свега што већ постоји, јер ако о схватању наших права и има спора, о ономе, што већ постоји, не може бити никаквог. Мислио сам, да би најудеснији пут био, да српски министар у једном мени управљеном акту обележи те ограде, а ја да га у препису Порти саопштим. Ну није било времена за овај заходни пут, јер је требало ковати гвожђе док је још вруће, па за то расправим сам и питање о народној војсци начином, који нас је такођер задовољио.

Ну каква јемства имађах ја, да ће турски министри остати постојани при своме објашњењу?

Смисао писма кнезу Михаилу управљеног могао се развући, могао је и другачије тумачење добити у тренутку, кад Кнез у Цариград дође. У томе случају пала би на мене велика одговорност, а ја не бих имао ништа да покажем у своју одбрану. У овој бризи, ја смислим, да, у једном извештају своме министру, изложим своје преговоре са турским министрима, па да им га на углед поднесем; ако га они одобре, онда да га у препису саопштим и представницима гарантних сила као неку врсту уговора. Ма да нас и такав акат не обезбеђује довољно, колико би могао учинити акат у билатералном облику, опет он беше највише, што могах постићи. Што смислих, то и учиних. Мој извештај гласи (у преводу) овако:

»Цариград, 1 марта 1867.

„Господине Министре“,

„Моја два последња извештаја (од 20 и 21 фебр.) донела су вам обавештења, која су ми изволели дати Њихове Светлости в. везир и министар спољ. послова у погледу на в. везирско писмо, које ми је предато за Његову Прејасну Св. Кнеза. Ви сте видели, да из ових објашњења следује:

1. Да реч „гарантија“, која је поменута у везирском писму обухвата, најпре, уверења, која би Кнез имао дати в. Порти на њену жељу да предохрани од сваке повреде добре одношаје између кнежевине и сузереног двора, а за тим, уређење „висећих питања“, као што су н. пр. скупљање у Србији бегунаца, који би могли просипати запаљиве прогласе по суседним провинцијама царства.

Њ. Св. Али-паша протестује против сваке претпоставке, по којој би се мислило, као да би в. Порта имала на уму, да нам тражи ма какво ограничење онога, што већ постоји у Србији; он ме је, више пута, уверавао, да ће Србији остати неповређено све, што јој је стечено.

„Ја имам да додам да се министар спољ. послова, у једном разговору, који сам имао са њим 21 фебр. потпуно придружио овим уверењима в. везира.

„2, Појединости, које имају да се уреде по доласку кнежевом, не обухватају никаквих других питања, до она, која се односе на предају градова, т. ј. чисто на материјалну страну питања, а не тичу се никаквога другог питања до градова.

„3, В. Порта нема намеру да уређује предају градова Србији каквим међународним актом, по што царска одлука не даје места ни-

каквој преинаци уговора, као што се ова потреба појавила у стварима румунским, где су се морале неке међународне одредбе преиначавати.

„4, Писмо везирско поверава чување градова личности кнежевој, ну Њ. Св. Фуад-паша, интерпелован у томе погледу, одговорио ми је, да то није право, које би могло, као што сам ја претпостављао, престати са личношћу кнежевом, но да ће се градови предати Кнезу као поглавару државе Српске, по примеру стања ствари, које стоје у Египту, где се градови налазе поверени вице-краљу као таквом. У осталом, додао је Фуад-паша, као што је везирско писмо само обзнана царске одлуке, Његовој Св. кнезу предаће се ново право ферманом, који би још боље могао прецизовати смисао царске одлуке.

„5, У погледу на мали Зворник, в. везир ми је изјавио жељу, да се ово место неутралише због тога, што је близу града В. Зворника. Ништа мање, ја се надам, да ће Њ. Св. оставити ову идеју, и да ће издати потребне налоге, како да се изврши једном право, које је Србија стекла, има више од 35 година. Тако исто не сумњам, да ће Њ. Св. у својој правичности наредити, да ово извршење падне у исто време са пуштањем градова

„Што се тиче Кастела, који лежи према Адакалу, в. везир се изразио, да га треба раско

пати са тога, што има положај, који влада градом Адакалским.

«Ја се надам, Господине Министре, да се моји извештаји, који су намењени да вас упознаду са овим расположењима в. Порте, налазе већ у вашим рукама; ну, по што они још не садрже све елементе, који су потребни да Његову Светлост поставе у положај, који би јој допустио, да узме коначну одлуку о овим важним преговорима, ја сам прекјуче опет ишао на Порту, да упознам Њ. Светлост в. везира са мојим мишљењем о доласку кнежевом, по што ово питање није довољно осветљено. Ја сам изјавио в. везиру да долазак Њ. Пр. Светлости не може бити за мене предмет никакве сумње; али да ја сумњам јако, да би Кнез дошао амо, да буди о чему прегова ра; долазећи овамо, Кнез би се ограничио, да учини своје подворење Њег. Ц. Величанству, своме сузерену; и да му изрази признање за овај нови знак високога благовољења, које Њ. Величанство пружа Кнезу и нашој земљи.

„В. везир ми је изјавио, да не разуме ових скрупула, које би биле без основа, ако би Кнез претпостављао, да в. Порта тражи да а домами овамо, па да му пружа замке и твара забуне. Долазак кнежев жели се због усломана; в. Порта хтела би да чује из ње-

гових уста његова расположења, и да говори са њим о државним пословима. Ако су појединости остављене, да се уреде непосредно с Кнезом, Њ. Св. не треба да мисли, као да би ту било за уређивање других каквих питања осим оних, која се непосредно тичу градова, као што су топови, гробља и т. д. Ако се градови не испразне још докле се Кнез буде бавио у Цариграду, они ће бити испражњени одмах по његовом повратку тако, да Кнез може сваку зебњу избити из своје душе.

„Ја сам узео слободу, да се позовем на прецеденцију, која је створена приликом доласка кнеза Карла, који је овде нашао све послове већ уређене, на што ми је в. везир одговорио, да је било и таквих, који су непосредно с Кнезом уређени.

„Повративши се на питање о гаранти-јама, ја сам мислио, да ми треба да изразим без околиша Њег. Св. Али-паши наше сумње и наше зебње у овоме погледу. Ја сам изјавио, како ми је Њ. Св. на другом једном састанку, поменула висећа питања, па сам ја у њима угледао питање о народној војсци. Истина је, да ме је Њ. Св. више пута успокојавала о нашој аутономији, ну као што је то реч, која може бити предмет разних тумачења, ја се усудих да изразим убеђење, да би се влада кнежева нашла у немогућности, да пристане

ма на какву промену ове народне установе саобразне, по нашем мишљењу, актима, који су освештали наше политично биће. Ја додадох, да се наша народна војска не састоји из солдати у касарнама, о којима би могла бити реч, да ли да се распусте, но из народа под оружјем, који се не би могао разоружати, а да се Кнез не понизи, и земља не изложи тешким потресима. Па и кад бисмо ми, каквим чудом, успели да дамо в. Порти ову гарантију, она би опет била обманљива (илузорна) у случају, кад Србија не би искрено решена била, да уђе у нову е́ру поверљивих и благонаклоних одношаја̂. И по томе, докле би разоружање милиције могло створити влади кнежевој неприлика, в. Порти не би оно дало ни стварних ни довољних гарантија просто за то, што би се оружје, које би било ушло у арсенале, могло лако, свакога тренутка, с нова раздати народу.

„По што ме је в. везир пажљиво саслушао, изјави ми он категорично, да нам В. Порта не ће никако захтевати разоружане народне војске; она нам предаје градове, имајући поверења у карактер Кнеза и народа Српског; али како је Србија нагомилала много оружје, В. Порта жели да буде успокојена о њеним намерама, и да ова жеља не би требала, по мишљењу Њ. Светлости, да нас изненади, јер

право да буде упокојена, припадало би Порти и онда, кад би Србија била одвојена држава, а Турска само суседна сила.

„Њ. Светлост заврши позивајући нас, да бацимо на страну све скрупуле, да не дајемо себи изглед, као да бисмо хтели да полажемо услове В. Порти, но да се приближимо царској влади с поверењем; Кнезу ће се учинити по вољи, и он ће се повратити задовољан у своју земљу.

„Ја сам замолио Њ. Св. Али-пашу, да ми верује, да је далеко и од мисли кнежевих а и од наших обичаја̂, да помишљамо на услове према в. Порти, али да нам управо наша лојалност препоручује овај корак, како бисмо осветлили земљиште, на коме не бисмо желели да оставимо никакве материје, која би могла дати повода каквим раздражљивим претресима и неспоразумима.

„Господине министре, мени се чини, да су речи в. везира искрене и усрдне тако, да ја не предвиђам, да би какви прави преговори очекивали овде нашега Кнеза. Жеља в. Порте своди се пре на то, да Њ. В. Султан може лично Кнезу пружити ново право, и из уста Њ. П. Светлости чути његова расположења, како би могао доћи до чистог и јасног положаја према Србији.

„По што је предмет, изложен у овом и вештају, од највеће важности, ја нисам хт

да вам га оправим, а да се најпре не уверим о његовој тачности начином, који би био више но обичан. Тога ради ја сам отишао јуче на в. Порту, да га покажем Њ. Св. в. везиру, који, кад га је саслушао, изволео је рећи да у њему налази „тачну и верну репродукцију онога, што је речено, као и онога, што се мисли.“ Само је исправио мој поглед на решење, које он мисли дати М. Зворничком питању, објаснивши ми, да и он хоће, да се овај крај испразни и да уђе у рејон Српски, ну под условом, да се неутралише, т. ј. да се на њему не подижу грађевине, али никако не смера на то, да нам смета обрађивати земљиште, које би прешло у нашу својину.

„Исто тако, ја сам прочитао овај извештај и Њ. Св. Фауд-паши, који се потпуно придружио идејама в. везира и молио ме, да додам као post scriptum, да је в. Порта била далеко од тога, да нам иште, да смањимо нашу снагу, но што српска војска може само ова три предмета имати за свој задатак:

„1, да брани земљу од спољашњих непријатеља, следствено да брани целину царства, елеменат, у коме Србија живи и црпе своју снагу, са чега в. Порта и не може сматрати другачије нашу војску, но као један део снаге турске;

„2. да одржава унутрашњи ред у земљи, чиме се она може сматрати као један део опште полиције царевинске; и

„3, да чува положај Србије и према самоме царству.

Фауд-паша додаде, да војска српска, посматрана са ова три гледишта, не може задавати никаква зазора в. Порти, која суревњиво прати све, што је потребно, да се кнежевина сачува. А влада царска оставља кнежевој иницијативи, да одузме, ако устреба, овој војсци све, што би она у својој форми могла имати нападнога (агресивног). Уступајући нам Београд, в. Порта подерала је, заврши Фуад-паша, један славан лист отоманске историје; као уздарје за овај чин, она нам не иште никакве жртве, она нам не намеће никаквих услова, но оставља Кнезу да оцени, шта би он могао, по својој властитој побуди, учинити, да в. Порти пружи знак свога поверења.

„Не треба да свршим, г. Министре, овај извештај а да у мало речи не прецизујем положај. Земљиште је очишћено, тегобе су изравнате; изгледа, да ће в. Порта бити задовољна, ма шта Кнез нашао за добро да јој рече, што би је могло умирити у погледу на понашање, које он намерава да усвоји за будућност.

„Изволите, г. Министре, примити уверење и т. д.

Јов. Ристић св. р.

Али-паша беше потпуно задовољан, што сам верно и тачно изложио ток преговора, а не мање и Фуад паша. Значајно је још, што ми је министар спољ. послова говорио са оградом, да не говори као министар, па по томе није могло ни ући у мој извештај. „Ви сте, рече, Срби неповерљиви, и ја вам то не замеравам, јер до сада могли сте и право имати да то будете, ну од сада не бисте имали основа за неповерење. Београд нема стратегијске важности, али има велико значење морално. Цео је свет мислио, да ми не ћемо бити кадри, да дамо ствари потпуно решење, и цео се свет изненадио, кад је то решење сазнао. Сви су мислили, да ћемо вам ми услове полагати, и сви се сад чуде, кад виде, да услова нема. Ми ћемо имати да се боримо са тегобама због те концесије; данас смо угушили један турски лист, што је осуђивао наш поступак, ну ми ћемо поднети све, да вас задовољимо. Будите у другом облику оно, што сте били, кад смо се заједно борили против Тамерлана, па ћете све имати. (Tout sera à vous).“

Концесија је била потпуна. Да је Порта заиста имала намеру, да своју уступку веже за важне услове, о томе за мене није било ни најмање сумње, ну опазивши, да се они не ће примити, она се за времена повукла, оставивши

себи отворена врата у неким изразима, које је могла, по потреби, разно протумачити. Једини услов, који је она отворено изнела, била је отоманска застава, која би се, упоредо са српском, вила на кулама и бедемима градским. Услов је вређао наш народни понос, али је и та повреда била односна; она се могла мање осећати после задовољења, које је одласком турских гарнизона дато народном осећању. Лорд Лаенс препоручивао ми је живо, да не износимо никаквих тегоба на супрот идеји његове владе. Буре је допуштао, да нас та идеја може, у први мах, изненадити, али он налажаше чак, да је онаženијална, јер како се, расправом градског питања, интереси српски са турскима изједначју, двојство заставе представља пријатеље и савезнике. Ну ма како било значење овога двојства, ми смо се могли тешити надом, да и тај спољашни остатак турског сузеренства не ће дуго трајати, а и колико му још буде суђено да траје, да ће се ретко кад на бедемима градским и вићати, а градови да ће за свагда остати чврста основа за нашу даљу будућност.

Што Порта није нашла за добро да изазива какав међународни акат, који би нашу погодбу освештао, било нам је не мало добро дошло. Пре свега, што 29 члан уговора Парискоr од 1856 не би нашао формалне измене

та нам се празнина попуњава царским ферманом који улази у ред оних хатишерифа, за које нам тај исти уговор јемчи а за тим избегавамо мешање сила, које би нам могле наметнути какве обвезаности с а г л е д и ш т а с в о ј и х и н т е р е с а. Нико нам не стајаше добар, да Аустрија не би ту прилику уграбила д а н а с о б в е ж е н а р а с к о п а в а њ е г р а д о в а, које би за нас са скупим жртвама скопчано било, јер она ни мало не беше задовољна што су градови Србији остављени, а нису порушени. Са више страна, па и из самих турских извора, долазило ми је до знања, да је Аустрија исходом питања изненађена; јер и ако је Бајст био у редовима оних. који су желели да се Србија задовољи, желео је то свагда са резервом, да се градови поруше. Кад се у Бечу сазнало да се градови не руше, но предају Србији, Бајст је осећао потребу, да се у своме званичном органу брани од бечких новина, доказивањем, да се Београд не може озбиљном нападу са успехом одупирати. Природно је, да је и стари Прокеш био незадовољан. Честитајући ми исход питања, говораше ми он изреком, да смо добили више, но што смо тражили, т. ј. не само да смо се турских гарнизона опростили, већ смо и саме градове у с в о ј е р у к е добили. Француска влада није, у погледу на раскопавање или

пуштање градова, имала никаквог израженог мишљења, ма да јој је њен пуковник Монден, који је пре кратког времена био војни министар кнеза Михаила, изјавио, да би српски интерес захтевао, да се градови раскопају. Ну ми смо остављали Порти, да изабере начин, који би по њу био угоднији, да бисмо јој коначну одлуку олакшали. И Порта је нашла, да је мање понижења за њу, ако градове великодушно остави Србији, но да их, као под притиском, раскопава на доглед целоме свету.

Исход је био срећан; добитак је био чист, без жртава, без условâ. И ако је изгледало, да Порта није формално ништа жртвовала, то је била само привидност, у ствари она је све жртвовала; материјално она је све пустила, а питање и било је превасходно материјалне природе.

Како је Портин одговор у Београд отправљен, ми смо се узајамно ослободили од обвезе, коју смо себи с првога дана међусобно наложили били, да чувамо тајну, која више није била ни потребна, ни могућна. Имам да одам правду турским министрима, да су до саме предаје одговора потпуно одржали реч, коју ми бејаху задали. Ја поднесем преписе свога извештаја (од 1 марта) неким посланицима гарантних сила, колико да би их узео за сведоке

своје погодбе са Портом, која га у свему призна као тачну репродукцију преговора и погодбе. Порта опет са своје стране, преда им преписе свога одговора кнезу Михаилу, и спроведе га својим представницима на страни, позивајући се на њ као на доказ, како се она са својим народима успешно договара, кад се они на њу непосредно обраћају, а са стране кад јој се нико у послове не меша.

25 фебруара ја јавим телеграфом у Београд, да су вел. везир и министар спољ. послова потпуно усвојили тај извештај пун оградâ у нашем смислу; да се Порта, приметивши наше сумње, повукла натраг, уверавајући, да нам не ће нити што искати, нити условâ полагати, и обећавајући, да ће се задовољити уверењима, која јој Кнез буде, по својој иницијативи, изразио. Најпосле, додао сам, да се, по моме убеђењу, мало што има преговарати „па за то, да треба доћи и примити градове, не губећи времена“. 4 марта одговори ми Гарашанин, такођер телеграфом, да према објашњењима, која су ми дали Фуад и Али-паша, могу ствар градова сматрати за окончану. „Кнез ће, вели се даље, јавити Порти дан поласка свог у Цариград, чим добијемо ваш последњи рапорат (од 1 марта). Договарање о појединостима треба да се расправи

између вас и Порте, а кнежева посета чисто да буде корак учтивости спрам султана. Уђите одмах у преговоре о појединостима, ну због којих Кнез не ће ни мало одлагати полазак; само треба Порта да зна, да с Кнезом не ће бити говора о њима ни онда, ако би случајно споразум остао и несвршен до његова тамо доласка". Међу тим стигли су у Београд моји извештаји, који су претходили ономе од 1 марта, те ми сутра дан (5 марта) опет телеграфише министар: „Прендић тек синоћ дође. Ваше мисли у потпуној сагласности са телеграмима, које од мене имате. Радите, да се брзо дође до краја. Одговорите што пре телеграфом, кад ћу примити писмо, које сте читали в. везиру?"

Још истога дана, (5 марта) ја утврдим са в. везиром, да и питање о појединостима расправимо нас двојица, као што смо учинили и са главним предметом; он пристане, да о њима Кнезу ништа не спомиње. Међу тим је стигао у Београд, и наш уговор, у облику мога очекиваног извештаја, а 9 марта буде ми јављено телеграфом, да Кнез пише вел. везиру, да је примио његово писмо (од 19 фебр.), које му јавља, да му султан поверава чување градова са јединим условом, да се на бедемима градским, поред српске, вије и царска застава. Кнез је дознао, да се његов агенат споразумео с Портом, да царска

влада не тражи од њега никаквих жртава нити му полаже условâ; да се уређење појединости (детаља) односи само на питања, која се тичу непосредно града, као што су топови и гробља, и да је в. Порта пристала на кнежеву жељу, да та питања претресе и расправи са агентом његовим. Проникнут захвалношћу за овако сјајан доказ благовољења, Кнез се изражава, да живо жели доћи сам у Цариград, да поднесе султану изјаву тих осећања, чим агенат буде у стању, да му јави, да се његов пут одобрава.

В. везир прими са задовољством ово саопштење, па одмах додаде, да он, познајући расположења султанова, може, у његово име, још сад одговорити, да се долазак Његове Светлости одобрава. У исто време буде предвиђено и питање о етикети према представницима гарантних сила тако, да би Кнез дошав у Цариград, имао први да походи амбасадере, који представљају личност својих суверена, а изванредним посланицима и пуномоћним министрима гарантних сила могао би, ако би хтео, указати ту исту пажњу с призрењем на гарантне дворове.

Кнез је већ био на прагу, да се крене у Цариград, а у Београду је још владало страховање, да његов пут може и бесплодан остати. Овој зебњи даваше Гарашанин израза у једном

писму (од 8 марта), говорећи ми: „Држимо се сад ја и ти добро, ако Кнеза навучемо на какве незгоде у Цариграду. Ја ћу бити и не бити крив, али ти за цело хоћеш, ако Порта иоле изневери своја обећања, као што је то до сад увек био њен обичај. Ну ја морам још сад признати, да је теби немогућно било више уверења од Порте узети, него што си их узео. Ако и при свем том буде издаје, срамота ће њена бити.“ Ну неприлика, коју Гарашанин напомиње, могла би нам се само у томе случају догодити, ако би се, било ћудљивошћу султановом било експлозијом мусломанског фанатизма, министарство променило. Са те саме стране [illegible] зебао, па сам [illegible] Кнез [illegible] пре пре[illegible] бил сам [illegible], за министри, који су се на концесију [illegible] да положај својој земљи олак[illegible] хтети прибегавати никаквој обмани, [illegible] они били потпуно способни да оцене, да [illegible] њоме удвојили опасности, у којима се царевина налажаше.

9 марта обзнане „Српске новине“, да су договарања, која су на измаку прошле године с Портом отпочета, срећно свршена. Султан је уважио јаке узроке, које му је кнез Михаило навео, да се уклоне велике незгоде, које су и за опште интересе царства

и за особене интересе српске, скопчане са даљим опстанком градова у њиховом садашњем стању. Званични орган додаје, да је Порта и на то пристала, да се путу, који би Кнез у Цариград предузео, одржи карактер учтивости, а да Кнез не улази у преговоре ни о појединостима, које је Порта најпре желела са њим непосредно да уреди. 14 марта осване прокламација, којом кнез Михаило објављује своме народу, да је султан решио, да му се повери заповедништво над градовима у Србији, у којима да се гарнизони турски замене српском војском, под јединим условом, да се на зидовима градским вије, поред српске, и царска застава. Кнез сматра за дужност, да за овако знатну добит наше земље лично изјави султану благодарност своју и свога народа, па да, тога ради, предузима пут у Цариград, праштајући се са својим народом до скорог виђења. На тај глас, са свију страна земље, полете благослови Кнезу, да Промисао божји на целом путу прати узвишеног владаоца, и да се он, на општу радост и срећу у повољном здрављу поврати у своју благодарну отаџбину. У суботу, 18 марта био је Београд заоденут свечаним рухом. Кнез Михаило пролазећи кроз густе редове радосно узбуђених Срба, сврати у саборну цркву, да се помоли Богу за срећна пута, па сиђе на Саву и навезе се пут Цари-

града, испраћен громким и искреним поздравима одушевљенога народа, који беше прекрилио сву Савску обалу и сва узвишена места на калимегдану красно искитио.

Пратња кнежева није била многобројна, а у њој се налазио и Али-Риза-паша, заповедник града београдског (1).

Није потребно ни да помињемо, како је Кнез, дуж обале Српске, био предусретан изјавама искрене радости, а дуж обале Румунске знацима пријатељства и доброга суседства. У Рушчуку спремио је Митад-паша, губернатор дунавског вилајета, Кнезу сјајан дочек а један

(1) У свити кнежевој били су: Председник државног савета Ј. Мариновић, члан државног савета Д. Црнобарац, Министар војни пуковник М. П. Блазнавац, Прота смедеревски М. Банић, кнежев ађутанат пуковник Д. Жабарац, инжињерски потпуковник Ј. Бели-Марковић, ађутанат мајор А. Книћанин, штабни мајор Т. Бојовић, пешачки мајор Љ. Узунмирковић, ађутанат капетан К. Вучовић, артиљеријски капетан С. Гарашанин, командант кнежеве гарде поручник К. Јанковић, управник кнежевог двора Н. Јовановић, кнежев секретар Д. Јоксић, кнежев лекар Др. Машин, секретар турског језика А. Пачић, секретар француског језика К. Бетан, паробродски капетан Франасовић, Татар-ага Прендић, секрет[illegible] српске агенције у Цариграду М. Богићевић и п[illegible] кнежевих гардиста.

војни брод француски ,који је становао у Галацу, дошао беше у Рушчук, да укаже Кнезу војне почасти. 20 марта у вече приспе Кнез у Варну, где нађе прекрасан пароброд, „Султанију“, коју му Абдул-Азис беше послао на сусрет са својим ађутантом Џемил-пашом, који је са српским заступником и месним отоманским властима, дочекао Кнеза. После поноћи у два часа крене се „Султанија“. и после мирног и пријатног преласка преко Црног Мора уђе сутра дан у Босфор, где у 3 часа после подне баци котву испред саме палате султанове (долма бакче). На лађу дође одмах Ћамил-беј, уводник страних представника, те поздрави Кнеза добродошлицом од стране султанове, и изјави му, да султан жели одмах да га прими. Кнез, праћен целом својом свитом, искрца се у палату, где га, на самом уласку, дочека вел. везир, и уведе одмах у царски кабинет. Кнез је поздравио султана овим речма:

„Господару,

„Долазећи, да изразим Вашем Величанству моју дубоку пошту, ја сам срећан, што могу да јој придружим израз мога дубоког признања за оно сјајно сведочанство благовољења, које сте изволели да ми укажете, испунивши једну живу жељу српскога народа.

„Моје лично признање, Господару, није мање од признања мога народа.

„Историја ће говорити с хвалом о овом великодушном акту Вашега Величанства, а ја се поносим, што видим, да је моје име здружено са једним догађајем, који је колико срећан, толико кадар да унапреди добре односе између кнежевине и њеног узвишеног сузерена. Славно је за Ваше Величанство. што сте показали Европи и целоме свету, да знате измирити опште интересе царства са праведним задовољењем потреба и аспирација Србије.

„Изволите, дакле, господару, бити уверени, изволите веровати у срећу, коју ја осећам у овоме тренутку, што се налазим у стању, да о њој могу лично уверити Ваше Величанство, подносећи Вам мој поклон и понављајући Вам израз моје дубоке поште“.

Кнез је после сваке тачке застајао, а в. везир његове речи с француског преводио султану, који се одзивао сходним изразима. За тим буде уведена пратња, коју Кнез представи султану, а овај јој рекне неколико љубазних речи. По опроштају са султаном, Кнез се поразговара са в. везиром, који опет уграби прилику, да запита Али-Риза-пашу, заповедника београдске тврђаве, како он оцењује исход, који је Порта дала српском захтеву: „Умно-

жили сте царску војску са 100.000 људи, јер је од сада српска војска и царска“, беше одговор овога лаковерног мухафиса.

Одмах по доласку у палату „Машлак“, која је Кнезу стављена била на расположење, дођу да поздраве Кнеза први драгомани свију дипломатских мисија. Сутра дан, (22), Кнез, праћен целом својом свитом, отиде на Порту, где га приме в. везир, министри, и други веледостојници царства. За тим су измењане походе са представницима гарантних сила, по етикети, која је већ предвиђена, као и са отоманским великашима, од којих је Кнез походио само в. везира и министра спољ. послова.

23 марта Кнез је имао подужи, са свим партикуларан састанак са султаном. При растанку султан му пружи свој највећи орден „Османију“ у брилијантима, а за тим, „чувши да је Кнез добар ловац“, понуди му пет дивних арапских атова. Тога истог вечера био је Кнез, са великим дêлом своје свите, на ручку код в. везира, где су присуствовали још и први сановници отоманске престонице, који су се усиљавали, да своје госте усрдно забаве. Кнез напије султану здравицу, која је Турке, не толико својом садржином, колико мушким, достојанственим тоном, којим ју је Кнез изговорио, тако зачудила, да се Фуад-паша

није могао уздржати, а да, против сваке етикете, гласно повиче: „право, право, Кнеже!“ Како је према громком тону кнежевом, немоћан био одзив здравице, коју је в. везир Кнезу повратио! Сутра дан (24), Кнез са својом свитом, био је на служби у цркви патријарховој и походио Његову Светост. За тим су, свакога дана, следовали ручкови код представникâ гарантних сила: код енглескога, који је отпочео низ ових свечаности; код аустријскога, који се упињао, да својој гозби дâ карактер весеља „фамилијарног и суседског“; за тим код рускога, па код француског посланика. 29-г угостио је Кнеза министар спољ. послова на своме вилинском летњиковцу, у Канлици, где су 1862 држане седнице Конференције, која је, у след бомбардања Београда, била сазвана, па онда онако упорно одбила да учини оно, што се сад тако предусретљиво чини. Гозбе и весеља ређала су се из дана у дан, докле Кнез није замолио пруског посланика, да им учини крај, кад је ред на њега дошао био. Пажња, коју су и страни посланици и турски државници указивали кнезу Српском, није изгледала као пажња према кнезу васалу; дочек је био краљевски.

Ни у сред гозбе и весеља није се заб равило на послове. Кад је Кнез партикуларн походио два главна министра султанова, д

дирнути су и одношаји између царства и кнежевине, ну с мером и тактом. Писац ових успомена, који је имао част да прати Кнеза на овим састанцима, сме забележити, да се никаква обавеза није примила, да будућност није ничим ангажована, и ако је Фуад-паша вештим начином покушавао, да изазове Кнеза на ово тугаљиво поље. Објашњавања су остављена председнику Државнога Савета, који је био у пратњи кнежевој. Он се трудио, да се нигде не прекораче границе, у којима се Порта може успокојити, а Србија да се не веже. Суштина свију говора, и кнежевих и његових, сводила се на то, да обадве владе, турска и српска, треба једна од друге подједнако да држе рачуна.

У исто време ја сам расправљао питања односна на предају градова и на „појединости“. Преговори су сведени на ове тачке: 1, усломани, који имају имања у Ужицу и Соколу, могу продужити рок за продају истога, у колико то нису могли учинити раније; 2, Али-беј остаје у цивилној мешовитој комисији, која се занима расправљањем тужаба између Срба и Турака; 3, турске куће, које леже близу Шабачкога града, могу се продати; 4, земља од кућишта, што је узета у градски реон остаје градска; 5, Али-беј примаће плату Београду од данка; 6, и у Смедереву има приватних кућа, које ће се разрушити, а њи-

хови власници добиће накнаду из турске државне благајнице; 7, што ствари буде остало у градским здањима, то ће прећи у својину Србије; 9, покретности из џамија пренеће се у Видин; 10, топови најновије системе, који су не давно у град донесени, дижу се, а сви други остају на својим местима; на сваки топ оставља се по 250 набоја, остала муниција биће извезена; 11, један део материјала за лафете оставиће се, а други пренети у Рушчук; 12, одлазак гарнизона биће у овоме реду: гарнизони из Шапца и Смедерева отићи ће у Београд, а оданде у Рушчук". На моју примедбу, да ће таково кретање бити заметно и узнемирити публику, промени се распоред тако, да посада Смедеревска као и Фетисламска сиђе управо у Видин.

О каквим накнадама Србије није било ни речи; на против, остала јој је и она знатна сума новаца (400.000 динара), које је она не давно примила за оне куће српске, које, по одлуци европске комисије, бејаху дошле под рејон градски, а сад, уз то, падају јој у руке и рејони и градови. Није могло бити говора ни о накнади за земљиште, по што се градови не предају Србији у својину, но се уступа Кнезу заповедништво над њима.

У опште, исход питања испао је врло користан по Србију у свакоме, па и у матери-

јалноме погледу. Као вршак успеха, добија она, уз градове, и силан артиљеријски материјал, па још и по 250 метака за сваки топ! Али-паша је желео да његово дело према Србији буде потпуно, како би се од њене стране обезбедио, те да на другим крајевима царства може имати одрешене руке.

30 марта имао је Кнез опроштајну врло свечану аудијенцију код султана, који се са њим растао најљубазније, као што се у опште трудио, да укаже Кнезу пријам сјајан и онолико усрдан, колико је год Абдул-Азис умео да изрази своја осећања.

При растанку султан преда Кнезу из руке ферман, којим му поверава градове у Србији.

Истога дана Кнез остави Цариград испраћен онако исто одлично, као што је и дочекан. „Султанија“ одвезе га пут Кистенца, а одатле преко Черне Воде крене се Кнез уз Дунав, и походи узгред кнеза Карла, одазвавши се нарочитом позиву Румунског владаоца.

Кнез остави за собом најпријатнији утисак како у турским, тако и у европским круговима. Прокеш ми говораше, да је ефекат добар; кнез Михаило упоређен са кнезовима румунским надмаша их све својом тишином, разборитошћу и достојанственим понашањем. Лорд Лаенс питаше ме, да ли је Кнез задовољан, а што

се Турака тиче, да зна од њих самих, да су њиме усхићени и задовољни објашњењима, која су измењена. Енглески посланик изјављује, како се нада, да између Србије и Турске не ће више бити никаквих питања, али, ако их и буде, ви сте, рече, имали велики дипломатски успех, па треба желети, да се и друга питања, која би се могла изродити, свршују истим путем непосредног договарања.

4 априла приспе Кнез у своју веселу и одушевљену престоницу, дочекан оним громким и непретворним усклицима, какви могу да буду веран израз у овако узвишеним тренутцима. Све улице, сва јавна места, кроз која је Кнез тријумфално пролазио, беху искићена и народом прекриљена; преосвештени митрополит Михаило, у своме, колико побожном толико патриотском усхићењу, благосиља Кнеза у храму божјем, речма пуним значаја. Пуцњава топова са града, још под турском посадом, као и из српске касарне, громовити узвици из хиљаду и хиљаду српских грла, тријумфалне капије и веселе тробојке српске — све то представљаше редак, давно невиђен призор у српској престолници, ([1]), која од дана бомбардања још не беше свога лица потпуно разведрила. Мало и велико, старо и младо, све се утркиваше, да

([1]) Види «Српске Новине» од 1867 број 49,

докаже Михаилу Обреновићу III колико му захваљује, што га ослобођава оне подмукле претње, која вишаше над његовом главом одавно, а поглавито од 1862 године.

Истина, још стајаху турске страже на бедемима градским, али се народ веселио, јер је осећао, знао је, да га ускоро чека и други светао дан, који ће му донети видљиве доказе успеха Михаилових, тврда јемства његове безбедности. 6 априла пре подне била је упарађена војска и српска и турска на градском пољу, које је било покривено многобројним народом([1]). Ту су се нашли мухафис београдске тврдиње Али-Риза-паша, који се с Кнезом из Цариграда повратио, представници гарантних сила, митрополит, министри, државни саветници, који очекиваху Кнеза. У 10 часова појави се Кнез на коњу, у генералској униформи, праћен сјајном свитом, и стиже на трибину уз громовите усклике народа и уз војничке поздраве и једне и друге војске. Сад настаје читање царскога фермана на турском и српском језику, који је гласио:

Његовој Светлости, Кнезу Српском Михаилу М. Обреновићу III.

„По што овај мој високи знак буде приспео, нека је у знању садањем српском вла-

([1]) В «Српске Новине» од 1867. бр. 48.

даоцу, кнезу Михаилу, како мени одвећ на срцу лежи, да се безбедност грађана и спокојство Србије, која је саставни део моје царевине, одржи и умножи; а према томе потребно је, да се градови у Србији, као: Београд, Фетислам, Смедерево и Шабац, свагда у добром стању и на начин сходан за безбедност грађана одрже. Па имајући тврдо убеђење, да ћеш ти, и у опште цео српски народ, који је обдарен својствима и верности и лојалности, ове градове по мојој жељи чувати и њима добро управљати, Ја сам сада за сходно нашао, да се управа означених градова теби и српској војсци повери с тим, да се од сада на бедемима и кулама њиховим, поред моје царске заставе, вије и српска застава. Ја сам уверен, да ћеш ти и народ српски moћи достојно оценити ово решење, које је јавни и фактични доказ мога благовољења и поверења према теби и народу Српском, да ће влада српска потпуно и свагда испуњавати обвезаности, које она има према сузереном двору, и да ћете бадро настајавати, да се означени градови сачувају.

„Обзнањујући ово решење, којим се управа тих градова на означени начин теби поверава, придодајем, да се има претходно искати од моје владе саизвољење, кад би се имала на њима предузети какова преиначења.

„Овај мој царски налог, отпуштен је и теби дат 5 дана месеца зилхице хиљаду двеста осамдесет треће године. — Двадесет деветог марта хиљаду осам стотина шездесет седме године.“

Кад се ферман прочита, усклици војске и народа, као и топови с града огласе, да је први акат свршен. Сад пред заставом турског батаљона, а у присуству свију српских и турских официра, Али-Риза паша предаје Кнезу Српском кључеве од свију градова, што у Србији леже; на граду се стану дизати у висину заставе српска и турска. Народ угледавши српску заставу, поздрави громогласним усклицима ту нову славу њену; а војска турска по што јој Кнез неколико речи изговори, заори химну у славу султанову. За тим Кнез, уз неописане усклике весеља и радости, као и уз свирку војничких музика уђе свечано у град, а за њим и једна стрељачка чета српска, која, на једном крају горњега града, одмах замени турске страже. Појав српских војника на бедемима градским био је призор, који је народу измамио нове узвике радости, јер је значио, да је мудрошћу и патриотством савладана сила и варварство; даје место страховања и презања, настала безбрижност и поверење.

Радост овога дана одјекнула је и преко граница Србије у круговима пријатеља њених. Црногорски кнез похитао је да изрази теле-

графом своја честитања кнезу Михаилу, означивши тај дан „као најсветлији у историји препорођења нашег народа.“ А и руски посланик у Цариграду, генерал Игњатијев, био је не мање радосно потресен гласом, да је Кнез српски ушао свечано у град, па се и он придружио онима, који су нам топло честитали успех, пишући ми истога дана (6 апр. 1867): „Je vous félicite cordialement avec toute la chaleur de mon sentiment slave. Je vous adresse mes sincères compliments comme au Représentant de la Serbie, et surtout comme à l'auteur du succés brillant et complet obtenu par le prince Michel et par votre Patrie.“

Још докле се кнез Михаило бавио у Цариграду, Порта је била издала налог, да два батаљона од посаде београдске одмах оставе град; 6-ог априла ушла је српска војска у Београд; 10 у Шабац, 12 у Смедерево, а 14 у Фетислам. 24 априла оставио је Србију и последњи остатак турске посаде из београдске тврдиње заједно са Али-Риза пашом, дотле заповедником свију турских посада, што беху у Србији. Он је био испраћен са великом пажњом, на коју је и имао права због своје умерености, коју је показао у градском за његов положај веома тугаљивом питању. Пажња му се могла у толико радије указати, што је са њим одлазио и последњи заповедник турски из Србије,

последњи остатак азијске владавине, која је вековима притискивала Србију.

Кад је српска војска ушла у све градове на Сави и на Дунаву, кнез Михаило дао је топлога израза својим осећањима задовољства у овоме ручном писму, које је управио своме заступнику у Цариграду:

„Љубезни Г. Ристић,

„Пред мој полазак из Цариграда ја вам с неколико речи зафали на вашем свагдашњем усрдном раду, а поглавито на трудољубивом настојавању о уступању градова Србији. Опоменућете се да сам моме изразу зафалности придодао јоште и то, да вам у пуном смислу речи доликује усвојити девизу: „Spectemur agendo." (¹)

„Сад, по што се народа српског и моја жудна жеља испуни и посаде турске из градова изађоше, жеља, која се обично непостизава док многе мајке и сестре за својим синовима и својом браћом не закукају, осећам потребу обновити оно неколико речи моје зафалности и дати вам уверење мога признања, да понајвећи део заслуга мог правителства, што се српска застава вије на бедемима београдског и свију осталих градова у Србији, вами припада. Са другим

(¹) Покажимо се радом.

речима: ја сам обадверучке радио на овом срећно окончаном предузећу, у ком раду ви сте ми били десна рука. Бог благословио Србију, да би јој се синови такови, као што га у вами има, стотинама множили.

„Примите поздрав са вашом фамилијом од

„У Београду, 20. Априла 1867.

ДОБРОЖЕЛЕЋЕГ ВАМ

М. М. ОБРЕНОВИЋА с. р.“

Кнез Михаило имао је двогубога узрока, да буде задовољан својим великим и сјајним успехом; јер одлазак турских посада из Србије није само догађај од историјскога значења; догађај је постао и за будућност српску она полазна тачка, којом је обележио српској политици нов пут, и ако не нов правац. Она се дотле рационално могла кретати само у тесноме кругу жеља и планова, да српску војну акцију ослободи од препрека, које би јој градови на пут стављали; све што би из тога круга излазило, могло је носити на себи печат патриотизма, топлоту поезије, наглост маште, али не и печат вероватности, рачуна, и покушаја сагласних са снагом Србије. Тек по што су из Србије изашли турски гарнизони, смела је српска влада да баци свој поглед и преко

граница кнежевине. Заслуга, што се до те могућности дошло, припада у првом реду жртвама народним, а у другом сталности, којом је кнез Михаило корачао своме задатку на сусрет. Да је Порта опазила и најмањег колебања у правцу кнежевом, да се Кнез показао ма у коме тренутку малодушан, срећан исход његове мисије могао би се, ако не у питање довести, а оно свакојако одгодити. Он је дао новога доказа, колико може да привреди чврста воља, ношена патриотским тежњама. Ранке налази, да је заслуга кнеза Михаила у томе, „што је знао разликовати прилике, па само дотле ишао, докле су оне допуштале, а не даље." 1867 године стајао је Обрэновић III на врху своје славе. За собом имао је сјајне успехе, који су довршили унутрашњу самосталност Србије, а пред собом имао је изгледе, који су улевали неограничено поверење свима свесним патриотама, који су се знали узвисити над ограниченим погледима свакидашњег живота. Он је стајао као права узданица свога народа.

Отворајући Народну Скупштину, која се прва, иза овог знаменитог догађаја, састала (у Крагујевцу 29 септ. 1867) Кнез је с веселим срцем обзнанио народу, да је једна велика брига његова намирена, једна велика његова и народна жеља испуњена: „гарнизони тур-

ски исељени су из Србије, градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“ А народни представници на овој Скупштини, одзивајући се у својој адреси патриотским осећањима и трудима кнежевим „из дубине своје душе благодаре преблагоме Богу, што дочекаше да прво из уста Милошева сина чују речи: „градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“ „Син је дакле достојно довршио оно дело, које је отац славно отпочео. Вечна слава нека је великом имену онога, који започе, а свеопшта народна благодарност одјек је ономе, који га доврши!“

КРУПНИЈЕ ШТАМПАРСКЕ ПОГРЕШКЕ

У ПРВОЈ КЊИЗИ

СТРАНА	ВРСТА	МЕСТО	ЧИТАЈ :
7	1 озго	препорође а	препорођења
15	15 оздо	но може	не може
31	3 оздо	да спречи	да их спречи
120	11 озго	нитек	се тек
120	12 озго	срдноу	дирнуо у
129	7 оздо	нам	вам
163	7 оздо	раду	рату
188	17 озго	из Цариграда	Петрограда
188	9 оздо	по принуди	по потреби
201	11 оздо	не сумњиву	несумњиву
292	12 озго	брло	врло
303	5 озго	дубока	дубоко
326	3 оздо	пре видео	превидео
343	3 оздо	писмз	писмо
445	10 оздо	благородној	благодарној

У ДРУГОЈ КЊИЗИ

СТРАНА	ВРСТА		МЕСТО:	ЧИТАЈ:
2	11	озго	конструисања	конституисања
47	4	озго	ни извинити	не извинити
65	1	оздо	вила	била
241	10	оздо	пдиуготове	приуготове
241	13	оздо	ет	те
247	12	оздо	које	који
339	4	озго	он	
349	5	озго	Наполеонову	Наполеона
411	10	оздо	благокдону	благонаклону
429	14	озго	лондондонски	лондонски
471	6	оздо	одтнем	отидем
476	5	оздо	предањина	предањима
565	3	озго	Али-пнша	Али-паша
565	13	озго	водти	водио
565	14	озго	установљеноа	установљена
565	15	озго	чисо	чисто
571	7	оздо	разоружане	разоружање
591	1	озго	материјалномо	материјалноме
595	5	оздо	даје	да је

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03963 748